

**МІЖНАРОДНИЙ УНІВЕРСИТЕТ “РІВНЕНСЬКИЙ ЕКОНОМІКО-
ГУМАНІТАРНИЙ ІНСТИТУТ” ім. академіка С. ДЕМ’ЯНЧУКА**

На правах рукопису

МИСАН ВІКТОР ОЛЕКСАНДРОВИЧ

УДК: 372.893

**РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОЇ ПРОПЕДЕВТИКИ В УКРАЇНСЬКІЙ
ШКОЛІ**

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

13.00.02 – теорія і методика навчання історії

Науковий керівник – Пошетун Олена
Іванівна, доктор педагогічних наук,
професор.

РІВНЕ – 2003

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПРОПЕДЕВТИКИ В НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ У XVIII–XIX СТОЛІТТЯХ	
1.1. Історична пропедевтика як предмет наукового дослідження.....	12
1.2. Генезис історичної освіти і початок формування пропедевтичних курсів історії та методики їх викладання у XVIII–XIX століттях	24
Висновки до розділу.....	51
РОЗДІЛ 2. ЗМІСТ І ОСОБЛИВОСТІ ПРОПЕДЕВТИЧНИХ КУРСІВ ТА МЕТОДИКА ЇХ ВИКЛАДАННЯ У XX СТОЛІТТІ	
2.1. Місце й роль історичної пропедевтики в закладах освіти на початку XX століття.....	54
2.2. Формування змісту пропедевтичного курсу історії України та методики викладання напередодні і в період визвольних змагань українського народу (1917–1920 рр.).....	79
2.3. Особливості формування змісту історичної пропедевтики та методики викладання в радянській школі.....	93
Висновки до розділу.....	133
РОЗДІЛ 3. ПРОПЕДЕВТИЧНИЙ КУРС ІСТОРИЇ УКРАЇНИ ЯК НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА СУЧАСНОЇ ШКОЛИ	
3.1. Формування змісту й методики викладання пропедевтичного курсу історії України на початку 90-х років XX століття.....	138
3.2. Сучасні підходи до розбудови пропедевтичних курсів історії у школах України.....	147
3.3. Особливості методики викладання пропедевтичного курсу історії України на сучасному етапі.....	163
Висновки до розділу.....	181
ВИСНОВКИ	184
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	189
ДОДАТКИ	235

ВСТУП

Поява молоді Української держави у 1991 році сприяла утвердженню нових соціально-політичних, економічних та ідеологічних засад суспільного життя. З відродженням державності українського народу постала потреба у будівництві нової школи, формуванні системи освіти та виховання і, відповідно, розробці теоретичних проблем розвитку школи і педагогічної науки. За десять років незалежності України в освітній сфері відбулися суттєві зміни. Учені-педагоги та педагогічна громадськість переглянули парадигми філософії освіти, цілі, завдання, принципи, зміст форм та методів освіти. Шкільна освіта стала більш варіативною, спрямованою на задоволення різноманітних освітніх потреб та запитів, з орієнтацією навчально-виховного процесу школи на розвиток особистості учня. Ці зміни диктує поступальний розвиток людства, яке визначило ХХІ століття як час переходу до високотехнологічного інформаційного суспільства. Саме в такому суспільстві, як зазначено в концепції 12-річної середньої освіти, якість людського розвитку, рівень освіченості і культури населення стають вирішальними для економічного й соціального поступу держави, а інтелект, національна свідомість, духовне й фізичне здоров'я набувають всезростаючого значення.

В контексті гуманізації та гуманітаризації сучасної системи освіти пріоритетною стає історична освіта, яка сьогодні повинна давати не стільки знання фактів, скільки навчити учнів розуміти історичний процес та осмислювати його, адже, за визначенням А.Тойнбі, вона виступає в ролі “дослідника людських відносин, що розгорнуті в просторі та часі”. В останні роки помітні зміни відбулися у цій царині. Значна частина істориків відмовилася від монополії однієї ідеології або ж історичної концепції на тлумачення історії. Здійснено перехід до викладання історії України як пріоритетної дисциплін. Суттєві зміни відбулися у змісті

навчальних програм, підготовці державних стандартів, розробці концепції історичної освіти середньої загальноосвітньої 12-річної школи, у випуску підручників та різноманітної навчально-методичної літератури. Помітними зрушеннями характеризується і розвиток вітчизняної методичної думки. Це стосується теоретичного обґрунтування мети й завдань навчання історії, обсягу й змісту шкільних курсів, системи основних понять та методики їх формування, розвитку особистості учня на уроках історії.

Початкова історична освіта, що розпочинає систему шкільної історичної освіти, тісно пов'язана з її метою та завданнями, які обумовлені низкою факторів. З одного боку – це глобальні зміни, пов'язані з новою інформаційною ситуацією, що склалася на початку ХХІ ст. внаслідок технологічної та інформаційної революції й прискоренням інтеграції України у світове співтовариство, пошуком нею власного місця у багатомірному сучасному світі, з іншого – із новими підходами виховання особистості, розбудовою національної системи освіти в умовах державотворення. Історична пропедевтика як складова історичної освіти у перехідному суспільстві виховує у дітей ціннісне ставлення до предмета, стійкий інтерес до історичних подій та процесу їх пізнання, закладає основи самоідентифікації особисті та національної гідності, що є найважливішою складовою історичної свідомості. Одночасно пропедевтичний курс історії виступає фундаментом для засвоєння матеріалу елементарних та систематичних курсів, розвитку історичного мислення, формування системи предметних умінь і навичок. Отже, важливість історичної пропедевтики очевидна.

Водночас відзначимо, що розвиток історичної пропедевтики в сучасній українській школі далеко не завершений як із погляду змісту, так і методики викладання. Зокрема, не до кінця розв'язаними залишаються проблеми пов'язані з визначенням обсягів змісту курсу, місцем краєзнавчого матеріалу в курсі, особливостями типології сучасного уроку, доцільністю вивчення історичної пропедевтики у початковій школі тощо.

Для правильного розуміння й вирішення проблем, що виникають у зв'язку з викладанням пропедевтичного курсу історії, конче необхідний аналіз, узагальнення та творче осмислення й використання досвіду, нагромадженого за весь період розвитку шкільної освіти України.

Питання розвитку історичної пропедевтики було предметом вивчення багатьох вчених. Насамперед це стосується праць методистів-істориків В. Бернадського, А. Булди, М. Васильєвої, Г. Герасимової, Л.Геллерштейна, І. Гітїс, Т. Голубєвої, Є. Звягінцева, В. Карцова, П.Козіка, І. Сукневич, В. Уланова та інших, які дають нам можливість ознайомитися з особливостями методики викладання пропедевтичних курсів на тому чи іншому етапі розвитку школи.

Деякі аспекти проблеми висвітлені у працях із розвитку шкільної історичної освіти та методики викладання в цілому. Це стосується робіт Л. Бущика, А. Колоскова, В. Комарова, Т. Ладиченко, М. Лисенка, Л.Мельника, І. Наулка, П. Некрасова, О. Пометун, Т. Самоплавської, В.Сотниченка, Г. Швидько та інших.

Ряд вітчизняних та зарубіжних вчених в останні роки присвятили наукові розвідки або ж звернули увагу на проблеми пропедевтичних курсів історії (праці Н. Ворожейкіної, Н. Петрової, Л. Пироженко, О. Пометун, М.Студеннікіна, Г. Фреймана). Однак вони висвітлюють лише окремі аспекти функціонування історичної пропедевтики в загальноосвітній школі.

Науковий пошук, спрямований на формування змісту й методики викладання пропедевтичних курсів триває і сьогодні. Про це свідчать публікації Л. Вівчарук, В. Власова, О. Гісема, І. Гриценка, Н. Грищенко, П.Горохівського, О. Данилевської, Л. Жарової, М. Карабанова, О.Кучерука, Ф. Левітаса, О. Мартинюка, І. Мішіної, Ю. Ніраза, О.Пометун, О. Оршак, Г. Фреймана, Л. Шашури та ін. Усі вони здебільшого стосуються змісту курсу (що вивчати), терміну навчання (на якому етапі та як довго вивчати пропедевтичний курс) і методики викладання.

У ряді історичних та історико-педагогічних праць, які розглядають розвиток освіти в Україні у загальноісторичному контексті містяться цікаві дані про генезис історичної пропедевтики. Це публікації В. Біднова, В.Борисенка, М. Грушевського, Д. Бантиша-Каменського, І. Крип'якевича, С. Кульчицького, І. Огієнка, Н. Полонської-Василенко, С. Сірополка, В.Смоля, О. Субтельного, О. Сухомлинської, Н. Яковенко, М. Ярмаченка та ін. Проте, предметом окремого комплексного дослідження історична пропедевтика ще не була. Сьогодні поки що відсутні узагальнюючі роботи, які дали б відповідь на ряд запитань стосовно розвитку історичної пропедевтики: на якому етапі шкільної історичної освіти сформувалися пропедевтичні курси; за якими принципами здійснювався відбір історичного матеріалу до початкових курсів, як змінювалися ці принципи і які фактори на них впливали; на яких ступенях школи впроваджувалися пропедевтичні курси; яке місце в курсах належало вивченню краєзнавчого матеріалу; як змінювався курс та методика його викладання. Відповіді на ці запитання дозволили б вирішити актуальні проблеми сучасної історичної пропедевтики та прогнозувати її майбутнє.

Таким чином, важливість дослідження історичної пропедевтики як складової шкільних курсів історії, її недостатня теоретична вивченість, необхідність у подальшому розвитку змісту та методики викладання сучасного курсу історії, формування основ історичної свідомості, що є складовою національного виховання, визначили вибір теми наукового дослідження: “Розвиток історичної пропедевтики в українській школі”.

Територіальні межі дослідження визначаються матеріалами тих регіонів України, які входили до складу Російської імперії, а пізніше стали частиною СРСР. Разом із тим, в окремих випадках, для порівняння ми використовували стан розвитку історичної пропедевтики та початкової історичної освіти на західноукраїнських землях періоду входження цих територій до складу Австро-Угорщини та часів Першої світової війни і національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. Це дозволяло нам

з'ясовувати спільне й відмінне в розвитку історичної пропедевтики та початкової історичної освіти в шкільних системах, що формувалися й функціонували в різних державах і зазнавали відповідних політичних, економічних і соціокультурних впливів.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження, виконане відповідно комплексного плану наукової програми Міжнародного університету “Рівненський економіко-гуманітарний інститут” імені С.Дем'янчука “Система виховання учнів та студентської молоді на ідеях миру у навчально-виховній практиці школи й вузу”. Тему дисертації узгоджено на засіданні бюро Ради з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол №8 від 30.10.2001 р.).

Об'єкт дослідження – шкільна історична освіта в Україні.

Предмет дослідження – пропедевтичні курси історії у вітчизняній загальноосвітній школі.

Мета дослідження – здійснити ретроспективний конструктивно-критичний аналіз генезису й результатів шкільної історичної пропедевтики в Україні як складової шкільної історичної освіти та визначити можливості використання нагромадженого позитивного досвіду в сучасних умовах.

Об'єкт, предмет і мета дослідження зумовили його основні **завдання:**

– простежити історичний шлях розвитку шкільної історичної пропедевтики, виділити основні періоди та етапи її формування й функціонування;

– охарактеризувати структуру й зміст початкової історичної освіти, пропедевтичних курсів історії у процесі розвитку школи в Україні;

– розкрити особливості становлення і розвиток методики історичної пропедевтики, її проблематику й вплив на процес навчання на різних етапах розвитку школи;

– виявити провідні тенденції у розвитку історичної пропедевтики та їх перспективне значення для подальшого генезису теоретичних основ педагогіки, методики викладання історії та практики сучасної школи.

Методи дослідження. У процесі дослідження проблеми використано теоретичний діахронний аналіз історико-педагогічної літератури, за допомогою якого з'ясувалася послідовність розвитку історичної пропедевтики. Синтез і теоретичні узагальнення застосовувалися при обробці фактичних матеріалів, отриманих з архівних документів, наукових праць вітчизняних педагогів, навчально-методичної літератури з історичної пропедевтики. Історико-генетичний метод використовувався для вивчення процесу розвитку історичної пропедевтики в Україні протягом XVIII – початку XXI ст. у динаміці, змінах і часовій послідовності. Проблемно-цільовий аналіз наукової літератури розкриває місце й роль історичної пропедевтики в шкільній історичній освіті на різних етапах її розвитку. За допомогою порівняльного аналізу нормативно-методичної документації, статистичних даних, звітів навчальних закладів, архівних документів і матеріалів, навчально-методичної літератури з'ясувалися особливості шкільної пропедевтики на тому чи іншому етапі розвитку освіти. Аналіз педагогічної та суспільно-політичної періодики розкриває основні тенденції щодо змісту історичної пропедевтики, напрямки її реформування та розвитку.

При узагальненні фактичного матеріалу, систематизації результатів дослідження використовувалися узагальнюючий аналіз та метод систематизації. Вивчення сучасного стану розвитку шкільної історичної пропедевтики здійснювалося за допомогою методів типологізації та класифікації і педагогічного спостереження. Для дослідження змін ціннісних орієнтацій у змісті історичної пропедевтики у просторі й часі використовувався конструктивно-генетичний методом. За допомогою аксіологічного методу здійснювався відбір матеріалу та його оцінка.

Наукова новизна і теоретичне значення дослідження полягає у тому, що у дисертації:

– уперше на сучасному етапі розвитку школи з'ясовано сутність поняття “історична пропедевтика”, укладено її періодизацію, досліджено генезис змісту й методики шкільної історичної пропедевтики, визначено структурні компоненти та принципи, згідно яких на різних етапах розвитку шкільництва укладалися пропедевтичні курси історії, узагальнено сучасні тенденції у розвитку шкільної історичної пропедевтики, що дозволяє прогнозувати її подальше майбутнє;

– визначено місце пропедевтичних курсів у шкільній історичній освіті, взаємозв'язок змісту історичної пропедевтики з елементарними та систематичними курсами історії;

– розроблено схему аналізу сучасного уроку з пропедевтичного курсу історії України за типовими й видовими ознаками;

– укладено навчально-методичний комплекс із пропедевтичного курсу історії України для сучасної масової загальноосвітньої школи;

– до наукового обігу введено нові документи, історичні факти, які дають можливість створити цілісне уявлення про розвиток шкільної історичної пропедевтики в Україні у XVIII – початку XXI ст.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає у розробці навчальної програми, підручника, хрестоматії, робочого зошита учня, що увійшли до навчально-методичного комплексу з історичної пропедевтики (5 клас); підготовці методичних рекомендацій для учителів історії та укладанні системи проблемних аксіологічних пізнавальних завдань для учнів.

Результати дослідження впроваджувалися в навчально-виховному процесі шкіл України. Використовуються: з 1995 р. підручник “Оповідання з історії України” та робочий зошит учня; з 1996 р. експериментальна програма, розроблена в співавторстві з Ю.Олексиним; з 1997 р. навчальна книга-хрестоматія “Джерело” та підручник “Оповідання з історії України”

для шкіл національних меншин із російською мовою навчання; з 1998 р. підручник “Оповідання з історії України” для шкіл національних меншин з угорською та румунською мовами навчання; з 2001 р. підручник “Оповідання з історії України” для шкіл національних меншин із польською мовою навчання.

Матеріали дисертації можуть бути використані при підготовці підручників, методичних посібників, робочих зошитів, у викладанні курсів із загальної педагогіки, шкільних курсів історії та методики їх викладання, спецкурсів та спецсемініарів із проблеми дослідження, для написання посібника з методики викладання пропедевтичного курсу історії України.

Про практичне значення результатів дослідження свідчить також те, що навчально-методичний комплекс з пропедевтичного курсу історії України визнано одним із кращих у III турі конкурсу підручників і навчальних посібників програми “Трансформація гуманітарної освіти в Україні”, що проводився за сприяння Міжнародного фонду “Відродження” (Протокол №12 від 29 вересня 1995 року). Високу оцінку підручнику “Оповідання з історії України” (для шкіл національних меншин) дала українсько-польська комісія з удосконалення змісту шкільних підручників з історії та географії.

Достовірність та обґрунтованість результатів дослідження забезпечується глибоким теоретичним аналізом проблеми, ретельним вивченням педагогічного досвіду й практики навчання пропедевтичних курсів історії на різних етапах школи; відповідністю використаних методів меті та завданням дослідження; практичною перевіркою розроблених положень і рекомендацій щодо організації навчання з початкових курсів історії у 5 класі.

Особистий внесок здобувача. Наведені в роботі наукові матеріали, дані та висновки є самостійним внеском здобувача у розв’язання досліджуваної проблеми. У надрукованій у співавторстві експериментальній програмі “Історія України. 5 клас” автору належить

ідея створення програми з початкового курсу історії України з елементами краєзнавства, він є укладачем пояснювальної записки та основного змісту.

Апробація та впровадження результатів дослідження здійснювалися шляхом їх опублікування в наукових та науково-методичних виданнях, впровадження в практику загальноосвітньої школи. Основні положення й результати дослідження доповідалися й обговорювалися на міжнародних, Всеукраїнських, регіональних науково-практичних конференціях: “Виховання української молоді в дусі миру й взаєморозуміння” (м. Рівне, 15-17 грудня 1992 р.), “Проблеми формування нравственной устойчивости личности учащихся в современных условиях” (м. Чебоксари, 21-22 квітня 1993 р.), “Українознавство й гуманізація освіти” (м. Дніпропетровськ, 19-21 травня 1993 р.), “Інноваційні технології у процесі викладання історії” (м. Тернопіль, 28-29 листопада 2000 р.); на засіданнях кафедр педагогіки, історії та філософії Міжнародного університету “РЕГГ” ім. академіка С.Дем’янчука (м. Рівне, 1998–2002 рр.); на курсах перепідготовки вчителів історії Рівненського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти (1992–2002 рр.); на наукових семінарах та курсах Українського інституту підвищення кваліфікації керівних кадрів освіти (1993–1996 рр.). Результати дослідження до 1994 р. упроваджувалися в навчальних закладах Рівненщини, а з 1995 р. в загальноосвітніх школах України (див. додатки А, Б, В, Д, Е, Ж).

Публікації. Матеріали дослідження відображені у 24 публікаціях, зокрема, у 6 наукових статтях у фахових виданнях, 6 підручниках, 4 навчально-методичних посібниках, та 1 програмі.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури та додатків.

РОЗДІЛ 1

ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПРОПЕДЕВТИКИ В НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ У XVІІІ–XІХ СТОЛІТТЯХ

1.1. Історична пропедевтика як предмет наукового дослідження.

Розвиток історичної пропедевтики в українській школі досліджувався нами як обов'язковий елемент історичної освіти. Систему шкільної історичної пропедевтики складають історичний зміст та методика викладання, розвиток яких зумовлений багатьма факторами. Генезис історичної пропедевтики в Україні як діалектичний за характером, суперечливий і динамічний за змістом процес, на різних етапах якого виникало щось нове, видозмінювалося або ж зникало старе. Особливості еволюції сутності й структури змісту історичної пропедевтики, методики викладання були викликані як соціально-політичними процесами, так і змінами, що відбувалися у результаті реформування освіти в цілому та шкільної історичної освіти зокрема.

Застосування системно-історичного підходу в дослідженні дало змогу комплексно вивчити багатofакторні еволюційні процеси в історичній пропедевтиці, особливості її розвитку, відкрило можливості для прогнозування змісту початкового курсу історії у майбутньому.

Дослідження здійснювалось нами в декілька етапів:

- 1991–1992 рр. - робота над історіографічними джерелами, систематизація зібраного матеріалу за видами джерел і планом дисертаційного дослідження;

- 1993–1994 рр. – апробація пропедевтичного курсу “Оповідання з історії України та рідного краю” у загальноосвітніх школах Рівненщини, історіографічне дослідження розвитку пропедевтики у ХІХ ст.;

- 1995–1997 рр. – розробка й апробація навчально-методичного комплексу з пропедевтичного курсу історія України (5 клас), укладання

програми, підручника, робочого зошита, навчальної книги-хрестоматії, історіографічне дослідження розвитку пропедевтики на початку ХХ ст.;

- 1998–2000 рр. – аналіз стану розвитку історичної пропедевтики в радянській школі;

- 2001–2002 рр. – аналіз розвитку історичної пропедевтики в сучасній українській школі, прогнозування основних тенденцій розвитку пропедевтики, теоретичне обґрунтування характеристики уроку з історичної пропедевтики за типовими й видовими ознаками.

Джерельну базу дослідження склали фонди Рівненського обласного державного архіву, Центральної наукової бібліотеки ім. В. Вернадського, Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, бібліотеки Київського національного університету, Рівненського гуманітарного, Вінницького педагогічного державних університетів, української діаспори (м. Київ). Досліджено понад шістьсот писемних джерел: законодавчі акти Росії, Австро-Угорщини, України, СРСР; урядові документи і статистичні збірники; звіти керівних органів освіти, навчальних закладів та громадських організацій; навчальні плани, програми, підручники, методична, довідково-бібліографічна література. Опрацьовані фахові журнали, в яких друкувалися матеріали із проблем історичної пропедевтики “Начальная школа” (1959–1969 рр.), “Преподавание истории в школе” (1944–1991 рр.), “Радянська школа” (1960–1991 рр.). Складовою історіографічного дослідження стала робота з авторефератами дисертацій та змістом дисертацій з історико-педагогічної проблематики.

Історіографічне дослідження проблеми здійснювалося з використанням традиційних підходів. Велику цінність склали роботи авторів, що вивчали розвиток історичної освіти. У працях кінця ХІХ – початку ХХ ст., в роботах науковців радянського періоду (1917–1991 рр.) проблема нашого дослідження не висвітлювалася. Так склалося, що більшість авторів предметом наукового пошуку обирали розвиток шкільної історичної освіти, її еволюцію, теорію та практику в цілому.

Показовими у цьому плані є роботи Л. Бущика, А. Колоскова, які присвячені розвитку шкільної історичної освіти в радянській школі впродовж 1917–1981 рр. і містять нариси про історичну освіту XVIII – XIX ст. [47; 260; 261]. У наукових виданнях кінця XIX та початку XX століть шкільна історична освіта та її складова – історична пропедевтика комплексно не досліджувалися. Про це свідчать роботи Н. Ліхарєва, К.Харламповича, С. Шелухіна та ін. [318; 573; 594]. Віддаючи належне цим роботам, все ж варто зауважити, що ряд фактів та підходів до аналізу історичної освіти розкриті в них тенденційно, а в окремих випадках дещо ідеалізовано. В ряді наукових досліджень, здебільшого це стосується радянського періоду, мають місце ідеологічні нашарування та штампи, оскільки історичну освіту розглядали як засіб у формуванні комуністичного світогляду, радянського патріотизму тощо. Характерним є і те, що більшість авторів не виділяли початкову історичну освіту в окрему галузь шкільної історичної освіти. Що ж стосується розвитку історичної пропедевтики в українській школі, то вона не розкрита зовсім.

Серед невеликої кількості робіт, в яких досліджувався розвиток шкільної історичної освіти на Україні, варто виділити праці М. Лисенка, І.Наулка, П. Некрасова, Л. Пироженко, О. Пометун, Т. Самоплавської, Г.Швидько [316; 377; 383; 422; 511; 592]. Дослідження М. Лисенка, І.Наулка, П. Некрасова та Г. Швидько відображають розвиток історичної освіти на Україні часів радянської школи. Хронологічно вони обмежені рамками 1917–1961 рр., написані тенденційно, не позбавлені політичних оцінок радянської компартійної системи та періодизації, в основі якої етапи будівництва соціалізму в СРСР. Разом із тим у цих роботах зроблені перші спроби проаналізувати стан історичної освіти на Україні, досягнення науково-методичної думки тощо.

Велику цінність для нашого дослідження склали роботи Л.Пироженко, О. Пометун, Т. Самоплавської. Розвиток змісту шкільної історичної освіти в Україні (1920–1935 рр.) став предметом ґрунтовного

дисертаційного дослідження Т. Самоплавської [511]. Крім ретроспективного аналізу генезису та змісту шкільної історичної освіти, вона характеризує підручники з історії України і серед них – навчальні книги з історичної пропедевтики.

Дисертаційне дослідження Л. Пироженко, яке присвячене теоретичним засадам альтернативних навчальних книг з історії України (кінець XIX – початок XX ст.), складає для нас неабияку цінність, оскільки в поле наукового аналізу були включені навчальні книги з історичної пропедевтики української школи. Детальний аналіз Л. Пироженко цих книг дозволив не лише перевірити наукові положення щодо змісту, структури, навчально-методичного апарату українських підручників із початкового курсу історії, але й продовжити пошук і доповнити перелік проаналізованих книг навчально-методичною літературою з початкового курсу історії України перших десятиліть початку XX ст.

Особливо хотіли б виділити фундаментальну працю, присвячену розвитку історичної освіти на Україні, О. Пометун [433]. У докторській дисертації О. Пометун дає повну й вичерпну характеристику шкільній історичній освіті всього XX ст., вперше обґрунтовує наукову періодизацію розвитку шкільної історичної освіти, поклавши в її основу зміни в суспільному житті України, розвиток історичної освіти, якісні зміни в змісті й методах навчання історії. Ґрунтовно, конструктивно й критично дослідниця аналізує навчальні програми, підручники, урядові документи, навчально-методичні посібники та досягнення в царині викладання історії. Фактичний матеріал дослідження використаний нами як цінне джерело, що допомагає визначити місце й завдання початкової історичної освіти в контексті шкільної історичної освіти. На основі розробленої О. Пометун періодизації шкільної історичної освіти на Україні XX ст. ми уклали періодизацію розвитку історичної пропедевтики в українській школі.

Цікавими з точки зору фактичного матеріалу, ґрунтовного дослідження фундаментальних засад розвитку української національної

школи, в якій була започаткована система шкільної історичної освіти, стали праці О. Бабіної, Л. Березовської, Г. Білавич, М. Євтуха, І. Зайченка, Л. Кобилянської, Т. Кравченко, І. Кругляк, Н. Кузьменко, С. Лаби, І.Петрюк, Л. Потапової, М. Собчинської, Б. Ступарика, Т. Сухненко, О.Сухомлинської, Ю. Телячого, І. Цепенди та ін. [14; 21; 34; 176; 190; 248; 278; 294; 300; 308; 421; 443; 500; 540; 544; 547; 552; 579], що з'явилися в останні роки. І хоча роботи вищезгаданих авторів безпосередньо не розкривають проблему нашого дослідження, однак вони допомагають змоделювати реальну картину формування початкової історичної освіти в контексті творення української школи і простежити за становленням історичної пропедевтики, розвитком методики її викладання тощо.

Помітний внесок у розробку проблеми зробили узагальнюючі дослідження з методики історичної пропедевтики. Так склалося, що починаючи з другої половини XIX ст. і завершуючи останніми роками XX ст., методика викладання початкових курсів історії постійно була в полі наукового пошуку. Праці з методики для нас мають неабияку цінність, оскільки в них розкриті основні положення теорії навчання історії, мета й завдання, роль, місце та зміст пропедевтичних курсів у системі історичної освіти тощо. Наукові дослідження з методики, навчально-методичні посібники з початкових (елементарних) курсів історії у нашій роботі аналізувалися як певні досягнення науково-методичної думки на тому чи іншому етапі розвитку історичної пропедевтики. Вони в дисертації представлені найповніше. Це праці А. Булди, М. Васильєвої, В.Волжаніна, Н. Ворожейкіної, Л. Геллерштейна, Г. Герасимової, І. Гіттис, М. Голубєвої, Є. Звягінцева, В. Карцова, П. Козіка, А. Кролюніцького, М. Кругляка, С.Нікольського, С. Сингалевича, І. Сукневич, В. Уланова та ін. [44; 54; 74; 75; 90; 94; 108; 200; 239; 258; 292; 295; 390; 527; 545; 566].

Окрім узагальнюючих праць із методики ми зверталися також до статей, що друкувалися в наукових збірниках, періодичних виданнях тощо. Вони не лише розширили коло джерел наукового пошуку, але й

допомагали орієнтуватися в основних тенденціях розвитку історичної пропедевтики на тому чи іншому етапі. Проблематика статей виявилася досить різноманітною з точки зору аналізу основних компонентів історичної пропедевтики. Дослідження змісту публікацій дозволило з'ясувати характер проблем історичної пропедевтики в конкретних часових проміжках, завдання, які ставилися перед початковою історичною освітою, рекомендації щодо вдосконалення вивчення початкових курсів історії, конкретні методичні напрацювання: використання історичного краєзнавства; активізація навчання історії із допомогою методів та прийомів; робота з підручником, картою, ілюстраціями, технічними засобами навчання; особливості засвоєння історичних понять тощо. Чимало статей присвячені виховному потенціалу історичної пропедевтики, її місцю й ролі в процесі формування особистості як патріота, громадянина держави тощо. Проблематика статей аналізується нами в кожному розділі дисертації з відповідними посиланнями.

У процесі дисертаційного дослідження проведена робота з вивчення первинних джерел, на аналізі яких укладалися висновки за розділами та змістом у цілому. Ідеться про навчальні програми, плани, підручники, інструктивні листи, постанови, розпорядження органів освіти тощо. Серед уже згаданих джерел досить цінними виявилися навчальні програми та шкільні підручники, детальний аналіз яких дозволив з'ясувати реальний стан історичної пропедевтики на тому, чи іншому етапі розвитку школи. За допомогою цих джерел з'ясовувалися зміни в історичному змісті, ідеологічні впливи, загальні тенденції щодо використання краєзнавчого, біографічного, культурно-побутового компонентів, форми компонування та подачі історичного матеріалу, досягнення й прорахунки авторів навчальної книги. Особливу цінність склали перші підручники з історії України, що з'явилися на початку ХХ ст. в умовах, коли українці ще не мали національної школи. Комплексний аналіз цих підручників засвідчив про існування певних освітянських традицій, що формувалися в

попередніх десятиліттях, збереглися й були відтворені в нових суспільно-політичних умовах. Власне саме з цих книг бере свій початок історична пропедевтика української школи, яка реально постане в роки національно-демократичної революції (1917–1920 рр.).

Хронологічні рамки дослідження охоплюють тривалий період розвитку історичної пропедевтики – XVIII– початок XXI ст., тому однією з найважливіших проблем є періодизація цього процесу. Вважаємо, що, виділивши основні етапи функціонування історичної пропедевтики, можна простежити за тими змінами, які відбувалися в початковій історичній освіті, змісті пропедевтичних курсів, методиці їх викладання.

Розробляючи періодизацію розвитку історичної пропедевтики, виходимо з того, що вона тісно пов'язана з періодизацією вітчизняної школи та історичної освіти. У літературі попередніх років існує чимало періодизацій шкільної історичної освіти та школи, однак ми не вважаємо за доцільне використовувати їх, оскільки вони будувалися на класовому підході в оцінці історичних явищ, пов'язувалися з п'ятирічними планами, партійними з'їздами, пленумами тощо [47; 261; 316].

Останнім часом вітчизняні дослідники приділяють чимало уваги розробці науковій періодизації розвитку української школи та історичної освіти. В колективній монографії, що присвячена розвитку народної освіти та педагогічної думки на Україні, дається періодизація освітньої справи з X ст. до початку XX ст. [500]. Я. Бурлака та Ю. Руденко, аналізуючи розвиток освіти у XX ст., зробили спробу укласти періодизацію української школи, виділивши при цьому її шість основних етапів [45]. У колективній праці “Нариси українського шкільництва” (1905–1933 рр.) укладена періодизація розвитку української школи кінця XIX і першої третини XX ст., де виділяється лише три періоди [373]. Наукову періодизацію шкільної історичної освіти XX ст. в Україні розробила О.Пометун. [438].

Критеріальною основою запропонованої нами періодизації початкової історичної освіти є розвиток історичної освіти та реформування освітньої галузі в цілому. Враховуючи це, ми виділили такі періоди: **перший** – XVIII ст.: становлення початкової історичної освіти та пропедевтичних курсів; **другий** – XIX ст.: формування початкової історичної освіти та пропедевтичних курсів як складової шкільної історичної освіти; **третій** – 1900–1920 рр.: формування початкової історичної освіти та історичної пропедевтики в умовах відродження Української держави та національної школи; **четвертий** – 1920–1991 рр.: розвиток початкової історичної освіти в умовах функціонування радянської школи; **п'ятий** – розпочався з 1991 р. : формування змісту й методики викладання початкової історичної освіти, пропедевтичного курсу історії України.

Перший період розвитку початкової історичної освіти тісно пов'язаний з формуванням шкільної історичної освіти. На цьому етапі вона ще не виділилася в окрему галузь знань, а функціонувала у вигляді коротких курсів всесвітньої та вітчизняної (російської) історії [47]. Щоправда, у другій половині XVIII ст. уже стали помітними тенденції до виокремлення початкової історичної освіти та формування пропедевтичних курсів [330]. Саме в цей час історія стає окремою шкільною дисципліною, з'являються підручники, паралельно із запровадженням систематичних курсів розпочинається вивчення пропедевтичних (елементарних) курсів історії. На цьому етапі історична пропедевтика ще не виділяється в окрему галузь як історичної так і початкової освіти, а тому вона ще не має системи навчальних посібників та методики викладання.

Другий період характеризується якісними змінами в початковій історичній освіті. У цей час вона виділяється не лише в окрему галузь шкільної історії, але й початкової освіти. Свідчення того є навчальні програми, підручники, розвиток методики історичної пропедевтики, а

також поділ історії на два центри: початковий (елементарний) та систематичний [390]. За елементарною історичною освітою закріплюється назва “початкова”, а за курсами – “початковий”, “елементарний”, “вступний”, “пропедевтичний”, “епізодичний” [292; 390; 439]. У цей час апробовано три пропедевтичних курси історії: а) вітчизняний (російська), б) всесвітній, в) комбінований (російська та всесвітня). Характерною ознакою цього періоду був випуск навчальної літератури з курсу та розвиток методики історичної пропедевтики. У цій царині розпочали свою роботу відомі вчені та методисти: Я. Гуревич, Є. Звягінцев, Д. Іловайський, А. Кролюницький та інші [148; 200; 215; 292].

Особливе місце займає **третій період** розвитку історичної пропедевтики – (1900–1920 рр.), в рамках якого вважаємо за доцільне виділити два основних етапи: а) 1900–1917 рр., б) 1917–1920 рр. Початок ХХ ст. виявився найбільш плідним для утвердження саме пропедевтичного курсу історії України. Під впливом революційних подій 1905–1907 рр., реформування освітньої галузі розпочинається рух за створення національної школи, який став поштовхом до випуску навчальної літератури й розбудови початкової історичної освіти на Україні. До цього процесу були залучені відомі вчені, педагоги, громадські діячі: М. Аркас, Б. Барвінський, Б. Грінченко, М. Грушевський, Г. Коваленко, І. Крип’якевич, О. Семкович та багато інших представників української інтелігенції [12; 19; 139; 143; 250; 289; 519]. На цьому етапі підготовлено ґрунт для майбутньої національної школи та системи історичної освіти, що постала у 1917–1920 рр. В умовах визвольних змагань (1917–1920 рр.) започатковані основні засади шкільної історичної освіти. За “Проектом Єдиної школи на Україні” (1919 р.) історія вже викладалася двома центрами: а) пропедевтичними, б) елементарним. Уперше для потреб початкової школи укладена програма із пропедевтичного курсу історії України, написані нові підручники, розроблені основи методики викладання історії у початковій школі [132; 380; 381; 451; 463]. На цей

період припадає творча подвижницька праця відомих педагогів і істориків Н. Григор'єва, П. Клименка, Г. Коваленка, І. Крип'якевича, Г. Хоткевича.

Четвертий період (1920–1991 рр.) виявився складним у розвитку історичної пропедевтики. Він характеризується постійним пошуком, реформуванням галузі, експериментами в 1920–1930-ті роки і є типовим прикладом навчання й виховання в умовах тоталітарної системи на засадах партійної ідеології. Саме в цей період сформувався загальний для всіх шкіл початковий курс історії – “Епізодичні оповідання з історії СРСР”, були визначені принципи відбору навчального матеріалу до пропедевтичного курсу, мета й завдання навчання історії. Подальший розвиток дістала методика викладання історії: здійснено спробу створити типологію уроків із пропедевтичного курсу, обґрунтовано доцільність розвиваючого навчання й збільшення часу на вивчення історичного краєзнавства та історії республік. У цей час над розробкою теоретичних засад курсу та методикою викладання працювали провідні радянські вчені та методисти: А. Булда, М. Васильєва, Н. Ворожейкіна, Г. Герасимова, І. Гітгіс, Т.Голубєва, Л. Геллернштейн, В. Карцов, П. Козік, І. Сукневич та інші [44; 54; 75; 90; 94; 108; 239; 258; 545].

У запропонованому періоді нами виділено три основні етапи, які відображають зміни у розвитку історичної пропедевтики впродовж 70-ти років: а) 1920 – початок 1930-х рр. : історична пропедевтика в період утвердження радянської влади; б) 1934 – кінець 1960-х рр.: функціонування історичної пропедевтики у початковій школі; в) початок 1970-х – 1991 рр.: вивчення курсу “Епізодичні оповідання СРСР” у загальноосвітній школі.

П'ятий період розпочався із 1991 р.. Він ознаменував новий етап у розвитку початкової історичної освіти в українській школі і є унікальним явищем за своєю сутністю, оскільки відбувається в умовах творення й утвердження засад демократичної держави, реформування всієї освітньої галузі. Його характерними рисами є творчий пошук, розробка й апробація

нових ідей щодо змісту пропедевтичних курсів історії та функціонування їх на різних етапах навчання, методики викладання, конструювання навчально-методичних комплексів, моделювання характеристики уроку з пропедевтичного курсу історії України за типологічними й видовими ознаками [66; 355; 435; 535]. На першому етапі цього періоду (1991–1992 рр.) відроджено викладання пропедевтичного курсу історії України в загальноосвітній школі. На другому етапі впроваджено нові навчальні програми та підручники, тривала експериментальна робота з упровадження курсів історичної пропедевтики на різних ступенях навчання та різних за своїм змістом: на Рівненщині – пропедевтичний курс історії України з краєзнавчим компонентом у 5 класі (В.Мисан, Ю.Олексин), на Луганщині – вступний курс історії із суспільствознавчим компонентом у початковій школі (О. Пометун), на Херсонщині – початковий курс історії в 5 класі з елементами екологічної освіти (Л.Жарова, І. Мішина), на Київщині – початковий курс історичного краєзнавства в 5 класі (Ф. Левітас, В. Слюсаренко). Характерними для цього етапу є створення нового покоління навчальної літератури з курсу, над якою працювали В. Власов, І. Гриценко, О. Данилевська, М.Карабанов, О. Кучерук, Ф. Левітас, В. Мисан, В. Слюсаренко та інші [67; 134; 305; 348; 535]. Згадуваний нами етап не завершився, оскільки ще не затверджені концепція шкільної історичної освіти та державні стандарти освітньої галузі “Суспільствознавство”, до якої входить шкільна історія.

У контексті досліджуваної проблеми постало питання і про назву курсу. Ми спробували відстежити назви пропедевтичних курсів історії, які використовували в теорії й практиці початкової шкільної історичної освіти впродовж XVIII – XX ст. Більш детально результати цього дослідження викладені в одній з публікацій науково-методичного журналу “Історія в школах України” [334], тому не має потреби знову зупинятися на цьому. Зауважимо лише, що впродовж тривалого часу за початковим курсом історії утверджувалися різні назви: “короткий курс”, “елементарний”,

“вступний”, “епізодичний”, “оповідання”, “пропедевтичний”. А в останні роки окремі дослідники навіть пропонують його назвати “упроваджувальним” [418]. Враховуючи досвід становлення шкільних курсів історії та освітянську традицію, започатковану в роки державотворення (1917–1920 рр.), коли “Проектом Єдиної школи на Україні (1919 р.) було передбачене викладання історичної пропедевтики як початкового курсу історії України та відновлення цієї традиції у 1991 р., лексичне значення термінів, якими позначалися початкові курси історії, принципи побудови й обсяг сучасного початкового курсу історії України, вважаємо за доцільне використовувати щодо нього термін “пропедевтичний”. **Пропедевтичний курс історії** – шкільний курс історії, викладений у стислій формі, в основі якого найважливіші історичні події держави, сторінки з життя народу та його відомих представників і який готує учнів до вивчення елементарних та систематичних курсів історії. Найуживаніші синоніми, що використовуються для позначення курсу – **вступний, епізодичний, початковий**. Стосовно сучасної загальноосвітньої школи – це курс історії України, основу якого складає інформація з історії як освітньої галузі, найважливіших історичних подій України, її народу, його відомих представників, укладений системно і стисло у формі оповідань.

1.2. Генезис історичної освіти й початок формування пропедевтичних курсів історії та методики їх викладання у XVIII–XIX століттях.

Разом із християнством, як стверджують дослідники української історії Д. Бантиш-Каменський, В. Біднов, М. Грушевський, І. Крип'якевич, Н. Полонська-Василенко, Ю. Терещенко, Н. Яковенко та ін. [16, с.4; 32, с.40; 142, с.455-456; 291, с.44; 429, с.239; 553, с.229; 598, с.54], на територію Київської Русі прийшла освіта й школа. Першу писемну згадку про початки грамотності і науки, про відкриття шкіл зустрічаємо в “Повісті минулих літ” [317, с.66]. Як правило, в школі часів Київської Русі вчили читати й писати. Відсутність писемних джерел не дозволяють нам відтворити повну картину шкільництва домонгольської доби. Вищезгадані історики та ряд дослідників, що вивчали освіту часів Київської Русі вважають, що в перших школах, окрім елементарної грамотності - вміння читати й писати, навчали арифметиці та грецькій мові [15; 32, с. 41; 142, с.457; 291, с. 45; 429, с. 240].

Що ж стосується інших наук цього періоду, то слід зробити посилання на М. Грушевського, який писав: “Такі дисципліни, як історія, історія літератури, географія, природні науки, філософія й мораль, навіть теологія, ніколи не викладали в системі” [142, с. 458-459]. Як на наш погляд, це пов'язано з тим, що вищезгадані навчальні дисципліни на той час не виділилися в окремі галузі знань. Окрім того дорожнеча на рукописну книгу не дозволяла створювати навчальну літературу. Шкільними підручниками, як правило, в цей час були церковні книги.

Сучасний дослідник історії розвитку школи й освіти часів Київської Русі С. Бабишин стверджує, що в школі князя Володимира, крім богослов'я, вивчалися історичні перекази [15, с. 18]. Як правило, це були або літописні легенди, або ж билини, у яких описувалися конкретні історичні події, факти, розповідалося про подвиги героїв, на прикладах

яких виховували в юнаків любов до рідної землі, повагу до героїчних традицій [10, с. 50-52]. Цієї ж думки дотримується Б. Морозов, який вважає, що історичні знання були елементом освіченості в Київській Русі [368, с. 219]. На поширення історичних знань за допомогою книги звертає увагу В. Біднов. Він стверджує, що незважаючи на релігійний характер книг, вони мали універсальний зміст, оскільки охоплювали всі галузі знань: богослов'я, історію, право, природознавство, математику [32, с.45]. З цим важко не погодитися. Усні історичні перекази існували у східних слов'ян ще до появи літописання, а запровадження літописання, як особливого жанру історичної розповіді, стало лише новим етапом у систематизації й відтворенні історичних знань. Однак, виділити історичні твори, які б конкретно слугували спеціально для навчання, не можливо.

Серед народних мас історичні знання поширювалися через усну народну творчість. У XIII–XV ст. виникає ряд історичних повістей, присвячених боротьбі з монголами. Ці повісті використовувалися і як засіб патріотичного виховання. Ілюстровані мініатюрами, включені в десятки літописів, вони були зрозумілими широкому колу читачів. З метою поширення історичних знань використовувалися і короткі літописці – невеликі за обсягами твори, що входили до різних збірників і мали інформацію із різних галузей знань [368, с. 220]. “Историческое чтение, – як стверджував П. Мілюков, – было, после религиозного, самым любимым чтением древнерусского грамотея. Но удовлетворить потребности исторического знания в древней Руси было довольно мудрено. При всём обилии летописей и исторических сказаний о исторических событиях, разобраться в них было не легко, так как ни общего руководства, ни какой-либо цельной системы в изображении хода русской истории не существовало” [358, с. 283].

Освіта в Україні у другій половині XVI – першій половині XVII ст., як у Росії та Білорусії, зберігала елементарні форми – елементарну школу і домашнє навчання. Ці традиції продовжувалися ще з часів Київської Русі.

Однак під впливом соціально-економічних та ідеологічних факторів в освіті відбуваються вагомі зміни. Починає формуватися система шкільної освіти, яка включала три складових: елементарну школу, середню й вищу. Традиційними навчальними дисциплінами залишалися читання, письмо, арифметика, спів. Дисциплін природничого й суспільного циклів у переліку навчальних предметів ще не було.

Аналіз статутів братських шкіл в Україні у XVI ст. та матеріалів про їх діяльність [222, с. 273-279; 429, с. 499; 573, с. 15-447; 577, с. 31-35] засвідчує, що, як правило, предметом вивчення були "сім наук", що склалися з "трівіума" – граматики, риторики й діалектики та "квадрівіума" – арифметики, геометрії, астрономії, музики. Ці курси вивчали майже в усіх середніх та вищих навчальних закладах європейських країн.

Появу історії, як навчальної дисципліни в українських закладах, ряд дослідників (А. Алексюк, О. Дзюба, П. Мілюков, З. Хижняк) пов'язують із засуванням Київського колегіуму [6, с. 47; 156, с. 68-70; 358, с. 287; 574, с.107-122]. Саме цей навчальний заклад в Україні, який, з одного боку, продовжував традиції своїх попередників – братських шкіл та Острозького колегіуму (1576 р.), а з іншого – вніс певні зміни в тогочасний процес навчання. Панегірик "Евхаристиріон, або вдячність" (1632 р.), написаний викладачем колегіуму – колишнім учнем Київської братської школи Софронієм Почаським, засвідчує, що до програми школи входило вивчення "семи вільних наук" і висловлює впевненість, що тут викладатимуться й інші науки. Порівнюючи Лаврську школу з Геліконом і Парнасом, де мешкають науки й музи, він перераховує їх. Серед муз С.Почаський перше місце відводить музі історії Клію, із допомогою якої можна пізнати минуле, а також "діяльність славних гетьманів" [156, с. 68; 157, с. 177].

Історія в самостійний курс виділялася поступово. Формування історії як навчального предмета відбувалося одночасно із становленням

історичної науки в Україні. Студенти Києво-Могилянської академії отримували історичні знання спочатку в класах риторики та поезиї. Очевидно, це відбувалося за допомогою читання окремих історичних творів, здебільшого іноземних авторів. З початку 90-х років XVII ст. академія працювала вже за новими навчальними планами, які розширили коло освітніх предметів. Серед переліку навчальних дисциплін зустрічаємо історію [6, с. 47]. У кінці XVII – на початку XVIII ст. історію, як самостійний предмет, читають окремі професори. Так у 1708 р. її у класі риторики читав Ф. Прокопович, у 1727 р. - С. Калиновський, у 1729 р. - Ф. Соколовський. У документах академії 50-х років XVIII ст. є згадки про викладачів “класу історії та географії”. Однак, ми не зустрічаємо жодної згадки про використання спеціальних підручників або посібників для навчання історії. Очевидним є те, що професори читали історію за власними рукописними курсами, а студенти отримували історичну інформацію в бібліотеці, фонди якої дозволяли зробити це. Студенти та викладачі академії користувалися також і працею одного із засновників київської братської школи Захарія Копистенського “Палінодія, або Книга оборони ...” (1622 р.). Її називали “найвищим досягненням історичної науки того часу” [222, с. 199]. З. Копистенський у своїй праці використав роботи багатьох зарубіжних істориків, літописців Київської Русі. З особливим патріотичним піднесенням він розповідає про свій народ, про його минуле й майбутнє, відстежує історію українського народу з часів Київської Русі. Для цього твору характерний тон спокійної виваженої оповіді, дослідження, в основі якого досконале знання біблійних текстів та історичних джерел: давньоруських, литовсько-білоруських літописів, польських та візантійських хронік тощо [157, с. 170].

Однією з перших книг в українській історії, що на довгий час стала своєрідним підручником і використовувалася у навчальних закладах України, Росії, Білорусії з другої половини XVII ст. і майже повністю XVIII ст., був “Синопис”. Про цей історичний твір, який тривалий час

використовували, як навчальну книгу, у своїх дослідженнях згадують П.Мілюков, Б. Морозов, І. Огієнко, Л. Пироженко, О. Пометун, Ф. Сетін, З. Хижняк, О. Чистякова та ін. [358, с. 287; 368, с. 222; 398, с. 50; 422, с. 56-57; 434, с. 9; 522, с. 115-120; 574, с. 118; 586, с. 14-17]. “Синопис” став унікальним явищем у процесі формування шкільної історичної освіти та творення підручників з історії хоча б тому, що за півтора століття перевидавався майже 30 разів, у тому числі грецькою та латинською мовами, і не втратив свого значення як пізнавальне джерело з української історії. Відома сучасна дослідниця українських підручників з історії Л.Пироженко стверджує, що головною популярністю “Синопису” було те, що він став єдиною навчальною книгою з історії України [422, с. 56]. З цим важко не погодитися, оскільки навчальні заклади дійсно ще не мали підручників з історії. Більшість сучасних українських та російських дослідників вважають, що саме “Синопис” поклав початок навчальній історичній літературі.

У кінці XVII ст. (1699 р.) в Амстердамі у типографії Яна Тессінга Ілля Копієвський друкує ще один підручник з історії “Введение краткое во всякую историю по чину историческому от созидания мира ясно и совершенно написанное”. У вступній частині вказано, що книга допоможе “шляхетним юнакам , що прагнуть читати, читаючим – пізнати, а тим, що пізнали – ... про всі древні діяння міркувати й проповідувати” [10, с. 351-353]. І. Копієвський повчав, що кожен юнак повинен із старанністю навчатися як математиці так й історії. Його книга складалася з передмови, вступу про історію, списків царів та монархів вавілонських, перських, македонських, римських і т.д. Частину книги займали відомості про географію. Інформації про українську історію книга не мала. За своїм рівнем ця праця поступалася “Синопису”, який у свій час І. Копієвський переклав латинською мовою.

Отже, до кінця XVII ст. історія як навчальний предмет не виділилася в самостійний курс і не читалися у навчальних закладах. Основна причина

цього явища полягла в тому, що в Україні не сформувалася історична наука. Ми беремо на себе сміливість стверджувати, що поширення історичних знань серед населення, включаючи і систему закладів освіти, носило елементарний характер. Населення території України володіло певною історичною інформацією, але вона була не систематизована, взята з народних переказів, легенд, пісень. І лише зовсім незначний відсоток освічених людей на Україні мав доступ до літописів, європейських хронік, античної літератури, що були основним джерелом їхньої історичної освіти. Відсутність єдиної державної школи, а відповідно і навчальних планів, програм та підручників, не дозволяють дослідити поширення історичних знань у навчальних закладах у цілісній системі.

Кінець XVII і початок XVIII ст. стали переломними щодо запровадження історії як навчальної дисципліни й появи перших підручників. Дослідники Л. Бущик, Кізеветтер, М. Ліхарєв, П. Мілюков, О. Пометун, М. Тарасов дотримуються саме цієї думки [47, с. 7; 245, с.104-115; 318, с. 4-8; 358, с. 288-289; 434, с. 8-9; 551, с. 9-10].

Розвиток історичної освіти в кінці XVII – у XVIII ст. був тісно взаємозв'язаний з розвитком шкільної освіти, у якому можна виділити 4 етапи: **1-й** – кінець XVII ст. – перша чверть XVIII ст.: час створення перших світських шкіл, що давали елементарні знання з основ наук; **2-й** – 1730–1755 рр.: характеризується виникненням закритих дворянських навчальних закладів і утвердженням системи дворянської освіти; **3-й** – 1755–1782 рр.: розвиток просвітницьких педагогічних ідей, усвідомлення необхідності державної системи народної освіти, час реформ шкільних закладів; **4-й** – 1782–1786 рр. – кін. XVIII ст.: період шкільної реформи, створення системи народної освіти [281, с. 40].

На початку XVIII ст. історія як навчальна дисципліна з'являється в освітніх закладах, де виховувалися й навчалися дворянські діти. Викладання історії зустрічаємо в школах Росії та України: Московській гімназії Глюка (1705 р.) [177, с. 67; 551, с. 9], у школі Феофана

Прокоповича у Петербурзі (1721 р.) [177, с. 67; 281, с. 51-53], в Харківському колегіумі (1727 р.) [551, с. 63; 6, с. 10]. Історія викладалася без програм та навчальних планів.

Що ж стосується навчальної літератури, то ситуація у цій галузі складалася таким чином. Спеціально написаних і прилаштованих для освітянських потреб книг з історії ще не було. Користувалися, як правило, іноземними підручниками, перекладеними на старослов'янську мову також історичними працями російських авторів, які фактично тільки започатковували справу створення перших підручників з історії.

Утвердження історичної науки в освітніх закладах було характерним на другому та третьому етапах розвитку шкільної освіти. В “Статуті сухопутного кадетського корпусу для виховання й навчання шляхетного російського юнацтва” серед наук, що рекомендувалися для вивчення, зустрічаємо світську та священну історію. Поряд із географією, хронологією, міфологією, геометрією, слов'янською мовою, історію рекомендують дітям від 9 до 12 років [11, с. 179-188]. Її відносять до дисциплін, що сприяють пізнанню інших наук.

Одним із перших вчених, хто не лише звернув увагу на роль історії у навчанні й вихованні молоді, але і доклав чимало зусиль для утвердження в російській школі історії як навчальної дисципліни, був М. Ломоносов. Він у 1755 у. розробив “Регламент московської гімназії”. Згідно “Регламенту”, всі, хто вступав до гімназії, розпочинали навчання в “російській” школі, де вчилися читати й писати російською й латинською мовами. Гімназисти, що прагнули продовжити свою освіту в університеті, закінчивши “російську” школу, переводилися до трьохкласної “латинської” школи, вчилися перекладати з російської на латинську і навпаки. Вони вивчали також синтаксис, початки логіки і метафізики, арифметику й геометрію, історію, міфологію [28, с. 269].

У 1760 р. М. Ломоносов опублікував “Краткий российский летописец” [319], який до кінця XVIII ст. використовувався як шкільний

підручник [28, с. 285; 47, с. 7-8; 318, с. 31]. У популярній формі він подав історію Росії у вигляді переліку князювань та царювань до Петра I з посиланнями на найважливіші історичні події і з додатками царської родовідної.

60-і роки XVIII ст. не внесли суттєвих змін щодо змісту шкільної історичної освіти. У педагогічних проектах цього десятиріччя звертали увагу на історію як обов'язкову навчальну дисципліну. Пропонувалося запровадити вивчення самостійного курсу російської історії. Прихильником цієї ідеї був історик Г.-Ф. Міллер. Саме йому належить одна з перших концепцій (схем) вивчення історії у російській школі. Міллер вважав, що першочергово дитина повинна вивчати історію своєї вітчизни, потім історію держав, що межують із нею, із якими Росія воювала, підписувала угоди. Стосовно вивчення історії інших держав, Міллер рекомендував звертати увагу лише на найголовніші події, що відбувалися в них [536, с. 56-63].

У цей же час здійснено спробу викладати історію в початкових класах привілейованих дворянських навчальних закладах для дітей віком 9 – 12 років [330, с. 14].

У 1782–1786 рр. на всій території Російської імперії тривала шкільна реформа. Імператриця Катерина II вирішила перейняти австрійську систему шкільництва. За рекомендацією імператора Йосифа II у Росію приїхав реформатор шкіл в Австрії серб Ф. І. Янковіч де Мірієво. Для керівництва реформою створюється комісія з відкриття училищ. Згідно плану в кожному губернському місті відкривалися чотирьохкласні народні училища, а в повітових – двокласні малі народні училища [358, с. 319].

У 1786 р. Катерина II затверджує “Статут народних училищ” [358, с.319], згідно якого в навчальних закладах передбачалося вивчення загальної та російської історій. На російську історію виділяли 2 тижневих години. Так з 1786 р. історія набуває статусу шкільної дисципліни. Для

кожного класу подавався перелік підручників, за якими навчалися діти [358, с. 236-237].

Для потреб освітянських закладів до кінця XVIII ст. видрукували декілька навчальних книг із загальної та російської історій: А.-Л. Шлецера “Изображение Российской истории” (1783 р.), “Предуготовление к истории” (1788 р.), “Корень всемирной истории для детей”, А.П.Сумарокова “Краткая Московская летопись” (1774 р.), “Детская Российская история”, видана в Смоленську (1797 р.), І. М. Шрекка “Краткая всеобщая история” (1787 р.), П. М. Захар’їна “Новый Синописис, или краткое описание о происхождении словено-российского владычества всероссийских государей до вступления на престол Петра Великого” (Миколаїв, 1798 р.) [536, с.59]. Ми вважаємо, що не доцільно аналізувати окремі з них, оскільки ці та ряд інших книг були підручниками із загальних курсів історії і практично не мали відношення до історичної пропедевтики. Більшість книг не враховували особливостей сприйняття історичного тексту дітьми. В основному це була історія князів, царів, війн, де в одних випадках домінувало нагромадження дрібного фактажу, а в інших – короткий і безсистемний виклад подій. Щоправда, траплялися і позитивні надбання. Так “Історія” І. Шрекка дозволяла дитині проникнути у світ людини і пізнати її діяльність. Книга А. Шлецера знайомила з впливом природного середовища на умови життя, давала стисло характеристику основним періодам розвитку людства. Українська історія в російських підручниках, окрім часів Київської Русі, практично не описувалася.

Із запровадженням двох курсів історії – російської та загальної, починається формування двох змістових підходів історичної пропедевтики. Перший з них стосувався створення початкового курсу всесвітньої історії, а другий – вітчизняної. Ця тенденція, започаткована у другій половині XVIII ст., матиме подальший розвиток у XIX ст. Саме в цей час формуються два підходи щодо змісту пропедевтичного курсу.

Перший з них полягав у створенні початкового курсу на основі всесвітньої історії, а другий – на основі вітчизняної. Щоправда, у другій половині XVIII ст. ще не були визначені засади історичної пропедевтики, як складової шкільної історії, не розроблені принципи відбору історичного змісту, не укладені навіть найпростіші схеми вивчення матеріалу, не виділені із загальних прийомів навчання ті, які б можна було використовувати для дітей молодшого шкільного віку.

Друга половина XVIII ст. – це не лише час формування шкільних курсів історії, але і методики їх викладання. У 1783 р. з'являється один із перших методичних посібників – “Керівництво вчителям першого та другого класу...” – переклад книги відомого європейського педагога І.Фельбігера. Ця книга стала новим словом у методиці викладання навчальних дисциплін. У ній йшла мова про способи навчання, методику викладання окремих предметів, подавалися рекомендації вчителям як проводити уроки. Одним із недоліків системи І. Фельбігера слід вважати надмірну регламентацію діяльності вчителя й надання катехізації першочергового значення в порівнянні з іншими методами навчання.

Комісія, що здійснювала навчальну реформу, потурбувалася про укладання до підручників спеціальних методичних рекомендацій. Так Ф.Янкович у передмові до підручника “Всемирная история...” вказує, як потрібно користуватися книгою, картами, заповнювати хронологічні таблиці. Тут же читаємо перші методичні поради щодо пояснення матеріалу й роботу з класом. На уроці учитель повинен стояти біля карти або таблиці. Для допомоги він викликає одного з учнів. Інші школярі за його вказівкою, дотримуючись черги, вголос читають текст підручника. У цей час клас також читає цей текст про себе. Потім учитель пояснює прочитане, а учень, що стояв поруч, заповнює таблицю, або показує на карті те, про що згадував учитель. На наступному етапі до дошки викликаються кілька учнів. Вони зв'язною мовою переказують прочитане і пояснення учителя. На кожному уроці коротко відтворювався матеріал

попереднього уроку. Головне завдання, яке стояло перед учителем – навчити учнів розуміти текст підручника, щоб на основі цього вони могли орієнтуватися у причині всяких змін, що відбуваються серед людства й усвідомили, що любов та відданість громадян своїй вітчизні сприяють її процвітання в минулі та теперішні часи [85, с. 1-4] .

Інший історик – М. Щербатов у роботі “О способах преподавания разных наук” пропонував учителям схему історичного аналізу країни. До неї входили: характеристика географічного положення міст, річок, управління державою, законів, науки, мистецтва, звичаїв, торгівлі, військового мистецтва тощо [536, с. 58].

Використання наочності на уроках історії, робота з картою, заповнення хронологічних таблиць – це фактично було новим у методиці викладання історії. Здебільшого вся система навчання історії базувалася, як ми вже зазначали вище, на читанні й переказуванні тексту без детального з’ясування причин історичних подій, аналізу фактів тощо. Оскільки система шкільної освіти лише формувалася, то паралельно з нею відбувалося становлення шкільних курсів історії та методики викладання, тому шукати повного спектру методів та прийомів навчання, досконалих за своїм змістом історичних курсів, підручників є передчасним.

Друга половина XVIII ст. стала часом суттєвих змін у розвитку освіти. Це у свою чергу вплинуло на формування історії як окремої шкільної дисципліни. Створення мережі навчальних закладів, поява шкільних підручників з історії сприяли поширенню систематизованих історичних знань серед значно більшої кількості населення, в порівнянні з попередніми століттями. Складовою шкільної історичної освіти стала початкова історична освіта, яка лише з’явилася в останній третині XVIII ст. Поява нової освітньої галузі сприяла формуванню елементарних курсів загальної (всесвітньої) та вітчизняної (російської) історій. Це є досить важливий момент, на який ми хотіли б звернути увагу, оскільки саме в цей час виникає система шкільних курсів історії.

XIX ст. започаткувало новий етап у розвитку освіти та науки. Чотири рази на початку чотирьох царювань у XIX ст., як стверджував П. Мілюкова, російська вища й середня школа підлягала докорінній перебудові. Ці реформи здійснювалися не лише з педагогічних міркувань. Умови розвитку суспільства диктували нові вимоги і до освітніх закладів. З метою кращої організації роботи навчальних установ, посилення державного контролю, у 1802 р. в “Манифесте об організації министерств” йшлося про відкриття міністерства народної освіти та про виховання юнацтва й поширення науки [516, с. 1-4].

Постановою міністерства освіти “Об устройстве училищ” (1803 р.) визначалися основні типи навчальних закладів Російської імперії та перелік шкільних дисциплін. Так у повітових училищах до обов'язкових предметів включили скорочений курс історії [516, с. 19]. Основи нової системи затвердили “Уставом учебных заведений, подведомых университетам” (1804 р.) [516, с. 301-339]. У цей час створюється більш чітка, послідовна і взаємозалежна від ступенів навчання система освіти, що складалася з парафіяльних шкіл, повітових училищ, гімназій та ліцеїв, університетів [223, с. 194; 358, с. 332-333].

Згідно згаданого статуту історія стала обов'язковою дисципліною гімназій та повітових училищ. У цей час запроваджується посада учителя історії, географії та статистики в гімназіях [516, с. 305], географії, історії, арифметики, геометрії, основ фізики, природничої історії – в повітових училищах [516, с. 323]. Більше уваги почали звертати на викладання російської історії. Згідно навчального плану на загальну історію та географію стародавнього світу виділяли 3 години на тиждень, а на російську історію – 2 години [516, с. 325]. Оскільки повітові училища готували учнів до вступу в гімназію і лише знайомили з основами наук, то історія разом з іншими дисциплінами, викладалася як елементарний курс. До кожного курсу міністерство освіти пропонувало перелік

навчальних посібників [516, с. 325]. За програмою парафіяльних шкіл вивчення історії не передбачалося.

Упродовж 1805–1818 рр. історія як навчальна дисципліна зайняла чільне місце в повітових училищах, ліцєях, гімназіях. Документи навчальних закладів Російської імперії цього періоду підтверджують цю думку [516, с. 397-398, с. 559-565, с. 579-580, с. 681, с. 911-913].

Аналізуючи зміст початкових курсів історії, звертає увагу на себе той факт, що на початку ХІХ ст. усі вони будувалися за лінійним принципом. Історичні події подавалися у хронологічній послідовності з деталізацією правління князів та царів. У рекомендаціях до курсів звертали увагу на історичних діячів та взаємозв'язок подій минулого із сучасністю. Для більш кращого засвоєння навчального матеріалу радили переказувати текст та виділяти в ньому основну думку [516, с. 565]. Згідно нового навчального плану (1819 р.) з переліку навчальних дисциплін повітових училищ виключили природничу історію, скоротили курси історії та географії [581, с. 75].

За вищезгаданою схемою відбувався розвиток освіти і на території України, що входила до складу Росії. Щоправда, у 1807 р. для повітових училищ Волинської, Київської та Подільської губерній підготували особливий статут. Однак нічого “особливого” у ньому не було. Він лише уточнював, хто міг отримати освіту в повітових училищах, ділив їх на два розряди і розмежовував на дві категорії навчальні дисципліни [581, с. 89].

У 1828 році продовжувалася робота над новим шкільним законом, зміст якого втілений у “Уставе учебных заведений, подведомых университетам”. Закон передбачав використання російської мови й викладання на ній наук, в тому числі й історії. Таку тенденцію можна помітити і в розпорядженнях міністерства освіти за 1829–1843 рр. [581, с.113-115]. Згідно закону 1828 р. повітові училища ставали окремою освітньою ланкою. Тут читали майже всі предмети, що у гімназії, але в меншому обсязі. Навчання було 3-річним замість 2-х років і кількість

учителів збільшили від 2-х до 5-и [358, с. 346–347]. Як при Катерині II, так і при Миколі I існував вчений комітет, що рекомендував і затверджував навчальні книги з історії. У одному з переліків зустрічаємо підручники: І.Кайданова “Краткое начертание Российской истории” (1834 р.), М.Устрялова “Краткое начертание Российской истории, составленное для руководства при первоначальном изучении Российской истории” (1834 р.), С. Смарагдов “Краткое начертание всемирной истории” (1845 р.) [255, с.149]. Окрім того для навчання історії використовували книги: А.Ішімової “История России в рассказах для детей” (1837 р.), М. Карамзіна “Краткое руководство. Сокращение российской истории в пользу юношества” (1819р.), М. Погодіна “Начертание русской истории для училищ” (1835 р.), М. Польового “Русская история для первоначального чтения” (1835 р.).

Аналізуючи вищезгадану літературу, варто зауважити, що здебільшого вона не задовольняла потреб школи. Перш за все, обсяг книг у середньому складав 300–400 сторінок. Це стосується книг І. Кайданова (444 с.), М. Польового (448 с., 457 с.), М. Устрялова (302 с.) та інших авторів [233; 426; 427; 567; 568]. Дещо меншими за обсягом були підручники з історії Є. Константинова (267 с.) та М. Погодіна (114 с.) [262; 423]. Історичний зміст укладався за схемою, яку пропагував у своїх роботах М. Карамзін. У підручниках переважали факти з історії життя монархів, полководців, святих. Як у навчальних книгах із всесвітньої історії, так і з російської, переважала історія давнини. Без уваги залишалися соціально-економічні процеси, життя людей. Соціально-побутова історія, освіта, культура, історія етнічних меншин не були висвітленні на сторінках навчальних книг. Так у підручнику М. Погодіна більш детально описана історія часів Київської Русі і зовсім поверхнево, епізодично події XVI–XVIII ст. Більшість параграфів великі за обсягом, мова складна, відсутні тлумачення окремих термінів, понять, ілюстрації, хронологічні таблиці, карти. Натомість майже кожна книга завершувалася родовідними таблицями російських царів. Разом із тим, окремі автори

намагалися укладати підручники в такий спосіб, щоб вони викликали інтерес до історії, або ж полегшували процес навчання. Показовою в цьому плані були книги А. Ішімової [224; 226; 227]. Вона однією з перших серед авторів звернула увагу на відбір фактичного матеріалу. Події подавала в перспективі, поєднувала один матеріал з іншим, звертала увагу на роль історичних діячів, досить вдало уклала історичні портрети. Навчальний матеріал А. Ішімова подавала у формі оповідань, які, хоча іноді були великими за обсягом, однак мали власний сюжет, початок, основний зміст, висновки. Чимало критиків та методистів звертали увагу й на мову навчальних книг А. Ішімової. Вони здебільшого відзначали образність написаного, простоту, зрозумілість [390]. У середині XIX ст. А. Ішімова підготувала ряд навчальних видань із російської історії для молодшого шкільного віку, що були написані за зразком розповідей мами та бабусі [225; 228; 229].

Чільне місце в навчальних книгах першої половини XIX ст. зайняли російська та всесвітня історія. Цього не можна сказати про українську історію. У підручниках вона подавалася традиційно: до XV ст. як історія Південно-Західної Русі з детальним описом слов'ян, перших Київських князів, надбань Ольги, Володимира, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха. Особливу увагу звертали на прийняття християнства та його роль у зміцненні державної влади й об'єднання народу навколо церкви й князя. З почуттям високого патріотизму описувалися часи монгольського іга і боротьба народу проти різних поневолювачів. Українська історія з XV ст. подавалася як історія малоросійських козаків та Малоросії. Важливі історичні події з життя українського народу замовчувалися взагалі, або ж про них згадували епізодично. Прикладом може бути боротьба українського народу проти польського панування. Сам хід боротьби, причини, рушійні сили, відновлення української державності практично не описувалися [233; 426]. У той час возз'єднанню Росії з Україною приділялося чимало уваги [233; 427; 568]. Прикладом такої

тенденційності може бути “Історія” М. Устрялова, де українські землі описуються як “Русь западня” [567, с.59–66] та “Малороссия” [567, с.182–183], гетьман І. Мазепа як зрадник російського царя [567, с.216] тощо. Не знайшла місця в російських підручників українська історія і XVIII ст.

Не зазнала помітних змін методика викладання початкових курсів історії. Методична література цього часу практично відсутня. Окремі поради й рекомендації подавали педагогічні журнали, або ж не великі за обсягом брошури [393; 560]. Для кращого запам’ятовування дат та історичних осіб розробили методику, за допомогою якої цифри заміняли буквами, а поруч давали тлумачення “закодованої” дати. Хоча автор такої методики вважав, що вона покликана полегшити роботу із запам’ятовування дат [393, с.3], очевидним є те, що вона тільки ускладнювала навчання історії.

Подібні підходи зустрічаємо в українських навчальних закладах на території Австро-Угорщини. Щоправда, у 1848 р., який став роком політичного пробудження українського народу, з’явилася надія на створення національної школи. Головна Руська Рада, що виникла у травні 1848 р., у своїй відозві закликала людей до праці, яка б сприяла розвитку української нації у всіх напрямках, у тому числі і в шкільництві [63, с.248]. З її ініціативи 19 жовтня 1848 р. скликаний “Собор руських учених” – з’їзд української інтелігенції. Учасники з’їзду працювали в дев’яти секціях. У секції історії та географії йшла мова про створення загальнодоступного підручника із української історії для шкіл [63, с. 253]. Для реалізації цього задуму запропонували переробити працю Миколи Маркевича “История Малороссии”. Вибір цієї книги був не випадковим. Історію України М.Маркевич розглядав як самостійний безперервний процес від найдавніших часів і до сучасності. Ця праця мала неабиякий вплив на формування національної свідомості української інтелігенції першої половини XIX ст. Вона могла стати зразком для шкільного підручника, оскільки подавала схему української історії, висвітлювала життя народу як

цілісний безперервний процес у певних територіальних межах з економічними й соціокультурними особливостями. Реалізувати проголошені на з'їзді ідеї не вдалося, тому створення підручника з української історії перенесли на майбутнє.

До середини 70-х років XIX ст. історія на українських землях, що входили до складу Австро-Угорщини, викладалася як інтегрований курс разом із географією. Перевага надавалася австрійській історії, європейській, особливо історії стародавньому світу. Елементи історичного краєзнавства, що запроваджені з 80-х років, були непомітними на тлі того матеріалу, який вивчали в школі [294, с.115–117].

Плани, щодо створення підручника з української історії, виношував Т. Шевченко. Про це він писав у листі до Михайла Чалого: “Думка єсть за “Букварем” напечатать лічбу (арифметику) – і ціни, і величини такої ж, як і “Буквар”. За лічбою – етнографію й географію в 5 копійок. А історію, тільки нашу, може вбгаю в 10 копійок. Якби Бог поміг оце мале діло зробить, то велике само зробилось” [593, с. 172]. Однак реалізувати цю справу українській інтелігенції до кінця XIX ст. не вдалося. На перешкоді, як завжди, стояли ті, хто ревно оберігав імперську ідеологію.

Про засилля російської історії в українській школі досить образно писав Б. Грінченко. У розвідці “Яка тепер народна школа на Україні”, опублікованій у галицькому журналі “Життя й слово” Б. Грінченко, під псевдонімом Вартовий, обговорює народну школу, шкільні підручники, якими користуються учні, їх зміст та ідейні основи. Стосовно викладання історії він пише так: ”А замість історії української скрізь історія московська викладається так, мов би вона нашому чоловікові – рідна. Та ще яка історія! Що ступнеш, то скрізь хвала та гімни земним божкам: Павлові, Миколі, Петрові, – хвала Суворовим, Корніловим, Скобелевим і всій російській солдатчині! Тут “усякі подвиги” рабської вірності. Читаєш усе це і відчай тебе обіймає: скрізь великодухі монархи та вірні їм раби, а монархи милують та карають. Ані проміння надії, що може інакше бути.

(...) Слова про найкращих синів України, про найкращих борців за її волю, за народне щастя, за світ ви там не шукайте” [61, с. 13-14]. Ці слова Б.Грінченка, як на наш погляд, найкраще ілюструють стан справ із викладання української історії та створення підручників упродовж усього XIX ст.

Реформа 1864 р. вплинула на формування дещо нової шкільної історичної освіти. Згідно статуту 1864 р. серед обов'язкових дисциплін класичної та реальної гімназій була історія, на яку навчальним планом виділялося 14 годин на тиждень (184 години на рік) [47, с. 27]. Історію починали вивчати в 3-у класі, де частково знайомили з минулим великих народів, що залишили певний слід в історії людської цивілізації. Характерним для цього періоду є і те, що обсяг історичного змісту вже визначався інструкцією Міністерства народної освіти, однак лише в загальних рисах. Учителям надавалося право самостійно укладати навчальні програми, враховуючи вимоги міністерської інструкції, обирати підручники та методи викладання. Затверджували програми педагогічні ради.

На тлі реформування народної освіти майже ніяких змін не відбулося в початковій освіті. Лише під впливом громадськості дозволили відкрити початкові народні школи підвищеного типу (термін навчання 4 – 6 років), у яких викладалася історія. Однак програми з історії для цих шкіл не було і міністерство освіти рекомендувало використовувати типову програму й підручники [330, с. 19]. Програму з історії затвердили в травні 1869 р. З певними змінами вона проіснувала до 1917 р.

Аналіз програми дозволяє нам відтворити зміст курсу історії початкової школи. Позитивним, як на наш погляд, було те, що основу курсу склала вітчизняна історія. Усі події подавалися у хронологічній послідовності від найдавніших часів до середини XIX ст. Зміст тем укладався в основному за біографічним принципом. Усі події здебільшого подавалися на фоні правління російських царів. Наприклад, “Князювання

Дмитра Донського, Василя I і Василя II”, “Царювання Івана Грозного під керівництвом Сильвестра та Адашева”, “Час самозванців”, “Царювання Михайла Федоровича” тощо [567, с.296–297]. Лише окремих матеріал укладався за тематичним принципом: “Роздроблення Русі на князівські уділи”, “Завоювання Русі монголами та доля Східної Русі до Івана Калити”, “Унія” [567, с.295–296]. Події останніх століть висвітлювалися стисло і лише у зв’язку із правлінням російських царів. Привертає увагу і той факт, що в змісті програми домінувала історія християнства, церкви, руських князів і російських правителів. У рекомендаціях вказувалося, що учителі повинні більше уваги надавати вивченню давньої історії, орієнтуватися на пропоновані міністерством народної освіти підручники із елементарного курсу історії.

Упродовж 1864–1874 р. навчальні плани та програми неодноразово переглядалися. До них вносили корективи, збільшували або зменшували тижневі години, подавали рекомендації щодо вивчення окремих тем [256, с. 180]. Так згідно навчального плану в жіночих гімназіях у 3-у класі запроваджували елементарний курс російської історії, що вивчався у зв’язку із загальною історією, а у 4-у класі елементарний курс російської й загальної історії замінили систематичним курсом стародавньої історії [299, с. 236]. Принципово важливим був той факт, що у пояснювальній записці до навчального плану і програм гімназій, звертали увагу на синхронний виклад вітчизняної й всесвітньої історії в обох концентрах – елементарному та систематичному. На думку укладачів програм викладання історії саме в такий спосіб дозволяло події російської історії подавати у взаємозв’язку із європейською, більш краще зрозуміти навчальний матеріал, зіставляти та порівнювати, звертати увагу на вітчизняну історію [515, с. 248].

У 1890 р. навчальні плани знову переглянули й внесли зміни. Вивчення систематичних курсів розпочиналося із 4-го класу, а у 3-у класі опановували елементарний курс російської історії [256, с. 195]. Загальна

кількість годин із історії знову зазнала змін – із 12 годин до 13 годин [517, с. 607]. Стосовно кількості годин з історії у реальних училищах, то вона залишилася такою, якою була раніше. Згідно статуту “О реальных училищах ведомства Министерства Народного Просвещения” (1888 р.) на елементарні курси історії, що вивчалися у 3-у та 4-у класах виділяли 4 год. (по 2 год. у 3-у та 4-у кл.) [517, с. 610]. Таку кількість годин рекомендували і жіночим училищам [517, с. 619]. Упродовж другої половини ХІХ ст. у навчальних закладах Російської імперії читали три елементарні курси історії: 1) елементарний курс російської історії, 2) елементарний курс загальної (всесвітньої) історії, 3) комбінований елементарний курс (російської та загальної історії).

Учителі-практики та науковці написали кілька десятків підручників, що забезпечували викладання елементарних курсів історії. 31 підручник рекомендував учителям відомий методист О. Кролюницький [292, с. 326]. Без перебільшення можна стверджувати, що в другій половині ХІХ ст. освіта переживала своєрідний ”бум” у справі підготовки підручників з історичної пропедевтики. Серед авторів як відомі історики, методисти, так і початківці, що вирішили себе спробувати у цій царині: І. Беллярмінов, М.Берте, І. Біляєв, В. Водовозов, Д. Іловайський, О. Міллер, В.Новаковський, Н. Польовий, С. Рождественський, М. Тімаєв, М.Устрялов, М. Черепнін та ін. [23; 24; 25; 26; 30; 37; 71; 214; 215; 216; 357; 392; 428; 498; 554; 568; 585].

Навчальна література з історії другої половини ХІХ ст. суттєво відрізнялася від підручників першої половини ХІХ ст. Зменшився обсяг книг. Так “Русская история для народных училищ” В. Новаковського мала 31 сторінку, “Краткая русская история. 862–1862 гг.” – 75 сторінок. У межах 100–180 сторінок укладені підручники з російської історії В.Водовозова, Д. Іловайського, О. Міллера, М. Польового, М. Тімаєва, М.Устрялова. Досить великими за обсягом ще залишалися навчальні книги із всесвітньої історії та російської І. Беллярмінова (278 с., 292 с.), І. Біляєва

(396 с.), М. Берте (268 с.), Д. Іловайського (368 с.), С.Рожественського (277 с.). Однак тенденція, щодо зменшення обсягу сторінок у підручниках, стала домінувати. Це у свою чергу вплинуло і на зміст книг.

У підручнику В. Новаковського матеріал укладений у вигляді оповідань про життя князів, царів, святих, боротьбу за владу. Події давньої історії описані на основі літописних легенд. Особливо образно автор відтворив часи Київської Русі. Одне з найбільших оповідань у книзі – “Монгольське іго”. Воно не лише велике за обсягом, але й охоплює події з походів монголів на Русь до царювання Івана Грозного. Паралельно автор подає історію Великого князівства Литовського. В. Новаковський зробив спробу укласти історичний матеріал для початкової школи у формі оповідань, однак обсяг цих оповідань, відбір фактичного матеріалу потребували вдосконалення. Окрім того, автор залишався на традиційних позиціях щодо оцінки ролі в історії держави, правителів та церкви.

Дещо інші підходи у komponуванні історичного матеріалу зустрічаємо в роботах Д. Іловайського. Використовуючи власний досвід та європейську практику, Д. Іловайський проаналізував весь комплекс написаних у різні часи підручників із вітчизняної та всесвітньої історій і прийшов до висновку, що навчальні книги із історії повинні створюватися в єдиній системі і доповнювати одна одну [590, с. 75]. Він залишався прихильником викладання вітчизняної історії, оскільки вважав, що саме вона формує патріотизм. Його книги для молодших класів – самостійні підручники, а не варіанти скороченого курсу історії. Підручники Д.Іловайського укладені за біографічно-розповідним методом. Усі події автор подавав без дотримання хронологічного принципу, але пов’язував їх між собою і зберігав внутрішню логіку. Особливе місце в його книгах займали життєписи відомих людей та війни. Практично майже відсутній “культурний елемент”, історія побуту, регіонів. На відміну від багатьох авторів він надавав перевагу новітній історії і вводив у текст другорядні елементи, щоб підкреслити головне. У його підручниках відсутні

ілюстрації, оскільки Д. Іловайський вважав, що вони відволікають увагу учнів від основного – тексту. Дозволяв помістити в книгу лише 2 – 3 карти. Велику увагу надавав художньому стилю мови. Прагнув, щоб зміст був зрозумілим, образним, врахував вікові особливості. Відомо, що Д.Іловайський відвідав чимало історичних місць, які описав у своїх підручниках. До кінця ХІХ ст. він залишався прихильником періодичного доопрацювання навчальної книги (перевидання кожних 10 років) із врахуванням змін, що відбулися в історичній науці.

Помітною складовою підручників із початкових курсів історії другої половини ХІХ ст. став навчально-методичний апарат. Показовим у цьому плані є робота М. Берте [30]. Написана ним “Краткая всеобщая история в простых рассказах” (1871 р.) відповідала вимогам навчальної книги. Зміст укладений в 101 оповідання. Після кожного оповідання – завдання та запитання за текстом. Основні дати згруповані у вигляді хронологічної таблиці в кінці книги. До підручника підібрані 4 карти, ілюстрації. Щоправда, завдання за ілюстративним матеріалом не передбачені.

Ряд авторів підручників утверджували концепцію об’єднаного елементарного курсу вітчизняної (російської) та всесвітньої історії. Неординарним у цьому випадку можна вважати підручник І. Беллярмінова “Элементарный курс всеобщей и русской истории” (1871 р.), який витримав 32 видання. У основі змісту історія людства з найдавніших часів – до середини ХІХ ст. Події подані за хронологічним принципом у певній послідовності. У контексті світової історії описана історія Росії. Поряд з історичною інформацією І. Беллярмінов подав відомості про географічне розташування країн, територію, природні умови, особливості життя народів, їх культуру, вірування, традиції, освіту, науку, мистецтво. Весь матеріал увійшов до 249 оповідань. Майже кожне проілюстроване. Автор не уклав запитань і завдань до історичного тексту і лише помістив у кінці книги хронологічну таблицю з найважливіших подій та історичну карту [23].

Історична пропедевтика другої половини ХІХ ст. утверджувалася як навчальна дисципліна не лише завдяки педагогічній практиці. Питання початкової історичної освіти стало предметом дискусій та обговорення у педагогічній пресі, серед громадськості, учителів, вчених [27; 31; 162; 163; 396; 397]. Серед питань, які турбували найбільше, були присвячені вирішенню таких проблем: із якого віку потрібно впроваджувати у школі початкові курси історії; якій історії надати перевагу – всесвітній чи вітчизняній; за якими принципами укладати пропедевтичні курси; як здійснювати відбір навчального матеріалу до підручників; як викладати початкові курси історії; яке місце в курсах мають посісти краєзнавчий матеріал, біографії відомих людей, культурно-побутова історія тощо. У цей час досить ретельно вивчався та аналізувався іноземний досвід викладання початкових курсів історії [160; 292, с. 28-39; 365].

Офіційна точка зору, якої дотримувалося міністерство народної освіти, базувалася на тому, що вивчення початкового курсу історії повинно здійснюватися на класичних засадах, із наданням переваги всесвітній історії. В основному це стосувалося гімназій, де з 3-го класу впроваджувався елементарний курс всесвітньої історії [330, с. 20]. За початковими школами залишалося право на вивчення епізодичного курсу вітчизняної історії, щоправда, за схемою систематичного курсу.

Проти ідей класицизму виступили російські учителі та методисти [330, с. 20]. Р. Вішпер, О. Добряков та ін. відстоювали думку, що починати вивчення історії потрібно з елементарного курсу вітчизни [65; 163]. Б.Павлович, І. Шалфеев запропонували зробити вітчизняну історію початковим етапом історичної освіти і подавати її у вигляді оповідань про найбільш важливі події та історичних осіб [330, с. 20]. Я. Гуревич, який у 1877 р. видрукував “Опыт методики истории”, рекомендував початковий курс історії укласти в такий спосіб, щоб спочатку дитина познайомилася із найвідомішими подіями й діячами держави, а потім всесвітньою історією

[148, с. 82]. Крігер стверджував, що в основі початкових курсів мали б бути саги – народні міфічні перекази [292, с. 142].

Зміни, що переживала початкова історична освіта в другій половині XIX ст., увага до її проблем учителів, вчених, громадськості дають підставу стверджувати, що історична пропедевтика зайняла чільне місце в системі шкільної історичної освіти і стала її обов'язковою складовою. Підтвердженням цьому був також інтенсивний розвиток методики викладання початкових курсів історії.

У розвитку методики початкового навчання історії відіграли важливу роль роботи Я. Гуревича, О. Добрякова, О. Кролюницького. Методика початкового (елементарного) курсу історії у другій половині XIX ст. розвивалася як складова методики викладання шкільної історії. На цей час провідними вченими та методистами написані ряд посібників, статей у педагогічних збірниках, які узагальнили попередній досвід викладання історії і, використавши здобутки європейської методики, запропонували нові методи, прийоми у викладанні курсів історії. Вони досить детально описані науковцями, що досліджували розвиток методики і шкільної історичної освіти [47, с. 7-73; 434, с. 8-26; 543, с. 17-21].

Одним із перших, хто звернув увагу на розробку методики викладання початкових курсів історії був Я. Гуревич. Він визначив мету елементарного курсу історії: “викликати свідомий інтерес дитини до явищ народного життя” [147, с. 82], звернув увагу на форму подачі історичного матеріалу – оповідання. Я. Гуревич пропонував учителям відмовитися від традиційного переказування й заучування тексту, а використовувати творчу розповідь, організовувати бесіду з учнями за прочитаним, аналізувати ілюстрації тощо. Найґрунтовніше питаннями методики початкових курсів історії займався у цей час О. Кролюницький, який у 1890 р. видрукував перший навчально-методичний посібник із курсу “Опыт методики элементарного курса истории” [292]. Ця праця заслуговує на особливу увагу. У ній не лише узагальнені останні надбання вітчизняної

та зарубіжної педагогічної думки з елементарного курсу історії та методики викладання, вона стала своєрідним зразком науково-методичної літератури кінця XIX ст. і не втратила своєї актуальності до сьогоднішніх днів.

О. Кролюницький обґрунтовує основні етапи навчання історії у школі. Історію як навчальний предмет він пропонує вивчати у такий спосіб: 1) у початковій школі: історичні оповідання у тісному взаємозв'язку із рідною мовою, літературою, країнознавством; 2) у основній школі: а) як епізодичний курс, що дозволяв познайомити учнів із найважливішими фактами й подіями в загальних рисах і характеристиках; б) як систематичний курс всесвітньої та вітчизняної історій [292, с. 5].

Зміст елементарного курсу історії за О. Кролюницьким мали б скласти: короткі характеристики етапів розвитку держави, культура народу, релігія, найважливіші події та біографії визначних осіб [292, с. 21-22]. Він повинен бути зрозумілим і доступним дітям. Для цього потрібно удосконалювати форму подачі матеріалу. Найкраще це можна зробити із допомогою культурно-біографічних нарисів, у яких подавати інформацію про доісторичний період, використовувати фрагменти народних переказів, легенд, міфів, біографії історичних діячів, описи війн, баталій, розповіді про культуру тощо [292, с. 120-122].

О. Кролюницький не лише теоретично обґрунтував, яким має бути елементарний курс історії, але й запропонував навчальну програму курсу [292, с. 86-116]. У програмі не вказана загальна кількість годин, хоча за попередніми міркуваннями автора не важко здогадатися, що вона розрахована на два роки (3 та 4 кл.) і відповідно той навчальний час, що рекомендувало міністерство народної освіти в кінці XIX ст. [517, с. 607-619]. Програма складалася із шести розділів. Зміст першого розділу присвячений доісторичному періоду - життю людей у давнину. Другий розділ "Східні держави стародавнього світу" дозволяв ознайомитися у короткому викладі з історією Єгипту, Ассирії, Вавилону, Фінікії, Персії та

культурою народів, що населяли ці держави. Третій і четвертий розділи подавали інформацію про історії Греції та Риму. П'ятий змальовував картини середньовічної європейської історії, а шостий знайомив із новими часами і Російською історією з років царювання Івана III. У запропонованій програмі автор надав перевагу подіям всесвітньої історії. Це не випадково, оскільки він вважав, що саме вони мали стати основою для сприйняття історії слов'янського світу, а пізніше – Росії.

О. Кролюницький звертає увагу на виховний потенціал історії, розвиток дитини в процесі навчання, опанування нею історичного досвіду й використання його в подальшому житті, формування моральних якостей особистості [292, с. 45-66]. Не залишив поза увагою відомий методист елементи історичних знань, описані у народних переказах та легендах. Він вважав, що вони можуть познайомити учнів із народною традицією [292, с.83-84]. О. Кролюницький визначив вікові межі для навчання елементарним курсам історії – 9–12 років [292, с. 84].

Ми вже згадували про те, що у першій половині XIX ст. у російській школі були спроби створити елементарний курс історії на біографічній основі. Такі підходи мали місце і в 70-80 рр. XIX ст. О. Кролюницький заперечував біографічний метод побудови курсу. Він вважав, що історія в біографіях не дозволяє розкрити історичний процес і може формувати в учнів думку про те, що історичне життя своїм розвитком зобов'язане лише окремим особам [292, с. 125-127].

Використавши загальні надбання методики шкільної історії, О.Кролюницький проаналізував основні методи, які можна застосувати до елементарного курсу історії: хронологічно-прогресивний, регресивний (зворотній), групуєчий, концентричний, реальний, культурний [292, с.144]. Він запропонував поділити на 5 груп історичні поняття: про сімейне життя, громадське життя, державне життя, релігійні, поняття, що мають відношення до науки, культури, відкриттів, винаходів [292, с. 149].

На противагу прихильникам вивчення історії як суми певних знань, О. Кролюницький обґрунтував мету історичної освіти. На його думку вона полягає не лише у знанні фактів, але й у розумінні дитиною історичного змісту [292, с. 149]. Найважливішим у викладанні історії, на думку О. Кролюницького, було не запам'ятовування років і подій, а розуміння того, що вивчається, усвідомлення ролі народу та окремих особистостей в історичному процесі [292, с. 156-157]. У цьому зв'язку він особливу увагу звертав не на енциклопедичність інформації, а її доступність, мову, якою вона подана. У його роботі вперше досліджується проблема міжпредметних зв'язків різних освітніх курсів. Він наголошує на позитивному використанні в курсі історії географічної інформації, що сприятиме загальному розвитку дитини [292, с. 172].

Окремий розділ “Методики” автор присвятив методам та прийомам навчання елементарних курсів історії [292, с. 177-217]. Він наголошував на важливості використання розповіді та повторення в елементарному курсі й удосконалення методики їх використання [292, с. 179-181, с. 227], подав перелік історичних карт, підручників, посібників для повторення вивченого матеріалу, книг для читання, моделей та колекцій предметів, що можуть унаочнити уроки [292, с. 273-340]. Уперше звернув увагу на роль екскурсій та краєзнавчого матеріалу, читання історичної художньої літератури. Усе вищезгадане дозволяє нам стверджувати, що книга О.Кролюницького була одним із найкращих науково-методичних посібників як за змістом, структурою, практичною спрямованістю матеріалу. Заслуга О. Кролюницького полягає також і в тому, що він узагальнив і обґрунтував предмет елементарного курсу історії, методи, прийоми навчання, дав перелік навчальної, художньої літератури з курсу, наочності тощо.

Висновки до розділу

Проведений аналіз наукової літератури з вказаної проблеми дозволяє зробити висновок про те, що на сьогоднішній день вона досліджена не достатньо, особливо в запропонованих нами хронологічних межах.

Для дослідження розвитку шкільної історичної пропедевтики в певній системі велике значення має наукова періодизація. Враховуючи реформування освітньої системи та ті зміни, якими вона характеризувалася, періодизацію української школи та історичної освіти ХХ ст., ми запропонували проаналізувати п'ять основних періодів у розвитку шкільної історичної пропедевтики: **перший** – XVIII ст.: становлення початкової історичної освіти та пропедевтичних курсів; **другий** – XIX ст.: формування початкової історичної освіти та пропедевтичних курсів як складової галузі шкільної історичної освіти; **третій** – 1900–1920 рр.: формування початкової історичної освіти та історичної пропедевтики в умовах відродження Української держави та національної школи; **четвертий** – 1920–1991 рр.: розвиток початкової історичної освіти в умовах функціонування радянської школи; **п'ятий** – розпочався із 1991 р.: формування змісту й методики викладання початкової історичної освіти, пропедевтичного курсу історії України.

Оскільки предметом дослідження є пропедевтичні курси історії у вітчизняній школі, то природно постало питання про визначення поняття “історична пропедевтика”. У результаті проведеного дослідження ми дійшли висновку, що під пропедевтичним курсом історії потрібно розуміти початковий шкільний курс історії, викладений у стислій формі, в основі якого найважливіші історичні події держави, сторінки з життя народу та його відомих представників, який готує учнів до вивчення елементарних та систематичних курсів історії. Найуживаніші синоніми, що

використовуються для позначення курсу – вступний, епізодичний, початковий. Стосовно сучасної загальноосвітньої школи – це курс історії України, основу якого складає інформація з історії як освітньої галузі, найважливіших історичних подій України, її народу, його відомих представників, укладений системно і стисло у формі оповідань.

Аналіз стану розвитку освіти в Україні з часів заснування перших шкіл і до кінця XVII ст. дозволяє стверджувати, що в українських школах історія як освітня галузь не вивчалася. Основна причина цього явища полягла в тому, що в Україні не сформувалася історична наука, тому про впровадження історичної пропедевтики в цей час не могло йти мови. Поширення історичних знань серед населення, включаючи і систему закладів освіти, носило елементарний характер. Населення, що проживало на українських землях, володіло певною історичною інформацією, але вона була не систематизована. Основним джерелом її традиційно залишалися народні перекази, легенди, пісні. Відсутність єдиної державної школи, а відповідно і навчальних планів, програм та підручників, не дозволяють дослідити поширення історичних знань у навчальних закладах цього періоду в цілісній системі.

Утвердження історії як навчальної дисципліни освітніх закладів XVIII ст. у вигляді двох курсів: загальної (всесвітньої) та вітчизняної (російської) сприяло появі елементарних курсів (початкових) історії, щоправда, до кінця століття вони читалися лише в основній школі. На цьому етапі початкова історична освіта ще не виділилася в окрему галузь шкільної історичної освіти, тому не були розроблені вимоги щодо змісту пропедевтичних курсів, шкільних підручників і методика викладання не стала окремою педагогічною дисципліною. В цілому XVIII ст. було періодом становлення початкової історичної освіти та пропедевтичних курсів історії.

Інтенсивне реформування освіти в XIX ст. суттєво вплинуло на розвиток шкільної історичної освіти та її складової – початкової історичної

освіти. Запровадження викладання історії у навчальних закладах України та Росії двома концентрами (елементарним та систематичним) сприяло остаточному утвердженню історичної пропедевтики як обов'язкового освітнього елемента. У цей час з'явилися навчальні програми курсу, підручники, сформувалася методика викладання елементарних курсів історії, проходила апробація в початковій школі та молодших класах гімназій трьох курсів: вітчизняної, загальної (всесвітньої), комбінованого (вітчизняної та всесвітньої) історій. XIX ст., особливо його друга половина, було часом утвердження початкової історичної освіти в різних типах навчальних закладів.

Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що впродовж XVIII та XIX ст. в українській школі національна історія як навчальна дисципліна не викладалася, тому пропедевтичні курси з української історії укладені не були. Це пояснюється, в першу чергу, об'єктивними історичними причинами. Оскільки українські землі перебували тоді у складі Російської та Австро-Угорської імперій, освітня політика яких ігнорувала національний фактор і підпорядковувалася імперським завданням, то ні про яку національну історію як навчальну дисципліну не могло йти мови. Спроба української інтелігенції створити шкільний підручник з історії України успіхом не увінчалася.

РОЗДІЛ 2

ЗМІСТ І ОСОБЛИВОСТІ ПРОПЕДЕВТИЧНИХ КУРСІВ ТА МЕТОДИКА ЇХ ВИКЛАДАННЯ У ХХ СТОЛІТТІ

2.1. Місце й роль історичної пропедевтики в закладах освіти на початку ХХ століття.

Початок ХХ ст. увійшов в історію шкільництва як період його глибокого реформування. Практично не було такої галузі, яка б не зазнала суттєвих змін. Історія в навчальних закладах вивчалася традиційно – у вигляді двох концентрів: елементарного та систематичного. Однак за програмами 1913 р. для гімназій збільшили кількість годин до 22 (замість 13) і змінили підходи щодо викладання історії. Тепер історію вивчали трьома концентрами: а) елементарний курс (1–2 класи), б) систематичний курс (3–6 класи), в) повторення та додатковий курс (7–8 кл.) [8, с. 11].

Зміст елементарних курсів історії не залишився за межами наукового пошуку та суперечок. Прихильники впровадження історичної пропедевтики у початковій школі вважали, що цей курс повинен вивчатися в 1-у та 2-у класах. Ідею вивчення елементарного курсу в такий спосіб підтримували вчені, провідні методисти, педагоги-новатори: П. Дрейман, Є. Зв'ягінцев, С. Знаменський, К. Іванов, М. Карєєв, Д.Марков, С. Нікольський, О. Рудченко, В. Уланов [167, с. 30; 565, с. 112; 242, с. 100; 210, с. 9; 237, с. 133; 325, с. 15; 390, с. 8; 243, с. 3-13; 566, с. 112]. Н. Попова та М. Шамонін пропонували вивчати історію у 2–3 кл.. [439, с. 118-122; 243, с. 14-17]. З критикою викладання історії у молодших класах виступив М. Покровський [243, с. 15].

Згідно документів (навчальних планів, програм) освітніх закладів різного типу можна зробити висновок про те, що на початку ХХ ст.

елементарні курси історії вивчали: 1) у початкових школах з 1-го класу (курс вітчизняної історії); 2) у чотирьохрічних початкових училищах із 4-го класу (курс вітчизняної історії); 3) у вищих початкових училищах (курс вітчизняної та всесвітньої історії); 4) у реальних училищах, 1–3 класи (курс вітчизняної історії); 5) у гімназіях, 1–4 класи (курс вітчизняної у 1–3 класах та всесвітньої у 4 класах); 6) у приватних навчальних закладах (здебільшого курс вітчизняної історії) [8; 64; 74; 161; 202; 207; 241; 243; 458]. Якщо в реальних училищах та гімназіях викладання елементарних курсів історії стало традицією, то у початковій школі навчання історії з першого класу запроваджувалося лише із 1900р. [434, с.33]. Оскільки спеціальної програми із курсу не існувало, то в пояснювальній записці до навчального плану рекомендували викладати історію як “оповідання про найбільш відомі події із історії Росії, використовувати картинки народного побуту різних епох, життєписи царів, героїв” [496, с. 117]. Згодом з’явився проект програми Міністерства народної освіти із елементарного курсу вітчизняної історії для однокласних початкових училищ, який був розкритикований учителями [565, с. 100-103].

Подібний стан справ спонукав педагогів створювати власні програми з елементарного курсу історії. У 1910 р. спеціальна підкомісія із початкової освіти розробила програму із елементарного курсу російської історії, що складалася із семи розділів [565, с. 103-104]. Програма укладена за культурно-побутовим принципом у формі окремих картин, з врахуванням вікових особливостей. Автори пропонували достатній обсяг фактичного матеріалу, який могли опрацювати й запам’ятати учні молодшого шкільного віку. Серед найголовніших завдань курсу укладачі програми вважали – викликати у дітей інтерес до історії [565, с. 105].

У 1911 р. укладена програма, яка складався із 13 розділів, матеріал яких укладений за біографічним і культурно-побутовим принципами

[565, с. 96-97]. Автори програми не змогли відійти від традиційного розкриття історичного процесу на тлі життєписів російських царів.

Заслуговують на увагу програми, укладені Є. Зв'ягінцевим, С.Знаменським та В. Улановим. Петербурзький методист С. Знаменський запропонував програму, в якій використана ідея історичної еволюції. Він заперечував біографічний принцип, як основний, в елементарному курсі історії і радив вивчати лише такий матеріал, що сприяв би формуванню картини постійного розвитку суспільства. С. Знаменський був прихильником вивчення культурно-побутової історії, оскільки вважав, що вона виконує пізнавально-ілюстративну функцію і сприяє формуванню інтересу [242, с. 100-102].

Високу оцінку в педагогічній періодиці отримала програма елементарного курсу російської історії Є. Зв'ягінцева [242, с. 93-98; 565, с. 112-117]. Він наполягав на тому, щоб відмовитися від систематичного огляду епох у тісному їх взаємозв'язку, а здійснити розподіл матеріалу за групами історичних явищ, виділити його в окремі розділи за тематичним принципом. До переліку обов'язкових тем увійшли: історія матеріальної культури, розвиток духовної культури та форм співжиття, суд, політичні установи [200, с. 46]. Є. Зв'ягінцев рекомендував починати курс із вивчення історичної ролі людської праці й ознайомитися з нею від найдавніших часів до початку ХХ ст. Паралельно він пропонував досліджувати вплив культури землеробства на державний лад, одяг, торгівлю, організацію держави. Історія влади, політичних відносин та управління, законодавства, воєн, освіти вивчалися в окремому розділі. За цією програмою разом з О.Бернашевським він написав дві книги "Века и труд людей", "Века и люди" [198; 199].

Очевидним було те, що програма Є. Зв'ягінцева ставила за мету вчити учнів орієнтуватися в оточуючому житті, усвідомлювати ті надбання, які виробило людство, розуміти їх походження і готуватися до

життя в майбутньому. Формування свідомого, активного громадянина суспільства – одне з важливих завдань елементарного курсу історії за програмою Є. Зв'ягінцева. Особливу увагу автор звертав на використання місцевого (краєзнавчого) елемента в курсі. Історичне краєзнавство мало б сприяти розумінню всього матеріалу. Він рекомендував готувати навчальні бесіди, порівнюючи явища сьогодення і попередніх епох, обговорювати лише те, що діти знають і розуміють [200, с. 40].

Власну програму елементарного курсу історії для чотирьохрічної початкової школи запропонував В. Уланов [566, с. 119-230]. Вона складалася з двох частин: а) **пропедевтичної**, що вивчалася у 2-у класі із другого півріччя, б) **епізодичної** (3-4 кл.). Пропедевтична частина – це бесіди за темами: про час і простір; життя первісних людей; природу; слов'янське селище й городище; мирні стосунки між слов'янами; погости, конфлікти, помсту, вірування. Другий розділ програми складався з 8-и тем, присвячених історичним подіям із появи слов'ян – до правління Петра I. Цей матеріал вивчали у 3-у класі. На четвертому році навчання учні знайомилися із третім розділом, до якого увійшли чотири теми з історії XVII–XIX ст. і п'ята – “Повторення курсу в розрізі за основними подіями” [566, с. 125-126]. В.Уланов запропонував оригінальну схему повторення: 8–9 бесід, у яких наскрізно розглядалися основні ідеї курсу: зміна культур, релігійне життя народу, верховна влада, народовладдя й самоуправління, захист вітчизни, суд, селяни, поміщики і панівні класи російського суспільства, зміна кордонів Росії [566, с. 230].

Деяко сміливими для свого часу виявилися міркування В.Уланова про вивчення краєзнавчого матеріалу. Він схвалив ідею П. Дреймана, К.Іванова, І. Катаєва, Л. Толстого про навчання дітей на прикладах історії рідного краю, ознайомився з програмою “Краєзнавство”, що практикувалася у народних школах міста Мюнхена [566, с. 61-62] і запропонував вивчати в школах України самостійний краєзнавчий курс [566, с. 195]. Варто віддати належне його педагогічній і громадянській

сміливості, оскільки ніхто із авторів не наважився включити у такому обсязі до курсу теми із історії українського народу, як це зробив В.Уланов. Він вважав, що саме вивчення історії рідного краю спонукатиме дітей до пізнання історії держави й народу [566, с. 60].

У 1913 р. Міністерство народної освіти для навчання у 1-у та 2-у класах чоловічих гімназій рекомендувало нову програму елементарного курсу російської історії. Історію вивчали у 1-у кл. (2 год. на тиждень) і протягом 25-ти уроків у 2-у кл. [458, с. 3]. Програма укладена за біографічним принципом. Лише в окремих темах автори звернули увагу на побут, картини з історії рідного краю. Вивчаючи правління Івана IV Грозного, учням пропонували ознайомитися з взяттям Казані, відносинами з Англією, завоюванням Сибіру. Роки царювання Петра I передбачали з'ясування таких тем як Азовські походи, Північна війна, заснування С.-Петербурга, діяльність М. Ломоносова [458, с. 4]. Історичний матеріал традиційно подавався на фоні життя російських царів. У пояснювальній записці рекомендували збільшувати обсяг навчального матеріалу за рахунок історичних біографій, легенд, переказів, краєзнавчого матеріалу [458, с. 4-5]. Особливу увагу звертали на виховання в учнів почуття патріотизму та любові до держави. Радили використовувати наочність [458, с. 5].

На 1915–1916 рр. припадає новий етап реформування освітньої галузі. Ініціатором змін виступило Міністерство народної освіти. Комісія, під керівництвом міністра освіти графа П.Ігнатієва, розробила проект реформи, що передбачала перебудову освітньої галузі та створення нової національної школи, яка забезпечила б формування почуття патріотизму, самосвідомості і людської гідності, але не мала нічого спільного із націоналізмом [64, с. 23].

Навчальні предмети згідно з проектом поділялися на освітні та виховні. До освітніх дисциплін початкової школи входив елементарний курс вітчизняної історії. У початковій школі пропонували вивчати

історію рідного краю. На думку укладачів нової програми краєзнавчий матеріал сприяв би формуванню живого інтересу до минулого життя народу [326, с. 83]. Наголошувалося на необхідності вивчення історії інших народів, що заселяли Росію. Інноваційним у програмі був і підхід щодо вивчення вітчизняної та всесвітньої історії. Міжкурсові зв'язки пропонували використовувати не лише для вдосконалення методики викладання, але й уникнення дублювання окремих тем. Згідно проекту елементарний курс вітчизняної історії вивчався в 1–3 класах початкової школи (2 год. на тиждень) [468, с. 571]. Програма складалася із двох частин: 1) вступних бесід, 2) скороченої російської історії. Вступні бесіди вивчалися у 1-у класі. Вони мали систематизувати набуті раніше знання та ознайомити з історією краю. На цьому етапі учні отримували інформацію про місце розташування держави, природні ресурси, найдавніших людей, види діяльності, історію скіфських племен, давньогрецьких міст Північного Причорномор'я, межі Римської імперії, Велике переселення народів та розселення південних і західних слов'ян [326, с. 57]. Автори відмовилися від біографічного принципу, який традиційно використовували при написанні програм. Діяльність князів, царів, імператорів тепер розглядалася як складова історичного процесу. Історичний матеріал укладався за тематичним принципом. Це можна прослідкувати на прикладі запровадження християнства на території Київської Русі [326, с.58].

Характерною особливістю періоду, який ми розглядаємо, була поява альтернативних закладів освіти. За законом 1915 р. “О частных учебных заведениях, классах и курсах Министерства народного просвещения” дозволялося відкривати приватні школи, класи та курси. Закон не обмежував приватні навчальні заклади у виборі програм та планів. Це суттєво впливало на організацію навчального процесу у таких закладах. Так у одній із перших приватних шкіл професора Трачевського та Юлії Трачевської в Одесі історію вивчали традиційно – двома

концентрами: елементарний курс і систематичний, але з меншою кількістю годин, ніж у гімназіях. Знайомство з елементарним курсом історії розпочиналося у 2-у класі (1 год. на тиждень). Основу курсу складали оповідання про історичних діячів стародавнього світу, середніх віків, нового часу [501, с. 39-40].

Характеристика навчальних програм була б неповною без аналізу тих, що використовували в окремих закладах освіти. Звертає на себе увагу той факт, що рекомендовані Міністерством народної освіти програми з елементарного курсу вітчизняної історії на початку ХХ ст. були лише основою для складання власних програм учителями. За ними працювали тільки після затвердження змісту програм попечителем навчального округу [485]. Окремі педагоги дублювали зміст міністерської програми, доповнювали їх краєзнавчим матеріалом, здійснювали розподіл годин за четвертями. Наприклад, I-й кл.: I чв. – 17 уроків (до Татарського іґа), II чв. – 17 уроків (до Д. Донського), III чв. – 15 уроків (до Смутного часу), IV чв. – 12 уроків (завершення та повторення); 2-й кл.: I чв. – 15 уроків (епоха Петра I), II чв. – 16 уроків (XVIII ст. до Павла Петровича), III чв. – 18 уроків (XIX ст. реформи Олександра II), IV чв. – 12 уроків (завершення й повторення) [491]. Подібний стан справ можемо прослідкувати на прикладі вивчення елементарного курсу вітчизняної історії у Рівненському реальному училищі упродовж 1899–1913 рр.. [490]. Окремі учителі складали програми на основі змісту рекомендованого Міністерством народної освіти підручників з елементарного курсу [486]. Починаючи із 1900 р. Міністерство народної освіти надсилало попечителям навчальних округів, а останні – до навчальних закладів, циркуляри та рекомендації щодо змісту програм, послідовності вивчення курсів, кількості годин тощо [485; 487; 488; 489; 492; 493; 494; 495].

Проаналізувавши зміст, принципи відбору матеріалу у навчальних програмах з історичної пропедевтики, ми прийшли до висновку, що на

початку ХХ ст. сформувалося декілька типів програм: 1) **класичні (традиційні)** – програми елементарного курсу вітчизняної історії, розроблені в кінці ХІХ ст. і вдосконалені на початку ХХ ст., історичний матеріал у яких, укладений у хронологічній послідовності за біографічним принципом із наданням переваги політичній історії, життєписам царів; 2) **культурно-побутові** – програми, у яких дотримана хронологічна послідовність подій, але більше уваги зосереджено на культурно-побутовій історії; 3) **еволюційні** – програми, у яких історичні події розкриті як закономірний процес змін і основна увага зосереджена на розвитку суспільства, а культурно-побутовій історії відведена пізнавально-ілюстративну функцію; 4) **тематичні** – програми, у яких розподіл матеріалу здійснювався за групами історичних явищ у вигляді окремих тем; 5) **хронологічно-тематичні** – програми, у яких навчальний матеріал укладений за хронологічно-тематичним принципом.

Суттєвих змін на початку ХХ ст. зазнала навчальна література з історичної пропедевтики. У рекомендаційних списках методичних посібників зустрічаємо прізвища вже відомих авторів (за виданнями другої половини ХІХ ст.) і тих, хто лише розпочинав свій творчий шлях. Характерною особливістю початку ХХ ст. є збільшення підручників, посібників, книг для читання з початкового курсу російської історії й зменшення видань із всесвітньої історії та комбінованого курсу. На багатьох підручниках з'явилися грифи “для молодших класів середніх навчальних закладів”, “для народних училищ”, “для початкових шкіл”, “для середніх навчальних закладів і міських училищ” тощо.

На цей час вдалося виробити певні вимоги (умови), яким мав відповідати підручник з елементарного курсу історії. Найбільш повно ці вимоги описані в роботах Д. Маркова та С. Нікольського [325; 390]. Одна з головних вимог – дотримання принципу науковості. Укладачі підручників мали б відмовитися від тенденційного висвітлення історичного змісту, особистих симпатій і антипатій [325, с. 69; 390, с. 52].

Авторам пропонували описувати лише найважливіші події, не залишати поза увагою біографії знаменитих людей, нариси із культури тощо [325, с. 68; 390, с. 52]. Основною вимогою щодо мови залишалася її простота, точність, зрозумілість [325, с. 69; 390, с. 53]. Уперше вказувалося на обов'язкове використання ілюстративного матеріалу, історичних карт, хронологічних та родовідних таблиць [325, с. 69; 390, с. 53]. Змінилися вимоги до навчально-методичного апарату. Тепер звертали увагу на компактність навчального матеріалу у параграфах, підбір запитань і завдань, виділення головної думки у темі, тлумачення понять тощо. Поза увагою не залишилося художнє оформлення, шрифт, якість паперу [325, с. 70; 390, с. 54]. Методисти радили використовувати окремі прийоми для кращої організації роботи із текстом підручника: при поясненні нового матеріалу обов'язково повторювати зміст попередньої теми [325, с. 69]; вчити учнів узагальнювати матеріал, робити висновки [390, с. 52]; звертати увагу на виділені поняття, хронологію, прізвища тощо.

У доповіді “Яким вимогам повинен відповідати підручник історії?”, прочитаній на засіданні Київського педагогічного товариства 19 березня 1905 року, Я. Кульжинський звертав увагу на подолання старого методу складання книги для заучування й тренування пам'яті дітей. Він пропонував тренувати не пам'ять, а розум, який фактично залишився в полоні старого методу [301, с. 9]. Реалізація такої вимоги привела б до повної перебудови змісту та структури підручників з елементарного курсу історії. Однак більшість підручників не відповідали новим вимогам.

Великими за обсягом та складними за змістом залишилися підручники І. Беллярмінова “Курс всеобщей истории (элементарный)” (1902), “Курс русской истории элементарный” (1910) [25; 26]. Майже не зазнали змін підручники Д. Іловайського “Сокращенное руководство по всеобщей и русской истории. Курс младшего возраста” (1916), С.Рождественського “Отечественная история в рассказах для народных

школ” (1903), “Краткая отечественная история...” (1900) [216; 497; 499]. Ці книги мали велику кількість сторінок: від 270 – до 350. Їм бракувало навчально-методичного апарату. Критика цих підручників у педагогічній періодиці була цілком обґрунтованою [590, с. 78-79].

Після першої російської революції у школі з’явилися підручники написані учителями-практиками. Щорічно Міністерство народної освіти рекомендувало майже десяток таких навчальних книг [590, с. 78]. Вони започаткували навчальну літературу нового покоління. М. Андреев, О. Баранов, М. Давидкін, К. Добринін, В. Дудін, О. Єфименко, М. Коваленський, В. Метельський, М. Острогорський, В. Пузицький, К. Сівков, О. Стеблов, О. Толстов удосконалили зміст підручників, зробили їх цікавими для учнів [7; 17; 149; 171; 172; 178; 179; 254; 329; 408; 409; 410; 478; 523]. Декілька десятків альтернативних підручників з елементарного курсу – таким був результат творчого пошуку науковців та педагогів початку ХХ ст.

Підручники початку ХХ ст. стали значно меншими за обсягом і фактажем. Як правило, загальна кількість сторінок була у межах 100–170. Винятком стали підручники В. Дудіна, О. Стеблова, О. Толстова – 795 с. (І частина – 301 с., ІІ частина – 494 с.), М. Коваленського – 212 с. та В. – Метельського – 203 с., В. Пузицького – 253 с.. У більшості навчальних книг з історичної пропедевтики з’явилися ілюстративні матеріали. Серед ілюстрацій переважали: а) портрети князів, царів, святих, героїв; б) архітектурні пам’ятки: фортеці, собори, монастирі, вежі тощо; в) пам’ятки матеріальної культури: кургани, скіфські баби, знаряддя праці, предмети побуту; г) сюжетні ілюстрації: хрещення Русі, монгольська навала, збір данини, оборона міст, зустріч іноземних послів тощо. Чималий масив ілюстрацій зустрічаємо в книгах О. Єфименко, М. Острогорського, В. Пузицького та інших [179; 409; 478]. Традиційним залишилося використання історичних карт: їх друкували мало – від однієї до трьох. Практично відсутні карти-схеми історичних подій.

Більшість авторів зміст навчального матеріалу укладали за хронологічно-прогресивним методом [390, с. 21-22], згідно якого події описували від давнини до сучасності. Аналізуючи зміст підручників, обсяг матеріалу, форму викладу можна зробити висновок про те, що на початку ХХ ст. сформувалося кілька напрямків (шкіл) із написання навчальних книг з історії. Так автори В. Алексєєв, О. Баранов, М.Острогорський, В. Пузицький, К. Сівков укладали історичний матеріал у вигляді коротких оповідань. І. Беллярмінов, О. Єфименко, М.Ковалевський намагалися подати всі події, але в короткому викладі, дотримуючись при цьому хронологічної послідовності. Окремі автори прагнули зміст підручника перетворити в знаряддя виховання й акцентували увагу на використанні матеріалу для формування певних рис характеру. До таких підручників можемо віднести книги М. Забужної “Рідна земля”, “Беседи сільського учителя с детьми древнерусской земли”, В. Крайвського та О. Кривуші “Основы русской истории”. Хоча вони були видрукувані в Україні, однак національну історію подавали у російському дусі, формували уявлення про Україну як споконвічну територію Російської держави.

Навчально-методичний апарат більшості книг потребував удосконалення. Більшість учителів початкової школи розглядали пропедевтичний курс історії як навчальну дисципліну, на уроках якої діти повинні читати текст, переказувати його в цілому і за частинами, заучувати напам'ять окремі дати, імена, тому особливої уваги на навчально-методичний апарат не звертали. Навчально-методичне забезпечення окремих підручників було досить якісним. Так “Русская история” М. Андрєєва мала не лише запитання й завдання за окремими параграфами, але й систему завдань для узагальненого повторення в кінці року, хронологічні таблиці. Завдання й вправи спрямовані на виконання різних навчальних операцій: повторити, пригадати, довідатися, відшукати на малюнках, підібрати малюнки тощо [7, с.74 –75]. Разом із

тим більшість підручників залишалися без запитань і завдань. У текстах оповідань відсутні тлумачення понять, термінів, рекомендаційні списки літератури для самостійного читання.

У цей час з'явилося чимало книг для читання. Особливою популярністю користувалися серед учителів та учнів книги Є. Зв'ягінцева й О.Бернашевського “Века и труд людей”, “Века и люди”, С.Веселовського і В. Уланова “Родная история в стихотворениях”, Д. Жарінова і М.Нікольського “Былое вокруг нас”. Найбільший інтерес викликала у читачів праця Є. Зв'ягінцева та С. Бернашевського “Века и труд людей”, що складалася з чотирьох розділів за темами: історія землеробства, історія одягу, історія торгівлі. Зміст кожної теми розкривався за певною схемою. У “Історії землеробства” діти могли дізнатися про корчування лісів і створення земельних ділянок, удосконалення знарядь праці, вплив землеробства на розвиток суспільного життя. У “Історії торгівлі” вони знайомилися з основними торговими шляхами, ринками, купцями, грошовими одиницями. Більшість текстів доповнені фрагментами документів, переказами, легендами, поетичними та прозовими творами. Це дозволяло всебічно розкрити тему і сформувати в уяві дитини картини минулого життя [198; 199].

Книга “Века и люди” присвячена суспільними явищами: 1) віки і судді (опис суду в давнину, судочинство у слов'ян, суд за часів Київської Русі, судочинство у Російській державі); 2) влада й люди (походження влади, організація управління родом, плем'ям, державою, людина в державі); 3) війни та союзи (міжнародні стосунки, причини війн, мирні угоди); 4) живе слово людини (історія мови, письма, освіти) [198].

Аналізуючи навчальну літературу з історичної пропедевтики, ми хотіли б звернути увагу на книги-додатки із краєзнавства. Ідея відомого педагога Є. Зв'ягінцева про створення навчальної літератури із історичного краєзнавства [201, с. 226-240] була реалізована Д. Атласом та І. Лельковим [13; 315]. Подібне спостерігаємо і на західноукраїнських

землях, що перебували в складі Австро-Угорської імперії [268]. Паралельно з написанням краєзнавчих посібників розпочинається підготовка навчальних книг із національної історії окремих народів Російської імперії.

Ще до революційних подій 1905 р. українська інтелігенція очолила боротьбу за створення національної школи. Особливу активність у цій справі, як зазначає сучасний дослідник Л. Березівська, виявили просвітницькі товариства [22, с. 6-10]. Події російської революції 1905–1907 рр. внесли до порядку денного питання про створення національної системи освіти в Україні. Уперше офіційно питання про відкриття українських шкіл та вивчення рідної мови, історії, географії виголосила Українська парламентська громада у I Державній Думі. Однак, лише IV Дума розглянула законопроект, де йшлося про українську школу. У зверненні депутати від України писали: “Ми, що нижче підписалися, члени Державної Думи, які не є ні соціал-демократами, ні конституційними демократи, пропонуємо Державній Думі: (...) Запровадити викладання в українських початкових школах українську мову та історію України на рівні з мовою російською та історією” [320, с. 53].

Українська інтелігенція не отримала офіційного дозволу на відкриття національної школи. Це не зупинило її. Вона розпочала активну працю, по створенню навчальної літератури з рідної історії. На цей факт звертав увагу відомий громадський діяч О. Лотоцький, який стверджував, що поява перших підручників з історії України М. Аркаса, Б. Грінченка, М. Грушевського, Г. Коваленка є наслідком відміни цензури [320, с. 9] і, як на наш погляд, – бажанням української інтелігенції створити власну національну школу.

Перші підручники з історії України видрукувані упродовж 1906–1908 рр. До них належать роботи М. Аркаса “Історія України-Русі” (1908, Петербург), М. Грушевського “Про старі часи на Україні” (1907, Київ), Г.Коваленка “Оповідання з історії українського народу” (1907, Полтава).

Ці книги, за спогадами їх авторів, не уклалися як підручники [12, с. 18; 140, с. 3; 252, с. 5]. Першочерговий авторський задум полягав у створенні короткої популярної історії України для задоволення потреб населення у пізнанні свого минулого. Однак історія розпорядилася так, що саме вони стали першими українськими підручниками. Цінність цих книг полягала у тому, що вперше вони репрезентували історію українського народу написану рідною мовою.

Однією із перших побачила світ книга “Оповідання з історії українського народу” Г. Коваленка. Енциклопедія українознавства подала інформацію про Григорія Коваленка як письменника, громадського й культурного діяча, організатора “Просвіт” на Полтавщині, популяризатора передреволюційної доби і перших років революції [174]. “Оповідання ” вийшли друком у Полтаві в кінці 1906 р. і неодноразово перевидавалися упродовж 1907–1918 рр. [250; 251; 252]. Видання 1907 р. за обсягом складало 202 с. тексту, який укладений у п’ять розділів. Розділ мав декілька оповідань, зміст яких у хронологічній послідовності розкривав основні події української історії (від найдавніших часів – до кінця XIX ст.). Видання 1912 р. мало 240 с. і вступне слово про всесвітню історію [252]. Вступна стаття допомогла зрозуміти взаємозв’язок всесвітньої історії із українською [252, с. 5]. Якщо перше видання вийшло майже без ілюстрацій, лише з кількома портретами, то у другому їх стало більше. Загальний аналіз змісту дозволяє стверджувати, що він укладений за хронологічно-тематичним принципом. Г. Коваленко не обійшов увагою відомих історичних діячів, картини з культурно-побутової історії, зміни в духовному житті народу. Мова обох книг проста і зрозуміла. Окремі поняття, географічні назви, прізвища, історична термінологія виділені курсивом. У перших двох виданнях майже відсутні посилання на писемні джерела та фрагменти поетичних творів, легенд, переказів тощо. Однак у виданні 1918 р. (для початкової школи) [251] вже використані фрагменти колядок, щедрівок,

веснянок, історичних дум, пісень, поезій. Суттєво скорочено текст. Обсяг книги зменшився до 118 сторінок. До змісту увійшло 16 тем. Кожна тема складалася з кількох оповідань. Так із теми “Про давні часи” можна було дізнатися про “Слов’ян”, “Стародавнє життя”, “Віру”. До загальних недоліків згаданих видань варто віднести: відсутність карт, хронологічних таблиць, запитань і завдань.

Популяризатором української історії був відомий учений Михайло Грушевський, який підготував книгу “Про старі часи на Україні” [143]. У 1915 році вона з’явилася під іншою назвою – “Як жив український народ. Коротка історія України” [144]. До книги увійшло 26 нарисів. Підбір матеріалу за темами у М.Грушевського здійснений набагато краще, ніж у Г.Коваленка. У багатьох оповіданнях використані фрагменти поетичних творів, пісень, дум. Поетичне слово вдало поєднане у історичних текстах “Про Київську державу”, “Польські порядки на Україні”, “Козаччина”, “Перші війни козаків з панами та Польською державою”, “Хмельниччина”, “Що діялось на Україні після смерті Хмельницького”, “Шевченко та його товариші”. Зміст книги М. Грушевського сприяв формуванню уявлення про самотність української історії, про те, що український народ є творцем власної держави та культури і завжди прагнув волі й незалежності. Як і в книгах Г. Коваленка, тут відсутні навчально-методичний апарат, ілюстрації. Автор прагнув максимально адаптувати мову тексту до розповідної, щоб її могли зрозуміти прості верстви населення, однак для школярів вона виявилася складною. Мова книги, як на наш погляд, не сприяла її використанню у початковій школі.

Однією з найпопулярніших книг початку ХХ ст. стала “Історія України-Русі” Миколи Аркаса [12]. Значення цієї книги й використання досліджене сучасними вченими Л. Пироженко, В. Сарбеем [422; 513]. Зауважимо лише, що за своїм обсягом і змістом цю роботу швидше можна класифікувати як підручник для старшокласників, тому аналізувати її не має потреби. Хоча книгу М. Аркаса критикував

М.Грушевський, все ж вона заслуговує на увагу як популярний нарис з української історії, укладений за певною схемою, добре проілюстрований і написаний зрозумілою народною мовою. Серед не багатьох, хто підтримав М. Аркаса, оцінив його подвижницьку працю, був відомий письменник, мовознавець, педагог Борис Грінченко, який у 1906 р. підготував для дітей шкільного віку коротку історію України [138].

Не важко пояснити, чому саме він взявся за написання підручника з української історії. У 1905 р. на сторінках першої щоденної української газети “Громадська думка” у статті “Якої нам треба школи” Б. Грінченко висловив міркування про створення підручників для майбутньої національної школи. У 1906 р. він завершує роботу над короткою історією України. “Історія” Б. Грінченка – невелика за обсягом читанка, до якої увійшло 16 оповідань: де живуть українці і скільки їх; наші предки і перші князі; суперечки з Московщиною; татарське лихоліття; Україна з Литвою; Україна з Польщею; турецько-татарське лихо; братство; козаки; Б.Хмельницький; Україна та Московщина; руїна; пани з козаків; гетьманщину скасовано; кріпацька неволя і визволення; від скасування кріпацтва до нашого часу [138, с. 3-43]. Матеріал укладений за хронологічно-тематичним принципом. У читанці лише найважливіші події з української історії. Якщо порівнювати тематику оповідань у книгах Б. Грінченка, М. Грушевського та Г. Коваленка, то можна зробити висновок, що в них багато спільного. Майже в кожній витримана одна й та ж історична схема, форма викладу – оповідання (нарис). Однак лише дві з них могли бути запропоновані початковій школі – книги оповідань Г. Коваленка та Б. Грінченка.

Рух за створення української школи розпочався і на території західної України. Він мав дещо інший характер. Це обумовлено тим, що українська школа в Австро-Угорській імперії хоча й не мала статусу офіційної, однак на цей час досягла певних успіхів у викладанні українознавчих дисциплін. Ряд сучасних досліджень українських учених

І. Зайченка, Л. Кобилянської, І. Кругляк, С. Лаби, Б. Ступарика, І.Цепенди, підтверджують цю думку [189; 248; 294; 308; 544; 579].

Згідно статуту “Загальних народних і виділових шкіл”, затвердженого міністром віросповідань і просвіти від 29 вересня 1905 р., учням дозволялося, залежно від віку, спільно з учителями вибирати науки для навчання [502, с. 401-402]. Та навіть при існуванні подібного дозволу в школах перевагу надавали польській та австро-угорській історії. На це вказує автор брошури “Наша школа в ярмі”. Зокрема він пише: “У школах, підручниках мало згадки про нашу історію! Лише польська історія.” [379, с. 19]. Автор вважає, що подібне, коли діти не знають якою землею вони ходять, ким були їхні прадіди і чим багата історія краю, є ганебним для українців [379, с. 20-21]. Про необхідність української історії у школі, створення національних підручників сміливо заявили на сторінках часопису “Наша школа” представники західноукраїнської інтелігенції М. Возняк, А. Копистинський, М. Кордуба, І. Крип'якевич, А. Крушельницький [72; 267; 270; 271; 290; 297].

У західноукраїнських школах серед елементарних курсів історії переважав курс всесвітньої історії. Один із перших україномовних підручників із всесвітньої історії написав М. Кордуба [269]. У школах використовували перекладений з польської підручник О. Семковича “Оповідання із всесвітньої історії. Для нижчих класів гімназійних і реальних шкіл. Частина I “(Львів, 1910) [519].

Підручник О. Семковича – один із варіантів скороченого курсу всесвітньої історії. Перша частина складалася із трьох розділів, присвячених історії стародавнього Сходу, Греції та Італії. Усього в підручнику 66 параграфів. Навчально-методичний апарат практично відсутній. Лише окремі оповідання ілюстровані. У кінці книги подано хронологічну таблицю та декілька історичних карт.

Дещо іншим за змістом та структурою був підручник М. Кордуби “Картини із всесвітньої історії для народних і виділових шкіл”. На тлі

всесвітньої історії автор подав найважливіші події країн Європи та України у трьох періодах: стародавні часи, середньовіччя, новий час. У другому розділі автор розповідає про слов'ян, їх вірування, спосіб життя. Учні могли отримати інформацію про виникнення у слов'ян держави, Київську Русь, діяльністю князів, запровадження християнства. Окремі оповідання знайомили з Галицько-Волинським князівством, діяльністю Данила Галицького. У третьому розділі автор подав відомості про козаків. Не залишив поза увагою М. Кордуба діяльність українських гетьманів Б. Хмельницького та І. Мазепи. Їм присвячені окремі нариси. Звертає на себе увагу і той факт, що у підручнику знайшлося місце для регіональної історії. Про Галичину та Буковину в складі Австро-Угорщини М. Кордуба написав окреме оповідання “Буковина по прилученню до австрійсько-угорської монархії” [269, с. 125-128]. Підручник можна вважати однією з перших навчальних книг, де регіональна історія вдало поєднувалася із всесвітньою та європейською, хоча це стосувалося лише окремих тем. У педагогічній періодиці ця інновація отримала схвальні відгуки [267, с. 47], хоча книга в цілому мала багато вад. Так як у інших підручниках, тут відсутні запитання й завдання, тлумачення окремих понять, сюжетні ілюстрації, карти, хронологічні таблиці. Зміст оповідань не відображав того національного піднесення, що було характерним для цих земель початку ХХ ст. Підручник М. Кордуби упродовж 10 років залишався однією із основних навчальних книг з історії на території західноукраїнських земель.

Використання в західноукраїнських школах підручників М. Кордуби й О. Семковича тісно пов'язане з існуючими підходами до викладання елементарного курсу всесвітньої історії. Суть першого полягала в скороченому, схематичному навчанні всесвітньої історії, де переважала характеристика історичних періодів і найважливіших подій. Інший підхід полягав у поєднанні європейської, вітчизняної історій з місцевим матеріалом. Він був результатом останніх досягнень європейської

педагогічної науки, зокрема, комплексного навчання. Визначальний вплив на розвиток ідеї комплексності в Росії і на Україні відіграло застосування цієї системи в школах Німеччини, Бельгії, Швейцарії. Цей підхід частково реалізований і в підручнику М. Кордуби.

Характеристика навчання історії у початковій школі та нижчих класах гімназії і реальних шкіл була б не повною без аналізу використання в освітніх закладах підручників з української історії. Поява таких підручників поступається в часі східному регіону. У 1911 р. вийшов друком підручник Б. Барвінського “Оповідання з рідної історії” (Жовква, 1911) [19], який можна вважати першою навчальною книгою із пропедевтичного курсу вітчизняної історії на західноукраїнських землях. Високу оцінку праці Б. Барвінського дав І. Крип'якевич, який доклав чимало зусиль для утвердження й поширення української школи в Галичині. Особливістю підручника було те, що він написаний на основі нових історичних досліджень [290, с.18-19]. “Оповідання” Б. Барвінського неодноразово перевидавали, вдосконалювали та поліпшували. Зміни можна прослідкувати за виданнями 1911–1922 рр. [18; 19]. Матеріал укладений за хронологічно-тематичним принципом: 1) від початків Руської держави до втрати самостійності та переходу під владу Литви і Польщі; 2) українсько-руські землі під владою Литви і Польщі; 3) боротьба українського народу за самостійність України-Русі та занепад народного культурно-релігійного життя; 4) відродження українсько-руського народу під владою Росії і Австрії.

Ряд подій автор подав через діяльність руських князів Володимира, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха, Данила Галицького. Це засвідчує і про часткове використання біографічного принципу в укладанні матеріалу. Події XVII ст. згруповані навколо Козаччини, яка описується не як українська самооборона, а феномен українського народу, прагнення до відродження державності. Ґрунтовно висвітлена діяльність Б. Хмельницького та його відносини з Москвою. У багатьох

оповіданнях іде мова також про побут, культуру, духовне життя, господарську діяльність тощо.

Оригінальною виявилася вступна частина підручника, де автор пропонує ознайомитися з писемними та речовими джерелами, подає відомості про зміст історичної науки, вказує на цінність історичних знань. Кожна частина книги поділена на розділи, а останні – на оповідання. Усі оповідання укладені за планом. Так частина друга “Українсько-руські землі під владою Литви і Польщі” складалася із чотирьох розділів: 1) боротьба Литви і Польщі за Галицько-Волинські землі; 2) злука Польщі й Литви; 3) суспільний лад в українсько-руських землях; 4) князь Костянтин Острозький і Берестейська унія [19, с. 60-88] і 17 оповідань. У кінці підручника автор подавав хронологічну таблицю “Найважливіші події з історії України-Руси” та 13 уривків із літописних оповідань за темою “Про українсько-руський народ у давнину та основних людей” [19, с. 161-163]. Уперше Б. Барвінський поєднав в одному навчальному виданні авторський текст з історичними джерелами. У книзі укладений список використаних ілюстрацій (53 малюнки), серед яких переважали портрети, репродукції картин, архітектурні пам’ятки, козацька символіка. До цього своєрідного додатку входили також дві історичні карти “Карта розселення слов’ян IX–XI ст.” і “Карта найважливіших місцевостей з історії України-Руси”.

У “Оповіданнях” Б. Барвінського, як і в багатьох інших навчальних книгах з історії, відсутні запитання й завдання за текстами. Разом із тим у книзі зустрічаємо тлумачення окремих понять і термінів. Ці пояснення прості й зрозумілі. В цілому робота Б. Барвінського відрізнялася від подібних видань початку ХХ ст. і започаткувала новий тип навчальної літератури, яка відповідала останнім досягненням педагогічної науки. Появу перших підручників з української історії потрібно розглядати як унікальне явище у європейській педагогічній практиці. Ця унікальність обумовлена тим, що, перебуваючи у складі двох імперій, український

народ, який не мав власної національної школи, розпочав її творення з укладання навчальної літератури.

Якщо в кінці XIX ст. методика викладання початкового курсу історії лише виділилася в окрему галузь, то на початку XX ст. вона утвердилася як окрема педагогічна дисципліна і мала певні здобутки. Такий висновок зроблено на основі аналізу різноманітної методичної літератури, активної участі учителів-практиків, методистів в узагальненні педагогічного досвіду, апробації програм, підручників, обговорень проблем початкової історичної освіти, використання нових прийомів і методів навчання історії. Різноманітною стала тематика статей у педагогічній періодиці. Більшість із них присвячена аналізу навчальних програм і підручників, особливостям навчання історії в початковій школі, обґрунтуванню мети і завдань історичної пропедевтики, виховному потенціал курсу, засобам, прийомам, методам навчання. Серед авторів публікацій О. Буткевич, А. Горанін, Є. Зв'ягінцев, С. Знаменський, В. Катаєв, Є. Лебедева, К. Покотило, М. Родзевич, В. Уланов [46; 128; 200; 201; 202; 207; 241; 242; 313; 425; 496; 565; 566]. Методика збагатилася узагальнюючими працями з курсу. Мова йде про роботи В. Волжаніна, С. Нікольського, С. Сингалевича, В. Уланова [74; 390; 527; 566].

Аналіз методичної літератури початку XX ст. переконливо засвідчує про розвиток методики початкового курсу історії на якісно новій основі. Узагальнивши досвід навчання початкового курсу історії в освітніх закладах, науковці конкретизували предмет курсу, його зміст та основні завдання. Це було одним із найбільших досягнень. У визначенні предмета курсу вчені та педагоги-практики зійшлися на думці, що це має бути вітчизняна історія у взаємозв'язку із всесвітньою [74, с. 9-10; 293, с. 24-26; 325, с. 19; 390, с. 15; 566, с. 53-53]. Перевагу надавали вітчизняній історії. Обов'язковою складовою курсу стало історичне краєзнавство [74, с. 75-77; 210, с. 19-20; 325, с. 21-22; 496, с. 124-125].

У змісті переважали найважливіші події внутрішнього і зовнішнього життя із елементами культурно-побутової історії та біографій відомих діячів [325, с. 17-18; 390, с. 18; 566, с. 51-56]. На цей час визначені основні освітньо-виховні завдання курсу: ознайомити з найважливішими історичними подіями, фактами, діячами, здобутками матеріальної та духовної культури; сформуванню уявлення про історичну перспективу, еволюційний розвиток суспільства; розвивати пам'ять, уяву, мислення, логіку; виховувати любов до батьківщини; розвивати індивідуальну, національну і загальнолюдську свідомість.

Одним із найбільших досягнень початку ХХ ст. слід вважати систематизацію основних методів навчання з початкового курсу історії. На відміну від О. Кролюницького [292, с. 144-177], С. Нікольський зосередив увагу на аналізі методів, що використовували в процесі викладання курсу. Він дав характеристику й тлумачення основним методам: хронологічно-прогресивному, біографічному, концентричному, реальному, культурному, групуючому, географічному, колективно-категорійному, порівняльному, синхроністичному, хронологічно-регресивному [390, с. 21-30]. Найбільш ефективними С. Нікольський вважав хронологічно-прогресивний, порівняльний та синхроністичний методи, оскільки вони забезпечували послідовне та систематичне вивчення матеріалу з давніх часів до сьогодення.

Найпоширенішим методом навчання початку ХХ ст., якому надавали перевагу в порівнянні з іншими, був метод катехізації (бесіда). Його радили використовувати В. Волжанін, А. Горанін, Л. Кругліков-Гречаний, Д. Марков, С. Нікольський, В. Уланов [74; 128, с. 152; 293, с.51; 325, с. 46-48; 390, с. 34; 566]. Цікавилися в цей час і методом розповіді та драматизації, які пропагував А. Гартвіг [87, с. 6-7]. Суть останнього полягала у підготовці учителем розповідей учнів, що органічно поєднувалися з поясненням та елементами вистави.

У педагогічній літературі початку ХХ ст. описано чимало методичних прийомів та способів навчання історії у початковій школі. Відомий педагог М. Покотило виділив в окрему групу прийоми навчання історії у молодших класах [425, с. 84-88]. Згідно його рекомендацій учитель повинен звертати увагу на зміст, прагнути якнайменше використовувати узагальнення та абстракції, не зловживати лекційним викладом матеріалу. Найкращий прийом навчання – навчання із класом. Такий процес передбачав: опитування учнів за системою запитань; пояснення матеріалу із використанням бесіди, що тривала 15–20 хвилин; катехізацію – перевірку вивченого матеріалу за темою уроку шляхом бесіди; відтворення розповіді учителя кількома учнями тощо [425, с. 84-88]. М. Покотило надавав перевагу словесному методу навчання і відповідно пропагував ті прийоми роботи, які вимагав цей метод.

Учителі та методисти звертали увагу на вступні уроки з історії. Ґрунтовну методику проведення перших уроків розробили К. Іванов, С. Моравський, М. Родзевіч, В. Уланов [210, с. 20-29; 367, с. 42-55; 496, с. 29; 566, с. 127]. Так К. Іванов пропонував розпочинати навчання у першому класі з бесіди про конкретну людину – учня: хто він, де народився, до якого класу прийшов навчатися. Від учня він радив перейти до сім'ї, від сім'ї – до міста, поселення, народу, держави, людства [210, с. 20-23]. Так від найпростішого, знайомого, близького й рідного розпочинався шлях пізнання далекого, складного, незрозумілого і ще не пізнаного. За такою схемою проводили перший урок. На другому уроці учні знайомилися із писемними пам'ятками, щоб зрозуміти звідки люди отримують інформацію про минуле, події в інших державах, пам'ятки матеріальної культури попередніх поколінь [210, с. 24-27]. Лише із третього уроку К. Іванов пропонував перейти до вивчення початкового курсу історії.

М. Родзевіч радив перші уроки розпочати з розповіді про рідний край, як це робили в пруській школі. Він пропонував використовувати

міжпредметні зв'язки історії та географії. Перший урок нагадував умовну екскурсію рідним містом (поселенням). Учні “мандрували” вулицями, “зупинялися” біля пам'ятників, споруд. Перед очима “поставали” картини сьогодення і далекого минулого. Від поселення учні переходили до знайомства з державою, щоб усвідомити, що воно – складова частина країни, а населення міста – це частина всього народу [496, с. 124-126]. У рекомендаціях К. Іванова та М. Родзевича спільним був підхід до вивчення матеріалу, який базувався на пізнанні конкретного, простого, що ставало основою вивчення загального, складного.

Оригінальну методику навчання історії у початковій школі запропонував учитель С. Моравський. В основі її – порівняння сучасності з історичним минулим, описаним у літературі і залишеним у пам'ятках матеріальної культури. С. Моравський звертав увагу на організацію екскурсій та використання наочності. Принцип порівняння використовувався для того, щоб учні краще зрозуміли суть історичної перспективи і еволюції. Історія поставала не як нагромадження певних фактів, розповідей, а як наука про життя людей, що постійно змінювалося, вдосконалювалося, відроджувалося [367, с. 42-55].

Практично майже всі методисти звертали увагу на використання наочності, що допомагала конкретизувати розповідь учителя, уявити подію із допомогою карти, малюнка, картини, схеми [128, с. 153; 185, с.16-17; 243, с. 36; 293, с. 75; 390, с. 38-39; 439, с. 127-130; 566, с. 103]. У багатьох міських школах використовували проєкційні ліхтарі, за допомогою яких збільшували зображення малюнків та переглядали “туманні картини” – слайди [412, с. 55,62]. Серед ілюстративної наочності переважали сюжетні картини на історичну тематику: князь Володимир, Рогнеда й Ізяслав; грецький філософ пояснює Володимиру християнську віру; хрещення Володимира; скинення Перуна; Видубецький монастир; запровадження християнства в Києві; будівництво Десятинної церкви та інші [412, с. 55].

З особливим інтересом учні здійснювали навчальні екскурсії. Методика проведення таких екскурсій описана у звіті попечителя Київського навчального округу за 1911 р. [411]. Екскурсії здебільшого носили оглядовий характер. Вони організовувалися з метою знайомства з пам'ятками матеріальної культури: будинками, храмами, монастирями, залишками веж та укріплень. У містах учні відвідували музеї та мали можливість побачити різні предмети старовини. На використання екскурсій звертали увагу П. Жуковський, С. Нікольський, Н. Попова, В. Уланов [185, с. 15; 390, с. 71-72; 439, с. 127; 566, с. 110].

Серед поширеного типу уроку початку ХХ ст. був комбінований, на якому перевіряли домашнє завдання, пояснювали й закріплювали новий матеріал [128, с. 152]. Опитування здійснювали шляхом переказування вивченого і відповідей на запитання учителя [390, с. 43-44]. Основою пояснення традиційно залишалася розповідь учителя у поєднанні із роботою за підручником, колективним читанням, декламуванням окремих фрагментів із хрестоматії та книг [390, с. 33-36]. У методичній літературі початку ХХ ст. відсутні розробки окремих тем уроків. Рекомендації учителям носили загальний характер, часом без посилань на конкретний історичний зміст.

Початок ХХ ст. став унікальним періодом для вдосконалення й розвитку історичної пропедевтики. Вона посіла гідне місце серед шкільних навчальних дисциплін як початкової так і основної школи. І хоча на офіційному рівні були чітко визначені її зміст, мета, завдання, методи та прийоми навчання, творчий пошук і вдосконалення історичної пропедевтики, як складової шкільних курсів історії, не припинявся. Відрадно зауважити, що цей досвід не був втрачений, хоча не завжди визнавався й сприймався урядовими структурами. Його кращі надбання стануть основою історичної пропедевтики української національної школи, яка постане в результаті революційних подій 1917–1920 рр.

2.2. Формування змісту пропедевтичного курсу історії України та методики викладання напередодні і в період визвольних змагань 1917–1920 рр.

У попередньому параграфі ми звертали увагу на роль української інтелігенції у розбудові національної школи. В умовах, коли українські землі перебували в складі двох імперій, сподіватися на позитивне вирішення цієї проблеми з боку пануючих урядів, було марною справою. Тому, як стверджують дослідники української школи Л. Березівська, Г.Васькович, Л. Дровозюк, І. Зайченко, А. Калениченко, Н. Калениченко та ін., культурно-освітні товариства не припинили попередньої роботи [22, с. 6-10; 60, с. 25-29; 168, с. 73-74; 189, с. 136-163; 235, с. 74-75].

Українська інтелігенція використовувала для реалізації задуманого роботу педагогічних з'їздів, шпальти газет, сторінки освітянських часописів тощо. Відомо, що на губернському учительському з'їзді у Полтаві (грудень 1905 р.) освітяни прийняли резолюцію, де вимагали рідної школи, випуску україномовних підручників, запровадження українознавчих дисциплін, в тому числі й історії [189, с.138]. Подібна вимога пролунала із трибуни I Всеросійського з'їзду у справі народної освіти, що проходив у Петербурзі в грудні 1913 – січні 1914 рр. З'їздом ухвалена спеціальна резолюція щодо української школи, у якій пропонувалося поряд з українською мовою, географією запровадити вивчення рідної історії [474, с.61].

До обов'язкових предметів початкової школи включила історію України Софія Русова – видатна українська освітня й громадська діячка кінця XIX – першої половини XX ст. Вона розробила модель обов'язкової 6-річної початкової школи, у якій вивчали історію України як обов'язкову дисципліну [507, с.7–9]. В історії С. Русова бачила ту дисципліну, яка розвиватиме інтересу до суспільного середовища, виховуватиме любов до рідного краю, формуватиме погляд на сучасне життя, що нерозривно

пов'язане з минулим і майбутнім. Вона була переконана, що починати вивчення історії необхідно з історії рідного краю. Цю ідею у власній програмі освіти у новій 6-класній українській школі підтримав Я. Чепіга, який передбачив знайомство з історією на 5-у та 6-у роках навчання [583, с.16–29]. Так як і С. Русова, він вважав, що вивчення історії повинно розпочинатися в першу чергу з історії свого народу. Щоб вона була зрозумілою і близькою, потрібно пізнавати її через народні пісні, вірші, думи, усні перекази, відвідування музеїв. На початковому етапі навчання Я. Чепіга пропонував не виділяти історію в окремий курс, а навчати у зв'язку із загальною освітою [584, с.19–20].

У цей же час на території західної України у педагогічній пресі з'явився “Проект на зміну державного шкільного закону з дня 14, мая 1869 р.”, який набув помітного розголосу в учительських колах Галичини і за своїми підходами мав багато спільного із проектом Я.Чепіги. Автор проекту – відомий педагог, науковець І. Ющишин [597, с. 18-21]. На відміну від багатьох прихильників навчання історії у початковій школі, І. Ющишин передбачив вивчення історії України у 5-у класі. Це обумовлено тим, що “предмети науки в народних школах належить так розложити, щоб кожний рік становив окремий ступінь науки, при чім треба перестерігати правила, щоб у перших чотирьох літах науки дитина має здобути правильну вправу з писання, читання й рахунку до 1000 і володіти правильно рідною мовою в письмі й слові, а з п'ятим роком науки починається щойно правильне навчання рідного письменства, історії рідного народу, краю, держави, географії ...” [597, с. 294].

Важливу роль у формуванні національної школи та історичної пропедевтики відіграла педагогічна преса. Вона, за переконанням сучасного дослідника І. Зайченка, формувала теоретичні основи національної школи, систему освіти [189, с.301]. Серед періодики того часу нашу увагу привернув журнал “Світло”, що виходив упродовж 1910–1914 рр. Завдяки статтям “Світла” маємо можливість ознайомитися із

принципово новими підходами щодо змісту початкового курсу історії України, методикою викладання та структурою майбутньої навчальної книги з курсу. Одним з авторів “Світла” був Н. Григор’єв (відомий під псевдонімом Григорій Наш) – громадський та політичний діяч, публіцист, педагог, автор підручників з історії України, міністр освіти в уряді В.Голубовича (1918 р.) [173, с. 436].

У сьомому номері часопису за 1911 р. Н. Григор’єв видрукував статтю “Про навчання дітей рідній історії” [382]. У цій публікації обґрунтовано вивчення національної історії у молодшому шкільному віці, мету і завдання курсу, загальні вимоги до обсягу матеріалу та подані рекомендації з використання окремих методичних прийомів.

Навчання дітей історії Н. Григор’єв вважав “першим ступенем національного освідомлення”. “Людина лише тоді стає активним, не мертвим членом нації, коли досконало знає, хто вона й якого вона роду, коли дійсно знає свій народ, знає його історичну долю, його колію в історичному житті, його природжену національну вдачу, здібності, хист, знає й виразно відчуває ті прикмети, що відзначають його як окрему націю...” – писав Н. Григор’єв [132, с. 5]. Особливу увагу він звертав на історію як засіб національного виховання, формування національної гідності, свідомості. Процес навчання і виховання він розглядав як одне ціле і вважав, що необхідно виробити єдині принципи й способи навчання, що сприяли б формуванню нового громадянина [132, с. 7].

Заслуговують на увагу загальні вимоги щодо викладання початкового курсу історії України Н. Григор’єва. Критикуючи навчання історії у російській школі, він звернув увагу на її негативні сторони. Найсуттєвішим недоліком вважав те, що “діти, скінчивши курс, не знають до чого свої історичні знання прикласти, навіщо здалось би їм те все, що вони запам’ятали” [132, с. 9]. Він заперечував схематичне заучування, зубріння історичного матеріалу, активно пропагував свідоме, мотиваційноскероване навчання. Уперше серед українських педагогів

розробив вимоги до навчання історії: а) історію необхідно викладати так, щоб дитина із самого початку й до самого кінця курсу відчувала, що вона вчить не про когось, а про себе, про своїх батьків, дідів, прадідів, про свій рід, вчить те, що лишило слід у її сучаснім житті, так чи інакше впливає на це життя і вимагає тих чи інших вчинків, тієї чи іншої поведінки; б) не можна напихати голову дитини готовими оповіданнями, іменами, роками і т.п., бо це забиває їй голову, а не сприяє розумовій діяльності; в) увесь час навчання історії повинно складатися із живих розмов, знайомих прикладів із рідного життя, порівняння сучасного з минулим і т.п.; г) не історію з'ясовувати життям, а навпаки – сучасне життя пояснювати історичними законами; д) перш ніж почати курс історії, слід пояснити на зрозумілих прикладах, що таке історія і для чого вона потрібна [132, с. 9-10]. У цих вимогах закладені основні принципи навчання історії у початковій школі початку ХХ ст.

Визначаючи зміст пропедевтичного курсу, або перший обсяг відомостей про історію, Н. Григор'єв зазначав, що він повинен складатися із двох частин: підготовчого етапу, що передбачав знайомство із характерними рисами історичного побуту й життя народу і найвидатнішими подіями; основного етапу, де вивчалися історичні події та діячі із найдавніших часів й до сьогодення [132, с. 10].

Розроблена схема навчання рідної історії Н. Григор'євим багато в чому нагадувала ті підходи, що були реалізовані в європейських країнах [566, с. 61-64] і пропагувалися Є. Зв'ягінцевим, К. Івановим, Н. Поповою [201, с. 226-240; 210, с. 20-29; 439, с. 118-145]. Однак Н. Григор'єв значно раніше згаданих авторів реалізував ці підходи. Про його інновації у викладанні історичної пропедевтики ще в кінці ХІХ ст. писав і посилався на його досвід як учителя О. Кролюницький [292, с. 46].

Навчання історії Н. Григор'єв радив розпочинати із вступних бесід про державу, націю, сім'ю, громаду, село тощо [132, с. 10-15]. Він був переконаний, що найкращим підручником із історії для дітей може стати

книга народних оповідань та пісень [132, с. 19] і вважав, що “пісня не тільки будитиме любов до рідного краю, а й усвідомлюватиме її ..., розвиватиме почуття національних гордощів; ... розвине естетичне почуття ..., допоможе дітям виробити чисту не зіпсовану мову” [132, с. 19-20]. В історичному змісті народних оповідань, пісень, дум він бачив важливий чинник впливу на внутрішній світ дитини, формування її народної душі.

Н. Григор'єв уклав на основі зразків усної народної творчості книгу з історії. Вона складалася із 8 тематичних розділів: доісторичні часи та княжа доба; козаччина; Хмельниччина; Руїна; скасування Січі та козацтва; рекрутчина; панщина та її скасування; чумаччина. До кожного розділу автор подав короткі довідки і запропонував фрагменти пісень, дум, поетичних творів. У 1918 р. “Історія України в народних думках і піснях” уперше вийшла у світ. Через рік він готує нове видання – “Історія українського народу. Підручник для вищих початкових шкіл та перших класів гімназій” [380].

Н. Григор'єв розробив вимоги до навчання історії: надавати перевагу розповіді та бесіді; використовувати підручник; розвивати інтерес до історії; дозувати обсяг навчального матеріалу, оскільки від цього залежить розуміння і запам'ятовування змісту; звертати увагу на незрозумілі поняття й терміни; здійснювати активізацію дітей, викликати конкуренцію; використовувати в роботі зошит, робити короткі записи; навчатися від зрозумілого до незрозумілого, від простого – до складного; продумувати запитання; використовувати наочність: карти, малюнки, речові пам'ятки [132, с. 8-25].

Лютнева революція 1917 р. в Російській імперії сприяла глибоким змінам в усіх сферах життя поневолених народів. Ці події дозволили українському народу створити власну державу – Українську Народну Республіку і розпочати конструктивну працю на освітянській ниві.

Улітку 1917 року спеціальна комісія “Товариства шкільної освіти” виробила план єдиної школи в Україні, який розглянули на другому Всеукраїнському учительському з’їзді в серпні цього ж року, що проходив у м. Києві [62, с. 12-13]. Аналіз фахових доповідей М. Дем’яновського, С. Русової, П. Холодного, Я. Чепіги та прийнятих постанов, переконливо засвідчує про творення нової національної школи. У постанові про розбудову початкової школи йшлося про “широке ознайомлення з рідним краєм, його історією і місцевим життям” [60, с. 8]. Про використання краєзнавчого принципу в навчанні на з’їзді говорив М. Дем’яновський [62, с. 13]. У його доповіді йшлося також про роль школи в житті дитини, про те, як учні під керівництвом учителя повинні ознайомитися із рідним поселенням, його природою і мешканцями, потім із повітом, губернією, Україною і нарешті, цілим світом.

На основі розроблених з’їздом головних принципів єдиної, загальноосвітньої, обов’язкової, безплатної, світської освіти, укладений навчальний план школи. Згодом його видрукували у другому номері часопису “Вільна українська школа” [60, с. 31]. Цей план опрацювали ряд комісій і остаточно він подали його як “Проект єдиної школи на Україні” [463].

Згідно “Проекту” на першому (1–4 кл.) та другому (5–8 кл.) ступенях навчання запроваджувалося вивчення пропедевтичного та елементарного курсів історії України. У початковій школі бесіди на історичну тематику включили вже з першого року навчання, хоча спеціальних годин планом на це не виділили. Укладачі “Проекту” рекомендували проводити бесіди на уроках рідної мови та під час екскурсій [463, с. 15]. З другого півріччя у 3-у кл. читали пропедевтичний курс історії України (2 год. на тиждень). Таку ж кількість годин у навчальному плані виділили і для 4-го кл. [463, с. 26]. З 5-го кл. вивчали елементарний курс історії України в обсязі 3 тижневих год. у кожному кл. [463, с. 119-124]. Такий розподіл курсів на пропедевтичний та

елементарний між молодшою й старшою школою ми зустрічаємо вперше. Він докорінно відрізнявся від тих підходів, що були покладені в основу навчання історії у російській школі до 1916 р.. Тут було кілька рівнів історичної пропедевтики (вступні курси початкової школи та елементарні курси основної школи). У 1921 р. Рада республіки – український законодавчий орган в еміграції, затвердила “Проект єдиної школи на Вкраїні”, згідно якого термін навчання збільшили до 12-и років і вищезгадані центри доповнили третім – систематичним курсом історії України [286, с.31–32]. У школах із неукраїнською мовою навчання мали викладати також історію України. У 1918–1919 н.р. у 1–3-их кл. паралельно із історією Росії вчили історію України [373, с. 116].

Чільне місце у “Проекті” посіла програму з історії для початкової школи. Зазначимо, що це була перша навчальна програма з початкового курсу історії України, який отримав офіційну назву “пропедевтичний”.

Пропедевтичний курс історії України укладений за тематично-хронологічним принципом: від найдавніших часів (старокам’яна доба – палеоліт) – до боротьби за українську державність (1917–1918 рр.). До тем увійшов матеріал географічного характеру, культурно-побутова історія, життя й діяльність видатних осіб, історичні події. У пояснювальній записці до програми укладачі радили починати знайомство із рідною історією без підручника: шляхом бесід, колективного читання оповідань, розповідей про народну поетичну творчість, екскурсії [463, с. 53]. Автори програми рекомендували використовувати зразки народної творчості: думи, пісні, легенди, перекази, літературні твори, малюнки, історичні мапи [463, с. 55].

Програма не передбачала вивчення тем із краєзнавства, однак у пояснювальній записці наголошувалося на використанні краєзнавчого матеріалу, який би дав знання про самих себе, сім’ю, родинний зв’язок, село, волость, місто [463, с. 53]. Учителям пропонували рекомендації до бесід узагальнюючого характеру за темами курсу [463, с. 54-55].

Порівнюючи програму пропедевтичного курсу історії України [463, с. 51-55] із програмами елементарного курсу російської історії кінця ХІХ і початку ХХ ст. [326, с. 57-59; 458, с. 3-5; 566, с. 119-126; 565, с. 100-112] ми прийшли до висновку, що вони багато чим відрізнялися. У першу чергу – змістом. У російських програмах історія українського народу подана епізодично без будь-якої послідовності і виключно у контексті історії Росії. Княжий період історії України завжди був складовою Російської історії і доповнювався матеріалами із історії північних і східних земель [326, с. 57-58; 458, с. 3; 565, с. 101-111]. У програмах 1910–1913 рр. біографічний принцип домінував над тематичним і хронологічним. Дві третіх матеріалу присвячено життю і діяльності князів, російським царям та іншим історичним діячам. Програма пропедевтичного курсу історії України укладена за тематично-хронологічним принципом і за структурою схожа на проект програми елементарного курсу російської історії 1915 р. В українській програмі зустрічаємо окремі інновації, що не характерні російським програмам. Значна частина змісту подана через понятійний апарат. У тексті програми були вказівки щодо пояснення матеріалу. Наприклад, “дуже коротко, тільки для зв’язку кам’яної доби з пізнішими часами”, “коротко, в формі побутових картин за Руською правдою”, “про Кревську унію тільки згадати, спинитися на Люблінській” [463, с. 51]. Укладені також окремі рекомендації з використання усної народної творчості. Наприклад, “Напад кримських татар на Вкраїну (з народних пісень)”, “Життя козаків у степах (із пісень і дум)”, “Руйнування Січі (народні пісні)” [463, с. 52]. Українська програма давала більше інформації про життя народу, різних верств, побут, культуру, освіту, стосунки з іншими етносами й країнами. Головним творцем історії, за програмою, був не князь і цар, а народ. Нагадаємо, що подібний підхід до висвітлення історії народу ми зустрічали в програмі В. Уланова [566, с. 119-126], яка так і не була реалізована у російській школі. Дещо по новому укладена пояснювальна

записка. У ній є рекомендації до вивчення курсу та тем, використання методичних прийомів: бесід, колективного читання, драматизації, екскурсій, роботи із ілюстраціями, картами тощо [463, с. 53-55].

Порівнюючи програми, ми дійшли висновку, що програма початкового курсу історії України репрезентувала новий тип навчального документа з історичної пропедевтики. Хоча окремі її структурні елементи мали спільне з російськими програмами, все ж змістом, підходами до висвітлення тем, методичними рекомендаціями вона суттєво відрізнялася. Українська програма дала початок новій термінології. Тепер початковий курс історії називався “пропедевтичний”. У російських програмах цей курс фіксувався як “елементарний”. Термін “пропедевтичний” використовували рідко й переважно у методичній літературі кінця XIX і початку XX ст. [210, с. 19; 566, с. 120; 565, с. 110]. В офіційних документах він не фігурував.

Військово-політичні умови 1918–1920 рр. не сприяли реалізації на практиці “Проекту єдиної школи на Україні”. Міністерство освіти з вересня 1918 р. затвердило навчальні плани, програми і розіслало їх на місця. У пояснювальній записці рекомендували у 1918–1919 н.р. користуватися тимчасовими планами й програмами, як перехідними [451, с.2]. Історію України вивчали у 1–3 кл. по 2 год. щотижня, а у 4 кл. – 3 год. У переліку навчальної літератури школам пропонували “Історію” М.Грушевського та “Оповідання” Г. Коваленка [451, с.44–45].

Оскільки цей період виявився складним: часті зміни урядів, втручання у внутрішні справи України іноземних держав, протистояння між політиками тощо, то інформації про функціонування українських шкіл маємо обмаль. І. Зайченко стверджує, що в період Гетьманату такі школи вже були [189, с.228]. Про роботу українських шкіл у 1919 р. в окремих районах Поділля згадує С. Сірополк [528]. Українські школи працювали упродовж 1916–1918 рр. і на територіях, що попали під військові дії Першої світової війни. Про це свідчать звіти шкільних управ

[197]. Так у звіті шкільної управи м. Володимира-Волинського за 1916–1917 н.р. йшлося про навчання у чотирьохрічній початковій школі, програми, літературу бібліотек, наочність тощо [197, с. 12-29].

На основі цих звітів нами встановлено, що історію України вивчали в 4-у кл. (2 год. на тиждень). Оскільки спеціальної програми не було, то план навчання історії укладали за книгою М. Грушевського “Як жив український народ” [197, с. 22]. У переліку літератури шкільної бібліотеки зустрічаємо книги з історії України М. Аркаса, Б. Барвінського, М.Залізняка, Д. Коренця [197, с. 24-29]. У звіті є перелік наочності та історичних мап, які використовували на уроках [197, с. 29].

На території України, де перебувала Добровольча армія А.Денікіна, спостерігаємо іншу картину. Головнокомандуючий Катеринославською, Харківською, Курською, Полтавською губерніями генерал В.З.Май-Маєвський, видав наказ, у якому в третьому розділі “щодо викладання українознавства і малоросійської мови” писав так: “Викладання українознавства (історія й географія України) забороняється” [548, с. 69].

Упродовж 1917–1919 рр. були укладені та видрукувані ряд підручників з історії України для навчання у початковій школі та нижчих класах гімназій. Новий підручник “Історія українського народу” написав Н. Григор’єв [380]. Навчальні матеріали (від найдавніших часів до подій революції 1917 р.) автор подав у 12 розділах. Розділ ділився на окремі теми. Кожна з тем укладена за планом. Так вивчаючи тему “Слов’яни”, учні могли дізнатися про: 1) Карпати – гніздо слов’ян; 2) східних слов’ян; 3) розселення слов’ян; 4) родину; 5) віче; 6) племена. Після тексту пропонували виконати ряд завдань: розповісти й описати звідки прийшли слов’яни, де вперше оселилися, де й які слов’янські народи витворилися, як склалися слов’янські родини, хто ними керував, що таке віче [380, с.3-4]. Завдання були різними, але переважали репродуктивні, які вимагали від учнів відтворення навчального матеріалу й орієнтували на механічне запам’ятовування прочитаного.

У книзі Н. Григор'єв використав фрагменти поетичних творів, дум, легенд, переказів. Це не лише збагатило мову історичних розповідей, але й сприяло розвитку інтересу до історичного минулого України. В кінці книги автор уклав тематичний перелік завдань за змістом прочитаного [380, с. 237-242]. Для “пригадування” навчального матеріалу обрано п'ять тем: “Хто, коли й де панував над українським народом”, “Козацтво”, “Віра”, “Освіта”, “Порядкування й суди”, “Господарство й торгівля”. Запитання здебільшого стосувалися змісту та понять теми: які порядки завела Москва; що таке “Глухівські статті”; що таке “Малоросійська колегія” тощо [380, с. 241]. Н. Григор'єв як учитель-практик надавав перевагу тематичному повторенню. Це дозволяло перевірити міцність набутих знань у взаємозв'язку зі всім матеріалом. Одночасно учень міг відстежити еволюцію понять на певному історичному відрізку.

Мова книги проста, зрозуміла. Текст не перевантажений фактичним матеріалом, прізвищами, датами. Щоправда, за кількістю сторінок підручник був великим. Видання 1919 р. нараховувало 340 с. тексту набраного дрібним шрифтом. У кінці підручника Н. Григор'єв подав дві узагальнюючих таблиці: “Хто, коли й де панував над українським народом” та “Гетьмани на Україні”. Ця книга найбільше відповідала вимогам школи і могла бути використана у початкових школах та перших класах гімназії.

Заслуговує на увагу навчальна книга з історії України Гната Хоткевича, видрукувана в Полтаві у 1918 р. [575]. Вона створювалася як підручник для вищих початкових середніх шкіл. Написана з елементами бесіди, із чисельними авторськими запитання до читача, що, згідно авторського задуму, мало б спонукати шукати відповідь, цікавитися історією. Автор послідовно використовував у тексті займенники “ми”, “нас”, “нам”. В окремих випадках Г. Хоткевич користувався займенниками в однині, щоб акцентувати на важливості історичного

матеріалу, причетності дитини до подій, а в інших – використовував множину: “... ми не “руськіє”, і не “хахли”, і не “малороси”, а тільки українці, а рідний край наш, наше “отечество” – Україна. І чи ти маленький, чи ти великий, чи ти хлопець, чи ти дівчина – із гордістю маєш називати себе своїм іменем” [575, с. 12]. Куди б не переніс автор читача, кругом він ставав учасником історичного дійства. Це помітно виділяло підручник Г. Хоткевича серед інших. За оцінкою історика М.Брайчевського, “Історія України” Г. Хоткевича “відзначалася високою науковою вартістю” [576, с. 187]. Майже всі твердження автора відповідали історичній істині і не викликали принципових заперечень. Г.Хоткевич не був істориком, але його підручник не мав історичних хиб, відповідав певному віку, був спрямований на виховання патріотизму.

У цей час з’явилася ще одна навчальна книга, яка за словами її автора – І. Крип’якевича, створювалася протягом одного місяця – “Коротка історія України” [289, с. 6]. Книга мала успіх. Витримала кілька десятків видань. За нею понад 20 років вчилися учні початкових шкіл на західноукраїнських землях у роки польської окупації [287, с. 7]. Оскільки перше видання готувалося до друку швидко, то воно більше нагадувало книгу оповідань, до якої увійшло 34 нариси з історії України. Як і в інших підручниках цього періоду матеріал укладений за хронологічно-тематичним принципом згідно плану. Пункти плану були одночасно назвами невеликих розділів. Так оповідання “Слов’яни” ділилося на частини: слов’яни; пережитки слов’ян; хати; знаряддя; слов’янські боги; племена; віче [287, с. 246-248].

У перших виданнях “Короткої історії” І. Крип’якевича відсутній навчально-методичний апарат, окрім тлумачень понять і поділу змісту на окремі частини. У виданнях 20-х років автор змінив структуру окремих оповідань, доповнив кожне запитаннями й завданнями, історичними картами [288]. Учням пропонувалися тренувальні завдання “Закріплення

відомостей”, метою яких було краще засвоєння і запам’ятовування події, дат, прізвищ тощо [288, с. 8, с. 28, с. 33, с. 51, с. 76].

У ці роки масовим тиражем видрукувані книги Б. Грінченка “Як жив український народ. Коротка історія України” (1920), М.Грушевського “Про старі часи на Вкраїні” (1917), Г. Коваленка “Оповідання з історії України від найдавніших часів до нових часів із вступним словом про всесвітню історію ” (1917), “Оповідання з української історії для початкових шкіл” (1918). У 1918–1919 н.р. планували збільшити випуск книг до 12-и найменувань [373, с. 109].

Педагогічний часопис “Вільна українська школа” постійно друкував матеріали з методики викладання окремих дисциплін. Так у 5–6 номерах за 1918 рік помістили статтю П. Клименка “Навчання історії у початковій школі” [247]. Цей матеріал привернув увагу тим, що П.Клименко запропонував дещо незвичну схему навчання історії у молодших класах. Він рекомендував вивчати історію у декілька етапів. На першому етапі (підготовчому) потрібно ознайомити дітей за допомогою бесід та екскурсій з порами року, лічбою часу, навчити розрізняти предмети і явища за часом, формувати поняття про волость, школу, народний дім, церкву тощо, а згодом створити картину життя людини в залежності від умов природи. На цьому етапі П. Клименко радив використовувати наочність і казки [247, с. 10].

Другокласники вивчали історію села, міста, пам’ятки культури й мови, місцеві звичаї, обряди, ремесла, господарство, торгівлю, історію суспільного та народного життя. Діти під керівництвом учителя привчалися збирати матеріал етнографічного характеру – пісні, перекази, місцеві легенди, говірки тощо і здійснювали подорожі та екскурсії до музеїв [247, с.10]. Це мало допомогти їм зрозуміти свій народ, його історію, а також ті народи, що прийшли зі сторони, або живуть поруч.

На третьому році навчання П. Клименко радив більше уваги приділяти вивченню історії краю, літературним та архівним джерелам.

Спочатку знайомилися з побутом, культурою людей, що жили на тій чи іншій території. Таке навчання мало стати “міцним фундаментом національної свідомості, а, значить, і українського народу, розуміння ним свого місця серед других народів” [247, с. 11]. Зауважимо, що запропонована схема навчання укладена за зворотною хронологією.

Публікації, присвячені історії України, з’являлися і в наступних номерах “Вільної української школи”, а також окремими виданнями. У 1917 р. видруковано згадувану нами раніше статтю Н. Григор’єва “Про навчання дітей рідній історії” [132]. Н. Мірза – Авакянц проаналізувала вивчення поетичних творів на уроках історії [364]. Я. Зайцев дослідив використання спадщини Т. Шевченка і запропонував ряд методичних прийомів з аналізу його творів на історичну тематику [191].

У наукових дослідженнях останніх років дається належна оцінка подвижницькій праці українських педагогів часів національно-визвольної революції [189; 353; 422; 433; 443]. У ній детальний аналіз їхньої діяльності й внеску кожного в розбудову національної школи. Це особливо актуально сьогодні, оскільки у радянській науковій літературі їхня праця отримала негативну оцінку, а педагогічні ідеї засуджувалися як антинаукові та націоналістичні [316, с. 362-363; 414, с. 316].

Отже, період, який ми розглядали, можна охарактеризувати як час докорінних змін у системі народної освіти взагалі та в історичній пропедевтиці зокрема. Незважаючи на складність суспільно-політичного життя, на яке суттєво впливали Перша світова війна та національно-демократична революція, українській інтелігенції вдалося перейти до реалізації теоретичних засад національної школи й викладання історії України як шкільної дисципліни. 1917–1920 рр. стали знаковими у цьому плані, оскільки саме в ці роки була укладена перша програма із пропедевтичного курсу історії України, визначені мета й завдання курсу, написані ряд підручників, розроблені основи методики викладання.

2.3. Особливості формування змісту історичної пропедевтики та методики викладання в радянській школі.

Більше ніж 70 років припадає на період, який ми розглядаємо в цьому параграфі. Він суттєво відрізняється від попередніх. У цей час історична пропедевтика стала предметом дослідження радянських вчених. Більшість наукових робіт присвячена проблемам змісту та методиці викладання. Про це свідчать праці Н. Андрієвської, В. Бернадського, О.Боданської, А. Булди, М. Васильєвої, Н. Ворожейкіної, І. Гітгіс, Л.Геллерштейна, Є. Головкіної, Т. Голубєвої, Г. Герасимової, В.Демиденко, Н. Запорожець, В. Карцова, П. Козіка, Г. Кревера, М.Кругляка, І. Сукневич та ін. [8; 38; 44; 52; 54; 75; 90; 93; 96; 102; 108; 110; 152; 196; 240; 258; 284; 295; 545]. Так і не стали предметом дослідження ряд проблем: особливості історичної пропедевтики на різних етапах розвитку шкільної освіти; національна історія як предмет початкового курсу; історична пропедевтика як навчальна дисципліна початкової школи тощо.

Оскільки історична пропедевтика впродовж існування радянської школи мала свої особливості, то ми спробували виділити її три основних етапи і за ними розкрити зміст цього параграфа. В основу поділу за етапами покладено два фактори: 1) змістовий, 2) віковий. **I етап:** 1917 р. – початок 1930-х рр. – пошук нового історичного змісту, відмова від досвіду викладання елементарних курсів історії у дореволюційній школі; **II етап:** 1934 р. – кінець 1960-х рр. – функціонування історичної пропедевтики у початковій школі; **III етап:** початок 1970-х рр. – 1991 р. – вивчення курсу “Епізодичні оповідання з історії СРСР” в основній школі.

Встановлення радянської влади на Україні суттєво вплинуло на зміст освіти та методику викладання навчальних дисциплін. 1917–1920 рр. пройшли під знаком українізації школи. Зміст освіти 1920-х років визначала більшовицька партія, яка намагалася використати школу для

поширення марксистсько-ленінських ідей. Із середини 1920-х років, починається новий етап українізації, який контролювали більшовики. У таких складних умовах розвивалася шкільна історична освіта.

Упродовж 1917–1920 рр. у школах України не існувало єдиного навчального плану та програм з окремих дисциплін. Органи народної освіти на місцях укладали свої плани та навчальні програми. Прикладом може бути звіт Одеського відділу народної освіти за травень 1920 р., у якому подано інформацію про створення предметної комісії, що працювала над укладанням програм з історії та географії України, а також навчальний план Київського губно за 1920–1921 рр. [374, с. 59]. Більшість освітніх закладів України почали реорганізацію в дусі “Положення про єдину трудову школу РСФРР” [514, с. 107-112], згідно якого запроваджувалася єдина трудова школа у два ступені навчання. На першому передбачено вивчення елементарного курсу вітчизняної історії. Історії у цей час надавали великого значення і в “Основних принципах єдиної трудової школи” [407, с. 137-145].

Народний комісаріат України копіював російську систему освіти. Та це не зашкодило запровадити в освітніх закладах національний компонент (українську мову, історію, географію). Постановою НКО УСРР “Про обов’язкове вивчення в школах місцевої мови, а також історії та географії України” від 9 березня 1919 р. дозволили удосконалювати навчальні програми і запроваджувати нові дисципліни [374, с. 35]. Спеціальна інструкція НКО УСРР від 12 травня 1919 р. “Про викладання окремих навчальних предметів” рекомендувала критично використовувати старі програми та підручники [374, с. 35]. Прикладом дотримання таких вказівок може бути навчання за підручниками Є. Зв’ягінцева, О. Бернашевського, К.Сівкова, М. Тулупова, П. Шестакова та ін. [434, с. 51].

Улітку 1920 р. уклали перший навчальний план єдиної семирічної трудової школи. Згідно плану у 1–3-х кл. вивчали краєзнавство (із відповідною кількістю годин на тиждень: 12, 12, 13), а у 4–7-х кл. – історію

із громадянознавством (2 год. у кожному класі) [374, с. 59]. Курс країнознавства передбачав вивчення рідної мови, історії, математики, природознавства. Згідно плану на суспільно-історичні науки виділили у 2-му кл. – 2 год., у 3-му – 3 год. [375, с. 72]. Пояснювальної записки до програми не було, тому зміст і обсяг історичного матеріалу курсу не визначили. З цього плану почали реформування історичної освіти, яке тривало до початку 1930-х років. Його наслідком стала ліквідація початкового курсу історії як навчальної дисципліни. Історичні знання увійшли до іншої дисципліни – суспільствознавства. Їхня функція у навчально-виховному процесі змінилася. Це привело до відмови від традиційних підручників і методик викладання навчальних дисциплін.

У 1921 р. у Харкові опубліковано “Порадник із соціального виховання дітей”. Тут були плани занять з історії культури та політграмоти. “Порадник” визначав нову мету освіти – соціальне виховання дитини, узгоджене з вимогами дитини та суспільного оточення. Основою пізнання мала стати історія праці та її організація [441, с. 3, с.85]. На першому ступені навчання “Порадник” рекомендував знайомити дітей з учнівським колективом, громадськими установами, фабриками, заводами. Об’єктом подальше пізнання ставала історія краю та держави. Лише після цього учні отримували інформацію з історії інших країн. Програма складалася із таких розділів: 1) матеріальна культура, 2) організація господарства, 3) політична організація, 4) духовна культура, 5) зразковий мінімум відомостей культури на Україні, 6) політграмота (у розділі давали характеристику розвитку капіталізму і його загибелі, утвердження диктатури пролетаріату та будівництва комунізму) [441, с. 105-190]. Як позитивне у цій програмі потрібно виділити те, що значна кількість матеріалу присвячена вивченню української культури [441, с. 105-108].

Із 1922 р. українські школи перейшли до викладання суспільствознавства за програмами семирічної єдиної трудової школи РСФРР [434, с.56]. Суспільствознавство вивчали у два етапи – підготовчий

(1,5 р.) та основний (4,5 р.). Вивчення підготовчого курсу розпочинали із другого року перебування дитини в школі. Підготовчий курс складався із двох розділів: 1) основні уявлення про техніку й господарство, 2) еволюція суспільного життя краю. Основу обох розділів склав краєзнавчий матеріал. У першому розділі учні отримували знання про їжу, житло, одяг, господарство, техніку, промисловість, транспорт, місто, село. Другий розділ укладений як курс елементарної історії вітчизни із короткими відомостями з нової історії [459, с. 91-93]. Аналіз програми підготовчого курсу дозволяє стверджувати, що її укладачі не врахували вікових особливостей початкової школи. Серед основних її недоліків – інформаційна перевантаженість. Більшість учителів її не зрозуміли і продовжували у молодших класах викладати історію [47, с. 185-186]. У початковій школі РСФРР історія не була витіснена суспільствознавством. У 1923 р. Державна вчена рада рекомендувала використовувати у початковій школі підручник з історії Є. Замисловської [47,с.186]. За цим підручником навчалися і в школах України [511, с.38; 194].

У багатьох школах України в молодших класах навчали за підручниками з історії, що з'явилися у 1918–1919 рр. Так на Слобожанщині історію вивчали за книгою О. Єфіменко “Начальное руководство по украинско-великорусской истории: для народных школ” [180]. Книга укладена як підручник, але дещо на інших концептуальних засадах. Автор вирішила поєднати краєзнавчий матеріал із подіями, що відбувалися на Україні впродовж історичного розвитку. Ця праця розрахована на територіального читача – дітей Слобідської України. Створюючи такий підручник, О. Єфіменко утверджувала ідею навчання рідної історії із елементами краєзнавства.

Підручник О. Єфіменко укладений за зразком зворотної хронології: від сучасності – до часів Київської Русі. Зміст книги розкриває події до 1917 р. у п'яти частинах: 1) Слобідська Україна, 2) Придніпровська Україна, 3) Великоросійська держава, 4) Велике князівство Київське, 5)

перелік найважливіших подій українсько-великоросійської історії у хронологічному порядку. Завершення історичного огляду часами Київської Русі було не випадковим. О. Єфіменко вважала, що Київська Русь є спільною колискою українців, білорусів, росіян, тому її можна вивчати будь-де (спочатку або в кінці). Книга не мала навчально-методичного апарату, ілюстрацій. Паралельно з цим виданням у початковій школі використовували читанку О. Білоусенко “Було колись. Читанка з поля історії”. Вона укладена на зразок хрестоматії з уривків історичних та літературних творів [36].

Відсутність підручників та наявність офіційного дозволу на використання краєзнавчих матеріалів, сприяли підготовці та випуску краєзнавчих посібників з історії, які використовували учні. Мова йде про історико-географічні нариси Д. Багалія, Н. Григор’єва, Д. Дорошенка та ін. [133; 165; 166].

У 1922 р. Державною науковою радою Наркомосу РСФРР уперше розроблені комплексні програми навчання. Комплексні програми передбачали вивчення в школі не окремих предметів, а явищ життя. Згідно цих програм учителі звільнялися від обов’язкових навчальних дисциплін. Від учнів тепер не вимагали систематизованих знань. Основу програми склали комплексні теми із близького для учнів життя. Засвоївши їх, учні переходили до вивчення більш складнішого матеріалу. Центральна ідея програми – показати роль праці у житті людини й перебудові суспільства. Матеріал укладений за трьома напрямками: природа, праця, суспільство. Основні теми за роками навчання передбачали знайомство із сезонними роботами й характером місцевого виробництва.

Комплексна система навчання була поширена в українських школах [374, с. 61]. Упродовж 1921–1923 н.р. НКО УСРР видав ряд вказівок та методичних посібників для організації роботи за комплексною системою. Із 1924–1925 н.р. в Україні навчання за комплексними програмами стає звичною справою.

Оскільки комплексні програми розглядали як орієнтовні схеми, то кожна школа, враховуючи місцеві умови, наповнювала їх конкретним змістом. Так комплексна програма першого року навчання в сільських трудових школах включала теми: “Наша школа” – 4 тижні; “Осінні роботи на городі й садку” – 4 тижні; “Жовтнева революція” – 1 тиждень; “Готування до зими” – 2 тижні; “Облік праці за тримістр” – 1 тиждень; “Зимові роботи на селі” – 8 тижнів; “Кривава неділя” – 1 тиждень; “День Червоної Армії” – 1 тиждень і т.д. [374, с. 61-62]. Як бачимо, згідно теми комплексу, історичний матеріал вивчали лише епізодично. Допоміжну інформацію учні початкової школи могли отримати з екскурсій, бесід із нагади державних свят. Недоліком комплексних програм стала надмірна політизація змісту, що ускладнювало сприйняття матеріалу в цілому. До програм із суспільствознавства для шкіл 1-го ступеня в Україні у 1929 р. внесли такі теми: “Ради на селі та в місті”, “Кооперація – шлях до комунізму”, “Компартія як авангард робітничого класу”, “П’ятирічний план соціалістичного будівництва”, “Радянський устрій та його значення для трудящих” [461, с. 120-126]. За програмою 1932 р. вивчали теми: “Ленін – вождь світового пролетаріату”, “Жовтнева революція звільнила поневолені нації і дала їм цілковиту змогу розвиватись”, “Революційна боротьба робітників та селян до 1905 року”, “Партія – передовий загін робітничого класу”, “Соціалізм будується за планом” і т.д. [447, с. 6-18].

За весь період викладання суспільствознавства зміст навчальних планів та програм змінювали. Якщо на початковому етапі впровадження комплексного навчання органи освіти на місцях отримали право вносити зміни до програм, наповнювати їх краєзнавчим компонентом, то із 1927-го р. подібне заборонили [457, с. 13]. Упродовж всього періоду існування комплексної системи навчання виникали дискусії щодо її доцільності. Найбільш невдоволеними були учителі, яким на практиці довелося реалізовувати програми [274, с.93–95; 374, с.62–63; 434, с.72].

Друга половина 1920-х років в освіті пройшла під гаслами більшовицької “українізації”. В цілому, як стверджують сучасні дослідники О. Пометун, Т. Самоплавська, О. Удод, політика українізації сприяла розвитку шкільної історичної освіти [434, с.83–84; 511, с.220; 561, с.85–86]. Однак у цей час за пропагандою історичних знань посилюється роль цензури з боку органів радянської влади . Збереглися циркуляри, які свідчать про вилучення з навчального процесу історичної та українознавчої літератури. У цьому переліку навчальні книги з історії Д.Багалія, М. Грушевського, О. Єфіменко, Г. Хоткевича [561, с. 87]. У циркулярі з грифом “секретно” Центральним управлінням у справах преси всім “тубуповноваженим справ друку” подали список книг, заборонених до продажу в передруку. У цьому переліку “Українська історія” Г.Коваленка, яку використовували для навчання із початкового курсу історії [561, с. 88]. Цей факт свідчить про ретельну фільтрацію історичних знань в українській школі навіть на початковому рівні.

Характерною рисою комплексного навчання був концентризм. Цей принцип активно запроваджували і в початкових класах. Одні й ті ж теми розглядали упродовж 1–4 років навчання. Зміст тем змінювали в залежності від класу навчання. У першому класі вивчали тему “Жовтнева революція”. Вона передбачала знайомство з гаслами революції про владу, землю, фабрики, заводи. На уроках переважали короткі розповіді учителя й читання оповідань. На другому році навчання за цією темою дітям розповідали про події 1917 р. у Петрограді, класи, що брали участь у революції. Прийоми й методи навчання залишалися традиційними. Перевагу надавали бесіді. Учні брали участь у святкуванні річниці революції, оформляли наочну агітацію, готували шкільне свято. Це був ще один із шляхів пізнання матеріалу. На третьому році навчання діти отримували інформацію про революційні події на Україні та в Росії, основні етапи громадянської війни, комуністичну партію, комсомол, вибори до органів влади. Матеріал четвертого року доповнювали фактами

про Першу світову війну, ліквідацію самодержавства, Тимчасовий уряд, ради, комуністичну партію [434, с. 66]. Збільшення інформації за роками навчання впливало на методи та прийоми навчання. Новий зміст вимагав нових технологій навчання.

Навчально-методична література із суспільствознавства представлена в основному рекомендаціями відділів освіти та статтями у педагогічних журналах. У 1923 р. з'являються не великі за обсягом посібники, мета яких – розтлумачити зміст комплексного навчання, зорієнтувати учителів у відборі методів за роками навчання і подати вказівки про використання історичного матеріалу [181; 524]. Показовим є те, що у педагогічній періодиці звертали увагу як на зміст, так і на вдосконаленню методики навчання. О. Музиченко та П. Сапухін уклали рекомендації щодо використання краєзнавства у комплексних програмах [369; 512]. П. Сапухін розробив схему дослідницької роботи з вивчення історії місцевого краю. За допомогою гурткової та клубної роботи, дослідження речових пам'яток, архівних матеріалів, спогадів учні пізнавали історію краю [512, с.111–117]. В журналі “Шлях освіти” опубліковано ряд статей з використання історичного матеріалу: рекомендації щодо вивчення теми “Декабристи” у молодшому концентрі [416], роль праці в історії [211]. Дещо не традиційними виявилися рекомендації щодо використання газети як навчального матеріалу. Автор публікації Н. Яцутін радить використовувати газету з 4 року навчання і подає детальний перелік методів, прийомів, форм і навіть обліку роботи з газетою [602, с.61-64]. Учителям ставали в пригоді і публікації місцевої педагогічної преси, яка була майже в кожному регіоні [434, с. 82].

Середина і друга половина 1920-х років – час інтенсивного розвитку методів і форм навчання. Про це у своїх дослідженнях відзначають Л.Бущик, Ж. Ільченко, Н. Калиниченко, О. Пометун, Т. Самоплавська. Оскільки, українськими вченими проаналізовані основні методи навчання: лабораторний, лабораторно-дослідницький, бригадно-лабораторний,

наочно-ілюстративний, екскурсійний, метод “проектів”, Дальтон-план тощо, то ми не вважаємо доцільним зупинятися на їх аналізі ще раз.

Із 1931 р. в СРСР розпочинається реформування освіти. Дослідники розвитку шкільної історичної освіти в СРСР та в Україні вважають, що на 1930-ті рр. припадає відродження шкільної історії. Таку думку висловили Л. Бущик, М. Лисенко, Л. Мельник, С. Пометун [47, с.248; 316, с.372; 327, с.15–16; 434, с.86–69]. Реформування системи шкільної історичної освіти здійснювали згідно партійних та урядових документів. У цей час вийшло ряд постанов, у яких викладені теоретичні й організаційні підвалини шкільного будівництва. У постанові ЦК ВКП(б) від 5 вересня 1931 р. “Про початкову та середню школу” зазначалося, що одним із недоліків школи попереднього періоду було те, що вона не забезпечувала випускників достатнім обсягом загальноосвітніх знань [472, с.42–43]. Для ліквідації цієї прогалини потрібно “негайно організувати науково-марксистське опрацювання програм, забезпечивши в них чітко окреслене поле систематизованих знань (рідна мова, математика, хімія, географія, історія)” [472, с. 43]. У постанові ЦК ВКП (б) від 25 серпня 1932 р. “Про навчальні програми та режим у початковій і середній школі” вказувалося на недоліки попереднього періоду та брак історичного підходу у програмах із суспільних предметів [470, с. 58]. На виконання цих постанов Наркомос почав розробляти нові програми із громадянської історії, які видрукували влітку 1933 р.

Ряд постанов 1933–1934 рр. сприяли відродженню шкільної історії. Так постановою від 12 лютого 1933 р. “Про підручники для початкової і середньої школи” для кожного предмета створювали єдиний обов’язковий підручник [471, с. 65-66]. Вирішальну роль у відновленні історії відіграла постанова РНК СРСР і ВКП(б) від 16 травня 1934 р. “Про викладання громадянської історії в школах СРСР”. Постанова вимагала вивчати історії “у живій цікавій формі з врахуванням найважливіших подій і фактів у хронологічній послідовності, характеристикою історичних діячів” [404,

с.166]. 9 червня 1934 р. ЦК ВКП(б) та РНК СРСР вирішили питання про запровадження у початковій школі елементарного курсу історії СРСР та організацію групи авторів із написання підручника [395, с. 168]. У постановах 1930-х рр. зверталася увага на викладання історії народів, що увійшли до складу СРСР. Однак, як пізніше показала практика, ця вимога залишилася не реалізованою. Із 1933 р. розпочинається згортання політики “коренізації”. Це негативно вплинуло на зміст освіти в республіках і на обсяги краєзнавчого компоненту у шкільному курсі історії.

Перебудова викладання історії у школі знайшла широку підтримку на Україні. Упродовж 1934–1935 рр. українською мовою перекладені програми з історії СРСР (елементарний курс). За новою програмою елементарний курс історії СРСР включили до 3–4-у кл. початкової школи в обсязі 120 годин. За вказівкою управління початкової й середньої школи НКО УСРР елементарний курс історії СРСР вивчали у 3-у кл. з 1-го півріччя (40 годин) і упродовж 4-го кл. (80 годин) [316, с. 374]. У 1937 р. програму доповнили новими темами і змінили її назву на “Короткий курс історії СРСР” [449].

Навчання історії у початковій школі могли реалізувати лише за умови створення нового навчального підручника. У 1934 р. опубліковано конспекти підручників з історії СРСР. За дорученням ЦК ВКП(б) їх розглянули А. Жданов, С. Кіров, Й. Сталін. Радянське керівництво вказало на недоліки у змісті тем про соціалістичну революцію, громадянську війну, будівництво соціалізму в СРСР. Згідно постанови Раднаркому СРСР та ЦК ВКП(б) від 3 березня 1936 р. оголосили конкурс на створення кращого підручника із елементарного курсу історії СРСР [394, с. 172-173]. У постанові вказали, що це має бути підручник, розрахований на дітей 10–12 років, написаний з дотриманням історико-хронологічної послідовності подій, у доступній, наочній і конкретній формі. За обсягом – не більше 20 друкованих аркушів, із яких 18 – текст, а 2 – ілюстрації [394, с. 172].

У серпні 1937 р. урядова комісія розглянула 46 підручників і вирішила першої премії не присуджувати нікому, а другу надала групі авторів Московського державного педагогічного інституту ім. В. Леніна за навчальну книгу “Короткий курс історії СРСР” [442, с. 30-36]. Видання “Короткого курсу історії СРСР” за редакцією професора А. Шестакова стало подією, яку не залишили поза увагою партійні функціонери та державні діячі [47, с. 270]. Вони розглядали появу “Короткого курсу” як велику перемогу на історичному фронті. Підручник задовольняв партійне керівництво, оскільки його зміст укладений за марксистською схемою і він забезпечував елементарні знання про суспільно-історичні формації, класові відносини, революційний рух.

Перший радянський підручник із пропедевтичного курсу історії СРСР складався із 15 розділів, 65 оповідань на 216 с. Дві третіх змісту відтворювали історію з давнини до початку ХХ ст. Матеріал параграфів 45 – 65 знайомив з історичними подіями 1905–1936 рр.. Книгу завершувала хронологічна таблиця, до якої увійшло 56 дат. Частина із них присвячена подіям європейської історії і внесена з ідеологічних міркувань. Наприклад, 1871 р. – Паризька комуна; 1848 р. – буржуазні революції у Німеччині, Франції, Австро-Угорщині; 1818–1883 рр. – життя геніального Маркса [220, с.212–213]. Зміст книг доповнювали чорно-білі ілюстрації (портрети та сюжетні малюнки) і 6 історичних карт. Запитання й завдання до текстів оповідань відсутні.

Аналіз змісту книги переконує в тому, що вона написана з класових позицій для виховання нового покоління борців за соціалізм. Основу змісту склала схема російської історії. Про це переконують навіть назви тем: як виникла Російська держава; розширення території Російської держави; Росія ХVІІІ ст. ...; царська Росія в першій половині ХІХ ст. і т.д. Лише на початку книги подаються відомості з історії Київської Русі та про окремі народи СРСР. Але навіть у цій короткій інформації спостерігаємо схематичний, тенденційний підхід. Так життя й діяльність Ярослава

Мудрого описане кількома реченнями [220, с.17], в той час як на походи Батия на Русь відведено дві сторінки тексту [220, с.25–26]. За традиційною схемою аналізуються події українсько-польської війни та входження українських земель до складу Московського царства, оцінка діяльності гетьманів, революційні події 1917–1920 рр. на Україні тощо. Деталізація російських революцій, громадянської війни, селянських повстань формували уявлення про постійний антагонізм людей, фіксували увагу на класовій боротьбі як основі розвитку суспільства. Історія полярних соціальних груп і класів мала утверджувати непримиримість і боротьбу: смердів із боярами, селян із поміщиками, робітників із капіталістами. В той же час духовна й матеріальна культура не стали об'єктом пізнання учнів. Їх виховували як майбутніх революціонерів, будівничих соціалізму.

Досвід використання “Короткого курсу історії СРСР” у школі показав, що книга не відповідала віковій категорії, а конспективний виклад матеріалу, безліч фактів із політичного життя, відсутність методичного апарату лише ускладнювали роботу за текстом. А. Шестакова вважав, що “матеріали для 3 класу не можна викладати без додаткових тлумачень учителя “[595, с. 79-80].

У конкурсі підручників брала участь книга С. Дубровського “Элементарный курс истории СССР с краткими сведениями по всеобщей истории” [170]. За структурою вона нагадувала підручники комбінованого типу кінця XIX – початку XX ст. , де події російської історії описані на тлі світової та європейської. Обсяг книги – 359 сторінок, 44 параграфи, які увійшли до чотирьох розділів: стародавня історія; середні віки: Європа і Росія; наша країна і новий час; Велика Жовтнева соціалістична революція і перемога соціалізму в СРСР. Українська історія згадана лише в 4 параграфах (6, 7, 16, 22) за традиційною схемою. У книзі відсутні ілюстрації та будь-який інший навчально-методичний і допоміжний апарат. Підручник не отримав відповідного дозволу, тому в школі

апробований не був. Натомість “Короткий курс” став основним підручником з історії для початкової школи аж до кінця 1950-х років.

Запровадження короткого курсу історії СРСР у початковій школі вимагало розробки системи методичного забезпечення. Однак до 1939 р. учителі не отримали узагальнюючих праць із методики викладання курсу. Подібне пояснюється байдужим ставленням до методики викладання пропедевтичних курсів, яка була розроблена в кінці XIX – на початку XX ст., ігнорування досвіду “буржуазної школи”, а також відсутністю аналізу педагогічної практики викладання курсу. Характерною ознакою втручання й контролю за викладанням курсу цих років стали різного роду “вказівки”, які направляли органи управління освітою [562; 563]. У них здебільшого звертали увагу на зміст курсу та виховання молоді в дусі відданості партії і радянській державі. Публікації у “Историческом журнале”, “Комунистичній освіті”, “Начальной школе” присвячені в основному питанням викладання історії, вдосконалення ідейно-теоретичного рівня та майстерності учителя. Перші рекомендації щодо організації роботи з “Коротким курсом історії СРСР” розробив А. Шестаков. У 1940 р. за його редакцією вийшов “Подсобный материал по изучению истории СССР” [424]. Книга була великою за обсягом, присвячена в основному аналізу змісту підручника. У цьому ж році на допомогу учителям видрукували “Сборник материалов для подготовки учителя к урокам истории СССР у III-IV классах” за редакцією В. Бернадського. У книзі проаналізовані особливості викладання історії СРСР у початковій школі, вміщені рекомендації щодо організації роботи з підручником, використання наочності, краєзнавчого матеріалу тощо. Однак найбільшим досягненням, на наш погляд, у справі узагальнення й систематизації методів та прийомів навчання із елементарного курсу історії СРСР у початковій школі стала робота І. Гіттис “Начальное обучение истории” [95].

Праця І. Гіттис написана як нариси із методики викладання історії у початковій школі. Автор визначила завдання початкового навчання історії:

а) виховні – “виховання підростаючого покоління свідомими радянськими громадянами, борцями за комунізм”; б) навчальні – “засвоєння дітьми важливих подій і фактів у їх хронологічній послідовності з характеристикою історичних діячів” [96, с. 10-11]. Особливу увагу І. Гіттіс звертала на відбір навчального матеріалу. Вона вважала, що учні повинні знайомитися із яскравими картини з історії: полювання первісної людини, похід Ігоря до древлян, Льодове побоїще, татарська данина, опричнина, похід Єрмака, повстання І. Болотникова, будівництво Петербурга тощо [96, с. 12]. За допомогою таких картин у дітей сформується уявлення про історичний шлях держави й народу, одночасно вони фіксуватимуть хронологічну послідовність фактів і намагатимуться їх зрозуміти. І. Гіттіс вивчення історії давнини пов’язувала із розумінням елементарних основ більшовизму, боротьби трудящих за своє звільнення, суті першої у світі соціалістичної держави [96, с. 18]. У початковій школі навчання історії залишалося ідеологічно спрямованим і підпорядковувалося формуванню громадянина соціалістичного суспільства.

Уперше І. Гіттіс обґрунтувала принципи початкового навчання історії: образність розкриття змісту історичних фактів за допомогою наочних засобів; дотримання хронологічної послідовності у висвітленні історичних фактів; встановлення взаємозв’язків між фактами й подіями в історії [96, с. 13-45]. Значна частина матеріалів посібника укладена як рекомендації, спрямовані на формування вмінь та навичок учнів [96, с. 45, с. 86, с. 122, с. 147, с. 152]. Четвертий – дев’ятий розділи посібника присвячені застосуванню у навчальному процесі методів, прийомів та засобів навчання: розповіді [96, с. 71-91], бесіди [96, с. 92-95], прийомам роботи з підручником [96, с. 96-128], наочністю [96, с. 129-168]. Уперше І. Гіттіс розкрила значення самостійної роботи школярів на уроках історії у початкових класах, звернула увагу на її види [96, с. 169–189]. У нарисах проаналізована система засвоєння історичних знань молодшими школярами [96, с. 195-212], окремі види повторення: тематичне [96, с. 213-

217], узагальнююче [96, с. 218-220], фронтальне [96, с. 221-222]. Завершує роботу розділ, присвячений організації обліку знань із рекомендаціями проведення опитування та контрольних робіт [96, с. 225-237]. На завершення можемо зробити висновок про те, що праця І. Гіттіс стала першою узагальнюючою роботою з методики викладання пропедевтичного курсу історії СРСР у початковій школі у довоєнний період. Вона суттєво відрізнялася від методичних посібників російської дореволюційної школи, оскільки укладена на інших засадах.

Система шкільної історичної освіти, розроблена у 1930-ті роки проіснувала до 1959 р. За цей час вона суттєво не змінилася. На початку 1940-х рр. тривала робота з перегляду навчальних планів і програм. Згідно проектів нових планів і програм у 1–3 кл. рекомендували читати оповідання на історичну тематику. Були спроби навіть підготувати книгу для читання. Як окремий предмет історія залишилася лише у 4-у кл.. Комісія НКО РСФСР прийняла рішення не перевидавати підручник за редакцією А. Шестакова для 3–4 кл. і доручила професорам М.Тихомирову і В. Лебєдеву написати книгу “Наша батьківщина” [47, с. 319-320]. Однак в умовах початку нової світової війни ці плани реалізувати не вдалося.

Упродовж війни і в перші післявоєнні роки заклади освіти працювали за планами 1940–1941 н.р. Вивчаючи елементарний курс історії СРСР у 3–4 кл., особливу увагу звертали на теми, що сприяли патріотичному вихованню: розгром німецьких лицарів Олександром Невським у 1242 р.; вітчизняна війна 1812 р.; Кримська війна 1853–1856 рр.; возз’єднання України з Росією у 1654 р.; походи Б. Хмельницького; розгром німецьких окупантів на Україні в період громадянської війни 1918–1920 рр. [136, с. 182; 414, с. 132].

У 1945–1956 рр. елементарний курс історії зберегли лише у 4-у кл. Кількість годин на початковий курс історії зменшили із 120 до 66 [47, с.349]. Міністерство освіти РСФРР у 1945–1946 н.р. підготувало нову програму з історії СРСР для 4-го кл. (81 год.). До програми увійшли теми:

наша батьківщина в далекому минулому; Київська держава; татарська навала; боротьба зі шведськими й німецькими лицарями; Московська держава; Російська імперія в XVIII ст.; царська Росія у другій половині XIX ст.; перша революція в Росії; Велика Жовтнева соціалістична революція; громадянська війна; СРСР – країна соціалізму [508, с. 59-60]. Ця програма мало чим відрізнялася від програми 1930-х рр. Об'єднання окремих тем та зміна їх назв суттєво не розвантажили курс.

Збільшення кількості годин за програмою 4-го кл. вплинуло на тижневе навантаження. У 1946–1947 н.р. на історію виділяли 2 тижневих год. у першому півріччі та 3 год. – у другому [414, с. 134]. У 1947 р. Академія педагогічних наук РСФРР розглянула питання про заміну елементарного курсу історії СРСР у 4-у кл. курсом епізодичних художніх оповідань із вітчизняної історії. У 1950 р. Колегія МО РСФРР ухвалила рішення про необхідність скорочення обсягу навчального матеріалу в шкільному підручнику з історії [47, с. 350-351]. Із цих рішень розпочався процес реформування початкової історичної освіти, який у часі розтягнувся майже на 10 років.

У травні 1951 р. інститут методів та навчання АПН РСФРР опублікував проект програм для семирічної й десятирічної середньої школи. У пояснювальній записці до проекту зазначалося, що “у 4-у кл. вивчається важкий і малозрозумілий для 10-річних дітей курс історії СРСР” [460, с. 3]. Автори проекту пропонували замінити елементарний курс історії СРСР курсом оповідань із вітчизняної історії. У 1956 р. для нового курсу уклали підручник [4]. Він був меншим за обсягом (8,8 д.а. – 152 с.) від попереднього. Матеріали в параграфах об'єднані в розділи (ліхтарики). Уперше автори збільшили кількість ілюстрацій, серед яких переважали композиційні малюнки: схеми битв, діаграми, сюжетні картини. До книги підготували додаток у вигляді окремого зошита із хронологічними таблицями та історичними картами.

Суттєві зміни відбулися і в змісті оповідань. В українських виданнях значно збільшився обсяг республіканського компонента [5]. В кінці кожного параграфа підібрана система запитань і завдань за текстом, у яких переважали завдання репродуктивного характеру: де жили східні слов'яни [5, с.9], коли східні слов'яни об'єдналися в одну державу [5, с.10], чим займалися жителі Києва, в яке море впадає Дніпро [5, с.13] тощо. Частина завдань спрямована на: а) творче осмислення тексту: чому український, російський та білоруський народи близькі один одному [5, с.9]; б) роботу з ілюстраціями: розкажіть за малюнком як виплавляли залізо [5, с.10]; в) запам'ятовування дат та формування часових уявлень: із якого по який рік тривало Х століття [5, с.13]; г) формування просторових уявлень та вдосконалення роботи з картою: покажіть на карті р. Дніпро і м. Київ [5, с.13]. Ідеологічна спрямованість текстів оповідань залишалася без змін.

З другої половини 1950-х років на сторінках педагогічних та партійних видань розгорнулася дискусія про вдосконалення викладання історії у школі, розвантаження програм, перегляд концептуальних засад у написанні шкільних підручників та методичних посібників. Участь у дискусії брали вчені, методисти, вчителі, батьки. Наслідки дискусії врахували у постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 8 жовтня 1959 р. “Про деякі зміни у викладанні історії у школі” [462, с. 3-4]. Згідно постанови історію залишили як окремий предмет початкової школи, але при цьому змінили зміст курсу. Тепер це був курс епізодичних оповідань, розташованих у хронологічному порядку, які не претендували на повноту історичної інформації. Навчання історії у 4-у кл. розглядали не як перший концентр історичної освіти, а як пропедевтичну підготовку [49, с. 9].

З метою докорінного поліпшення історичної освіти в школах УРСР та на виконання вищезгаданої постанови, ЦК КПУ та Рада Міністрів УРСР прийняли постанову “Про деякі зміни у викладанні історії у школах Української РСР” [462, с. 283-286]. У ній дублювали положення про запровадження в школах України з 4-го кл. курсу “Епізодичні оповідання з

історії СРСР” та наголошували на тому, що курс історії у середній школі повинен сприяти виробленню в учнів у доступній для них формі наукового розуміння закономірностей історичного розвитку суспільства, формувати переконання неминучості загибелі капіталізму та перемоги комунізму [462, с. 284]. Постановою планували до 1 червня 1961 р. видрукувати для шкіл республіки книгу оповідань з історії СРСР (4-й кл.) українською та угорською мовами [462, с. 285].

У 1959–1960 н.р. у школах СРСР починається робота за новою навчальною програмою курсу “Епізодичні оповідання з історії СРСР”, де визначені основні завдання навчання історії для початкової школи: 1) ознайомити з важливими подіями з історії батьківщини у вигляді яскравих оповідань; 2) підготувати учнів до розуміння сучасного життя із засвоєнням понять, які є основою формування комуністичного світогляду; 3) отримати елементарне уявлення про роль народу в історії, як він створює матеріальні та духовні цінності; 4) виховувати почуття любові до батьківщини і відданості комуністичній партії, уряду, повагу до народів, що борються за своє визволення [213, с. 66; 234, с. 8].

Упродовж 1959–1960 і 1960–1961 н.р. програма курсу була апробована й удосконалена. Замість 12–13 тем у 4-у кл. вивчали лише 8 тем. На тему виділяли від 5 до 12 год. У новому навчальному році (1961–1962) кількість тем скоротили до п’яти. Це зробили за рахунок корекції змісту та кількості годин. Перерозподіл годин здійснювався на користь радянського періоду. На дожовтневу історію виділили 26 год., а на радянську – 40. Такий підхід обумовили виховні завданнями курсу – формувати громадянина комуністичного суспільства.

У методичних рекомендаціях до програми 1959–1960 н.р. більше уваги звертали на методи навчання [234, с. 12-15], а наступного року (1960–1961 н.р.) – на формування вмінь. Так учні 4-го кл. повинні були “вільно читати історичні оповідання, давати відповіді на запитання за змістом, пояснювати заголовки статті, знаходити в тексті головну думку,

складати план статті, переказувати текст своїми словами, складати розповідь за однією чи кількома картинами, правильно показувати на історичній карті потрібні об'єкти, визначати за датою століття, розв'язувати три види завдань на час" [213, с. 69]. Розроблена система вмінь із історії у 4-у кл. сприяла організації навчальної діяльності учнів, систематизувала основні види робіт на уроках.

Методисти розробили також основні вимоги до підручника – книги оповідань з історії СРСР. Уперше за роки викладання початкових курсів історії у радянській школі ці вимоги стали обов'язковими для авторів підручників. Умовно їх можна поділити на дві групи. Перша група вимог укладена до завдань підручника та змісту історичного матеріалу: задовольняти і розвивати інтерес школярів до минулого і теперішнього життя держави; сприяти розвитку кругозору, мови й мислення; виховувати в учнів високі моральні якості; забезпечувати наступність в отриманні історичних знань в 1–3 і 4 кл., у 4 і 5 кл.; враховувати особливості мислення школярів початкової школи; правдиво показувати минуле, давати достовірні історичні характеристики; розкривати діяльність історичної особи на фоні діяльності народу, роль праці та зміни в історії людства; розкривати зміст боротьби трудящих проти гнобителів; особливу увагу звертати на висвітлення теми про Велику Жовтневу соціалістичну революцію; показувати переваги соціалістичного способу життя над капіталістичним; звертати увагу на події з життя народів СРСР, показати як формується дружба між народами СРСР і т.д. [556, с. 86-87].

Друга група вимог стосувалася структури навчальної книги, обсягу, художнього оформлення. Вона укладена на зразок конкретних рекомендацій: дотримуватися хронологічної послідовності подій; включати 10–15 дат для формування першочергового часового уявлення; використовувати ілюстрації, схеми, карти; дотримуватися поділу змісту на теми, оповідання, частини, абзаци; завершувати кожне оповідання висновками, завданнями; підбирати такі завдання, які б активізували

пізнавальну діяльність, розвивали інтерес до історії краю; завдання повинні орієнтувати на певну систему роботи за текстом, ілюстраціями, картинами, картою, хронологією. Окремо йшлося про вимоги до художнього оформлення, шрифту, якості паперу тощо [556, с. 87].

Підручники з історії СРСР, за якими навчалися учні початкової школи, цим вимогам не відповідали. Т. Голубєва і Л. Геллерштейн у 1964 р. написали новий підручник “Епізодичні оповідання з історії СРСР” [107], який безальтернативно проіснував у радянській школі до 1991 р.

Упродовж 1940–1950-х рр. суттєво поліпшилося методичне забезпечення курсу історії початкової школи. З’явилися фундаментальні праці з методики, відбувався захист кандидатських дисертацій, узагальнювався досвід роботи окремих учителів. І. Гітціс підготувала підручник “Методика початкового викладання історії” для педагогічних училищ [94]. У новій роботі вона визначила предмет методики початкового курсу історії, основні її завдання, розкрила значення історії у формуванні політичної свідомості. Досить детально зупинилася на характеристиці змісту початкового курсу історії, особливостях засвоєння історії молодшими школярами. Значну частину книги автор присвятила загальній методиці уроку з історії у 4-у кл.: плануванню матеріалу, визначенню теми й структури уроку, відбору методів та прийому навчання, словесним і наочним методам навчання, методиці самостійної роботи, закріпленню знань на уроці та проведенню навчальних екскурсій.

Наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. вийшли друком ще декілька методичних посібників з історичної пропедевтики. В. Карцов написав “Методику преподавания истории СССР у начальной школе” [238]. Перше видання цієї книги здійснено в 1947 р. Головним завданням курсу історії СРСР у початковій школі автор вважав комуністичне виховання школярів. Значна частина роботи присвячена аналізу методів формування історичних уявлень і понять. З найбільш поширених у ті роки методів, автор рекомендував використовувати розповідь, бесіду та звертав

увагу на різні види наочності. В. Карцов вважав, що запорукою успішного засвоєння історичного змісту можуть стати біографії, портретні характеристики, культурно-побутовий та краєзнавчий матеріал.

В. Карцов, як і І. Гітціс, ряд розділів присвятив методиці навчання історії СРСР у початковій школі. Однак, якщо питання завдань, змісту курсу, формування понять і уявлень розкриті ним досить детально, то сама методика навчання описана поверхнево [238, с. 107, с. 135-138, с. 149-150]. В. Карцов звернув увагу на питання наступності в отриманні історичних знань. Він вважав, що на уроках читання у 1–3 кл. учні повинні ознайомитися з певними історичними ідеями та поняттями, які мають поглиблювати на уроках історії у 4-у кл. [238, с. 27].

Серед інших авторів, які присвятили публікації питанням методики викладання історії у початковій школі, слід згадати М. Васильєву. Як науковець вона розпочинала свою роботу з публікацій на сторінках журналу “Начальная школа”. Тематика її статей присвячена різноманітним питанням навчання історії: організація самостійної роботи на уроках читання історичних статей [58, с. 33-35], поурочному плануванні історії в 4 кл. [57, с. 52-59], шляхи активізації учнів на уроках [50, с. 57-62], організація позакласної роботи [51, с. 54-59], словникова робота [53, с. 28-33]. У 1958 р. М. Васильєва видрукувала на допомогу учителям “Материалы к урокам по истории СССР у IV классе”. Книга отримала схвальні відгуки [580, с. 89–90], оскільки автор змодельовала 66 уроків з історії СРСР. До кожного уроку визначені завдання, спланований його хід, передбачені взаємозв'язки вивченого матеріалу з новим, укладені рекомендації щодо використання окремих методичних прийомів, виконання домашніх завдань тощо.

Упродовж 1960-х років М. Васильєвою підготовлено ряд методичних посібників із викладання історії у початковій школі [52; 54; 59] та “Методика начального обучения истории” (1964 р.) [330]. Остання робота укладена авторським колективом, який очолювала М. Васильєва. У ній ряд

розділів присвячені формуванню в учнів суспільно-історичних уявлень і понять, комуністичному вихованню, основним умінням, самостійній роботі. Як і в праці В. Карцова, тут обгрунтована ідея взаємозв'язку історичних оповідань 1–3 кл. з курсом історії СРСР 4-го кл. [330, с. 40].

Серед робіт із методики викладання початкового курсу історії заслуговують на увагу праці українських авторів: П. Козіка “Методика вивчення історії у молодших класах” та М. Кругляка “Розуміння історичного матеріалу учнями IV класу” [258; 295].

“Методика” П. Козіка стала першою українською узагальнюючою працею із історичної пропедевтики за роки існування радянської школи. Багато в чому вона дублювала всесоюзні методичні посібники. Досить вдало у книзі поєднані теоретичні засади викладання курсу з практичними рекомендаціями. Це можна проілюструвати на прикладі роботи за історичною картою. П. Козік обгрунтовує значення використання історичної карти, перераховує вимоги до роботи з нею і подає перелік можливих форм роботи [258, с. 96-104]. За такою схемою автор аналізує роботу з історичними документами, художньою літературою, краєзнавчим матеріалом, хронологією тощо [258, с. 59-95].

Уперше П. Козіком зроблена спроба укласти типологію уроків для пропедевтичного курсу історії. Щоправда термін “типологія” він не використовує. Натомість у його роботі є перелік уроків із курсу епізодичних оповідань історії СРСР: а) вступні [258, с. 139-141]; б) пояснювального читання [258, с. 141-152]; в) вивчення нового матеріалу із поєднанням самостійної роботи учнів [258, с. 154-163]; г) повторювально-узагальнюючі [258, с. 163-165]. Стосовно останнього типу уроку навіть визначено відсоток часу від загальної кількості уроків – 10–12% [258, с. 163]. Новаторським можна вважати і те, що П. Козік уперше визначив для цього типу уроку його можливі варіанти (йдеться про видові ознаки або форму уроку): екскурсія, перегляд діафільмів, усне повторення з використанням наочності, дошки, карти, ілюстрацій тощо [258, с. 164].

Автор обґрунтовує необхідність домашніх завдань у контексті перевірки й обліку знань та рекомендує 20 їх різновидів [258, с. 169-170]. У книзі звертається увага на роботу із зошитом, оформлення записів тощо [258, с. 171-172]. До початку 1970-х рр. “Методику” П. Козіка використовували студенти педагогічних училищ та учителі початкових класів.

Дещо іншою є книга М. Кругляка, присвячена роботі з поняттями на уроках історії в 4 кл. Автор пропонує методику роботи із історичними поняттями, розглядає питання засвоєння понять та основні етапи цього процесу [295, с.9–42], визначає місце та специфіку узагальнення [295, с.43–49] у ході вивчення нових понять, звертає увагу на формування понять у процесі роботи з історичною картою, ілюстративним матеріалом [295, с.56–63], указує на особливість розуміння історичного матеріалу учнями початкової школи [295, с.64–68]. Окрім того в книзі є чимало практичних рекомендацій для учителів [295, с.69–86].

Серед навчально-методичної літератури 1960-х рр. в основному переважали узагальнюючі роботи з методики викладання курсу. Однак у цей час були й праці, присвячені окремим питанням навчання історії у початковій школі. До них слід віднести роботи І. Гітгіс “Вопросы исторического воспитания мышления детей в начальном обучении истории” [93] та І. Сукневич “Методика формирования исторических представлений и понятий в учащихся 4 классов” [545].

На особливості образного, емоційного викладання історії та його вплив на формування історичних уявлень і понять звернула увагу у своїй роботі І. Сукневич. Вона стверджувала, що “вивчення суспільно-історичного матеріалу у молодших класах вимагає таких методів та прийомів, які не лише повинні будити думку школяра, але й викликати у нього певні почуття й переконання, заохочувати до творчої роботи не лише мислення, але і відтворюючу уяву” [545, с. 157]. Найбільший вплив на результати навчання мали ті прийоми, що активізували діяльність учнів, тому потрібно акцентувати на проблемно-пізнавальних завданнях та

проблемних ситуаціях, як найкращих засобах активізації розумової діяльності школярів, – переконувала авторка книги.

Аналіз методичної літератури вказаного періоду був би не повним без огляду статей педагогічних часописів, збірників тощо. Лише журнал “Начальная школа” за 20 років (1959–1968 рр.) опублікував понад 70 статей, рецензій, методичних рекомендацій з питань викладання історії у початковій школі. Планування курсу, особливості переходу на нові навчальні програми, взаємозв’язок початкового навчання історії з життям обґрунтовані у публікаціях М. Васильєвої, Л. Геллерштейна, І. Гітгіс, Т.Голубєвої, А. Добрової, О. Козлової, І. Кушкова, Н. Попової, Т.Шабаліної [55; 56; 57; 98; 100; 111; 234; 259; 307; 440].

Чимало статей у журналі присвячено формуванню комуністичного світогляду, атеїстичних поглядів, вихованню на революційних традиціях та історичному минулому, трудовому вихованню на прикладах історії тощо [3; 89; 105; 106; 117; 118; 119; 120; 322; 504; 505; 600]. Вищезгадані публікації учителі використовували як рекомендації до проведення уроків за темами: “Велика Жовтнева соціалістична революція”, “Велика Вітчизняна війна”, “З життя В. Леніна” тощо. Поява таких статей зумовлена пануванням комуністичної ідеології у системі освіти.

У 1950–1960-х рр. у журнальних публікаціях з’являються огляди використання краєзнавчого матеріалу на уроках історії. Так Р. Романішко розповідає про організацію та використання в роботі шкільного краєзнавчого музею [503, с. 85-86]. Досвідом проведення краєзнавчих екскурсій та їхнім впливом на вдосконалення навчання з історії у початковій школі діляться А. Аксьонова, О. Іванченко, К. Краснова, А.Нікіфоров, Т. Пчельніков, С. Сельдінін, О. Троїцький, О. Шмойлова [2; 212; 282; 387; 389; 480; 518; 558; 596]. Цікаві підходи до вивчення краєзнавчого матеріалу пропонувала Є. Антіпіна [9, с. 50-53]. Вона рекомендувала учителям знайомити дітей із подіями, що відбувалися на території краю, а потім аналізувати їх у контексті загальних подій.

Більше 40% проаналізованих нами статей “Начальної школи” присвячені вдосконаленню методики проведення уроку з епізодичного курсу історії СРСР. У багатьох публікаціях описана методика проведення перших уроків з історії у початковій школі [1; 56; 113; 279; 521]. Подібне обумовлено тим, що учні початкової школи у 4-у кл. вперше вивчали новий курс. Цей курс був новим і для учителів. У статтях ми спробували виділити найважливіші науково-методичні питання, які розглядали провідні методисти та учителі в цей час: активізація роботи учнів [50]; проблемне навчання та використання пізнавальних завдань [384; 385; 546]; удосконалення методів навчання [103; 158; 309; 372; 388; 559; 582]; особливості роботи із хронологією [232]; організація роботи з історичними поняттями [53]; підготовка та проведення повторювально-узагальнюючих уроків [114; 124]; самостійна робота учнів [58]; психологічні особливості засвоєння історії молодшими школярами [97]; використання додаткових матеріалів на уроках історії [99; 371; 557]; позакласна робота з історії у початковій школі [51; 125; 444] тощо.

Науково-методичні публікації цього періоду на Україні за своєю тематикою дублювали загальносоюзні. Аналіз статей журналу “Радянська школа”, що друкував упродовж 1950–1960 рр. науково-методичні матеріали з епізодичного курсу історії СРСР, не дозволяє з’ясувати інтереси й досягнення українських педагогів у цій царині. Причина подібного – мала кількість публікацій. І все ж ми спробували з’ясувати коло тих питань, над якими працювали українські методисти та учителі. Частина з них присвячена формуванню комуністичного світогляду, вихованню дітей на бойових і революційних традиціях, науково-атеїстичному спрямуванню уроків історії СРСР [296; 376; 482; 569; 599]. Для обговорення виносили питання організації красзнавчої роботи на уроках історії, використання навчальних екскурсій [135; 209; 217; 230; 280]. Ряд статей присвячено технічним засобам навчання й наочності [386; 537; 572]. Про предметне викладання історії в 4 кл.,

повторювально-узагальнюючі уроки, використання класної дошки, історичне лото, словникову роботу тощо на сторінках журналу писали З.Броварська, В. Гордієнко, О. Кожушко, В. Паламарчук [43; 129; 359; 415; 538; 542; 601]. Зазначимо, що більшість опублікованих матеріалів підготовлені на основі педагогічного досвіду авторів.

У другій половині 1950-х рр. помітні зміни відбулися у процесі навчання історії. Основною формою організації навчання залишився урок. Однак, якщо у 1930–1940-х роках переважав комбінований урок, а основним видом роботи було коментоване читання, то у 1950–1960-ті роки відбулися помітні зміни у використанні типів уроків і прийомів роботи.

Упровадження в практику нових методів навчання вплинуло на структуру комбінованого уроку. Тепер повторення й перевірку вивченого здійснювали за допомогою фронтальної бесіди, самостійної роботи, історичного диктанту [259, с.49]. Бесіда й розповідь учителя домінувала при вивченні нової теми. Учителі практикували самостійне вивчення учнями матеріалу за системою завдань [50, с. 62; 111, с. 28; 259, с. 49], використовували вибіркове й пояснювальне читання. Закріплення вивченого відбувалося у формі: запитання – відповідь, навчальної гри, підсумкової бесіди [124, с. 25-26; 111, с. 31; 234, с. 13; 372, с. 46-50].

Об'єктом уваги стало домашнє завдання. Його розглядали як одну із форм закріплення знань та формування вмінь і навичок з історії. Практикували творчі завдання, виконання яких вимагало попереднього збору історичної інформації про населення, героїв праці, учасників військових дій, передовиків виробництва тощо [111, с. 32; 371, с. 78]. У центрі уваги постала самостійна робота учнів та окремі прийоми навчання: читання за завданням, підготовка усної відповіді, підбір заголовків до оповідання, ілюстрування та письмовий переказ прочитаного, виділення головної думки у тексті, виконання завдань на контурній карті, підготовка усних повідомлень тощо [58, с. 34; 324, с. 15].

У шкільній практиці все більше почали використовувати повторювально-узагальнюючі уроки. Організація таких уроків спрямована на формування елементів наукового світогляду, розвиток уміння логічно мислити, вибирати факти, аналізувати, узагальнювати, з'ясовувати суть явища, закріплювати основні події у певній системі, перевіряти міцність і свідоме засвоєння матеріалу [124, с. 23-24]. Навчальною програмою з курсу у 1959–1960 н.р. на повторювально-узагальнюючі уроки виділяли 8 год., а у 1960–1961 н.р. – 6 год. Таку кількість годин залишили і в наступні роки. У практиці почали використовувати тематичне й підсумкове повторення [114, с. 85-88]. Тематичне повторення переважало на повторювально-узагальнюючих уроках, а підсумкове – після вивчення навчального курсу (у програмі на підсумкове повторення виділяли 2 год.).

Серед нових уроків, які активно впроваджували у практику, були уроки-екскурсії. У рекомендаціях із планування роботи за курсом зазначалося, що уроки-екскурсії потрібно проводити після вивчення кожної теми [213, с. 71]. У 1960-ті роки методисти розробили типологію екскурсійних уроків історії у початковій школі. Її основу склали – спосіб організації та форма проведення екскурсії. Пропонували такі екскурсійні уроки: 1) урок-екскурсія до місця події; 2) екскурсія-зустріч з учасниками події; 3) урок-екскурсія з метою збору етнографічного матеріалу; 4) екскурсія з елементами пошукової роботи [558, с.55-56]. Така класифікація була не повною, оскільки до неї не увійшли музейні уроки, підсумкові екскурсійні уроки, екскурсій на виробництво [212; 282; 482; 518; 596].

Використання технічних засобів навчання у 1960-х рр. сприяло пропаганді кіноуроку [213, с. 70]. Однак опису й проведення цього уроку у науково-методичній літературі ми не знайшли, хоча рекомендації про використання кінофрагментів, діафільмів, діапозитивів є в роботах М.Васильєвої, І. Гіттіс, Л. Геллерштейна, Т. Голубєвої, В. Карцова.

Аналіз уроку з початкового курсу історії СРСР був би не повним, якби ми не згадали про творчі знахідки учителів та експериментальну

діяльність. Інновації у 1950–1960-ті рр. у початковій школі запроваджувалися не без певних труднощів. Традиційно більшу увагу звертали на виховні завдання в курсі і менше – на розвиваючі. Серед нововведень цих років пропагувалися такі: 1) використання на уроках історії логічних завдань (порівняти події, знайти спільне і відмінне, відібрати факти для узагальнення, прослідкувати розвиток факту, явища, події [58, с. 35]; 2) міжпредметні зв'язки як засіб всебічного інформування учнів та якісного засвоєння навчального матеріалу [234, с. 15]; 3) вивчення суспільно-історичного матеріалу за допомогою проблемних та пізнавальних завдань [384; 385; 546]; 4) активізація навчання за допомогою групової роботи [384, с. 57]; 5) предметне вивчення історії [43, с. 38-42]. Вищезгадані інновації використовували лише окремі учителі, тому ми не можемо акцентувати на них як на позитивних зрушеннях у методиці викладання курсу взагалі.

Політичні та економічні реформи другої половини 1960-х років сприяли змінам у культурно-освітньому житті країни. В листопаді 1965 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів розглянули питання освіти і прийняли чергову постанову “Про заходи дальшого поліпшення роботи середньої й загальноосвітньої школи”, згідно якої планували розпочати з 1966–1967 н.р. перехід на нові навчальні плани та програми і завершити цей процес не пізніше 1970–1971 н.р. [400, с.221]. Навчання у початковій школі тепер тривало три роки, а з 4-го кл. розпочинали систематичне вивчення основ наук. Викладати окремі дисципліни з 4-го кл. зобов'язали учителів-предметників. Курс “Епізодичні оповідання з історії СРСР” увійшов до планів восьмирічної та середньої школи. Уперше його почали читати у 1970–1971 н.р. (за програмою початкової школи 1960-х років). Нова програма з'явилася лише у 1971 – 1972 н.р. Одночасно вийшов друком підручник Т.Голубєвої і Л.Геллершиейна.

Чим обумовлено перенесення пропедевтичного курсу історії з початкової школи в основну? Відповідаючи на це запитання, ми виділили

декілька найбільш суттєвих причин. Найважливіша пов'язана з реформуванням шкільної освіти та її змісту. Зміна структури початкової школи зумовила скорочення навчальних дисциплін у 1-3 кл. З попереднього матеріалу вже відомо, що в останні десятиріччя початкова школа узагальнила чималий досвід викладання пропедевтичного курсу історії. Однак цю дисципліну у 4-у кл. викладали учителі, які не отримали фахової історичної освіти. Вони не завжди сліdkували за змінами, що відбувалися в історичній науці, не брали участі в роботі методичних об'єднань учителів історії. Це приводило до розриву наступності у викладанні історії між початковою школою та основною. Учителі початкових класів не могли дати ґрунтовні відповіді на складні запитання учнів, що базувалися на знанні історичного матеріалу. На уроках з епізодичного курсу не використовували диференційований підхід до відбору навчального матеріалу, оскільки учителі не знали, що вивчатимуть учні з історії у старших класах, на що звертати особливу увагу, а що розглядати на рівні узагальнень. Фактично початковий курс історії був відірваний від шкільних курсів історії, тому перенесення його до 5-го кл. потрібно розглядати як закономірне явище, що достатньо обґрунтоване в системі тих змін другої половини 1960-х років.

Нова програма курсу “Епізодичні оповідання з історії СРСР” майже не відрізнялася від попередньої. Її зміст склали події від найдавніших часів – до 1970-х років ХХ ст. Курс розрахований на 70 год. Згодом його зменшили до 68 год. (2 год. на тиждень). Перші два розділи програми присвячені подіям до жовтня 1917 р. та громадянській війні. З окремими змінами ця програма проіснувала до 1989 р.

Прийняття нової програми з історичної пропедевтики у 1989 р. зумовлене черговим реформуванням історичної освіти. Уперше за останні роки учителі отримали дійсно оновлений варіант програми. Так із 68 год. основними вважалися 58, а 15 – резервними [454, с.6]. Вперше учитель отримав право варіювати кількістю годин у межах навчального року. Він

міг за рахунок резервних годин організувати поглиблене вивчення тем, екскурсії, провести додаткові уроки корекції знань, контролю тощо. До програми 1989 р. увійшли теми з історії УРСР. У зв'язку з цим курс отримав іншу назву – “Епізодичні оповідання з історії СРСР та УРСР”.

Детальний аналіз програми 1989 р. дозволяє стверджувати, що зміст курсу не відповідав його назві. Історія України так і не знайшла належного місця у темах розділів. Традиційно до неї включили теми: Радянська Україна – рівна серед рівних республік СРСР; національний склад населення УРСР; Київська Русь; життя народу і знатті у стародавньому Києві; виникнення українського козацтва; Запорозька Січ; возз'єднання України й Росії; Богдан Хмельницький; Полтавська битва; повстання проти гнобителів у селі Турбях в Україні; Україна в роки першої російської революції; встановлення радянської влади в Україні; героїчна оборона Києва, Одеси. Місцевий матеріал вивчали на уроках із краєзнавства, які увійшли до програми: наш край у далекому минулому, пам'ятки з історії нашого краю у давнину; пам'ятки культури XV–XIX ст. на території рідного краю; боротьба робітників і селян проти гнобителів у рідному краї; наші земляки – учасники Великого Жовтня і громадянської війни; соціалістичні перетворення у рідному краї; наші земляки – активні учасники Великої Вітчизняної війни; рідний край у 12-й п'ятирічці [454].

Значна частина матеріалу – події з російської історії. Не рівномірним залишився розподіл за історичними періодами. На вивчення історії XX ст. відведено 45 год., а на події до XX ст. лише 18 год. Принцип розподілу й обґрунтування матеріалу за історичними періодами залишився старим.

Як позитивне слід вважати те, що в останньому варіанті програми виділено 6 год. для тематичного узагальнення і 3 год. для підсумкового в кінці року. Уперше в програмі закладена схема використання міжпредметних зв'язків [454, с.10–11], укладений перелік початкових уявлень та основних вмінь, що формувалися курсом [454, с.11–12]. Більшість уявлень мали відношення до класової боротьби та переваг

соціалістичного суспільства. У п'ятикласників формували уявлення про боротьбу народів СРСР, підневільну працю, гноблення робітників і селян, встановлення влади трудящих, героїзм у боротьбі за радянську владу, соціалізм як найсправедливіший суспільний порядок тощо [454, с.11].

Укладачі програми визначили основні вміння: встановлювати послідовність і тривалість історичних подій; співвідносити рік із століттям; показувати на карті кордони держави, місця битв, воєнних походів, райони повстань; виділяти головну думку; орієнтуватися у змісті оповідань; переказувати зміст підручника, спираючись на його текст та ілюстрації; пояснювати історичні терміни тощо [454, с.11–12]. Формування цих вмінь мало стати запорукою успішного вивчення історії у старших класах.

Перевагу в курсі надавали темам класової та революційної боротьби. З цією метою до програми увійшли теми: селянська війна під керівництвом О. Пугачова, С. Разіна; повстання декабристів; виступи робітників-революціонерів тощо. Особливе місце належало темам про В.Леніна, більшовицьку партію, перемозі Великої Жовтневої соціалістичної революції, встановлення радянської влади [82; 90; 104; 110; 311; 454].

Усі елементи курсу (епізоди програми) об'єднали в єдину систему за допомогою провідних ідей. Т. Голубева та Л. Геллерштейн визначили їх у такій послідовності: праця народу – основа історичного розвитку (наскрізна ідея курсу); ідея класової боротьби і розвитку революційного руху (основні поняття – класова боротьба, революційний рух); ідея співпраці і дружби народів СРСР (сприяла формуванню патріотизму та інтернаціоналізму); роль комуністичної партії та її вождя В. Леніна у побудові соціалізму; ідея героїчної боротьби народу за незалежність батьківщини; ідея зростаючої ролі СРСР у світовій історії [112, с.25–26].

Зміст курсу укладений за хронологічно-тематичним принципом. Питання побуту, матеріальної та духовної культури розкриті в програмі фрагментарно. Хоча курс у цілому сприяв формуванню уявлення про зміни, що відбувалися в людському суспільстві упродовж тривалого часу,

однак усі вони мали ідеологічну спрямованість та певні межі. Проілюструємо це на змінах у житті селянства, які учні могли прослідкувати за такою схемою. Спочатку вони бачили селян у кріпосній неволі. Складалося враження, що у такому стані вони перебували завжди. Селяни важко працювали на феодалів і залежали від них. Потім селяни стали вільними, але не отримали землі і продовжували гнути спину на куркулів і капіталістів. Лише радянська влада дала селянам землю і вини перестали бути залежним від когось. Подібну схему використовували, аналізуючи інші проблеми. Вона була зручною, оскільки спрямовувала дитину на позитивне відношення до радянської влади, негативне сприйняття будь-якої іншої влади. Пропедевтичний курс історії як і вся шкільна історична освіта залишалися засобом впливу на особистість.

Реформа середньої загальноосвітньої школи (1984 р.) у часі співпала з перебудовою соціально-економічного розвитку СРСР. Вона стала черговою спробою часткових змін. Як і в попередні роки її ідеологічною основою залишався марксизм-ленінізм. Найважливіша роль у формуванні світогляду молодого покоління знову належала урокам історії [405, с.22]. Перехід до 11-річного навчання змінив структуру школи. Замість трирічної початкова школа стала чотирирічною, основна – 5–9 кл., старша –10–11 кл. Пропедевтичний курс історії залишився навчальною дисципліною 5 кл.

Одне з питань, що виникло в процесі реформування шкільної історичної освіти в СРСР, було – чому і як учити дітей. Відповідь на це намагалися дати вчені, методисти, учителі, громадськість. На сторінках педагогічної періодики починається обговорення змісту та структури шкільних курсів історії, вимог до навчальної літератури, використання нових технологій навчання тощо [246; 285; 399; 476; 477; 479].

У 1989 р. на сторінках журналу “Преподавание истории в школе” обговорювали дві концепції шкільної історичної освіти в СРСР. Автори обох документів розглядали питання історичної пропедевтики та початкової історичної освіти [264; 323]. Запропоновані ними підходи

виявилися різними й нетрадиційними. Так авторський колектив (група історичної освіти ВНДК “Школа”) процес навчання історії розглядав за трьома ступенями, де кожна виступала завершеним циклом. На початковому етапі історія не виділялася з гуманітарних дисциплін. Навчання обмежувалося знайомством із найважливішими подіями світової культури, визначними особами, побутом і способом життя людей минулого [323,с.82]. Історичний матеріал був основою для формування образного мислення й уявлень про моральні цінності. Головне завдання історичної пропедевтики на цьому етапі полягало у пробудженні інтересу до історії та поваги до минулого. Автори концепцій не вказували, з якого класу запроваджувався пропедевтичний курс історії [323, с. 82].

Іншу концепцію подали працівники лабораторії навчання історії НДІ змісту й методів навчання АПН СРСР. Авторський колектив проекту пропонував на першому ступені навчання початковий історичний або історико-краєзнавчий (переважно з республіканським компонентом) курс. Основу цього курсу складав базовий компонент, до якого увійшли: найбільш важливі події з історії країни та республіки, краю (із найдавніших часів до сьогодення); факти про боротьбу трудящих проти експлуататорів; епізоди боротьби із зовнішніми ворогами за незалежність держави; факти про спільну долю народів країни; факти з історії вітчизняної культури; інформація про історичних діячів, новаторів науки тощо [323, с. 99].

Автори концепції визначили рівень обов’язкової підготовки з історії. До нього увійшли вміння, якими повинні оволодіти школярі за роки навчання: переказувати текст, готувати розповідь, називати дати про найбільш важливі події з життя країни, республіки, краю, міста, села; порівнювати й оцінювати події; тлумачити історичні терміни; співпереживати людське горе; орієнтуватися у часовій послідовності подій і просторовій картині світу [323, с. 99].

Укладачі проекту пропонували курс “Епізодичні оповідання з історії СРСР” замінити одним із курсів: “Наша батьківщина – СРСР”, “Історія союзної республіки”, “Оточуючий світ”. Ідею про запровадження пропедевтичного курсу з республіканським компонентом підтримали Н.Ворожейкіна, М. Студеннікін, М. Соловійов [81, с. 105]. Вони навіть конкретизували механізм реалізації такої моделі історичної пропедевтики. Згідно розроблених ними рекомендацій, центральні освітянські органи укладали типову (базову) програму з початкового курсу історії. На основі цієї програми кожна республіка СРСР розробляла власну і наповнювала її регіональним компонентом. Основний принцип побудови програми – хронологічно-тематичний. У змісті переважали дві групи матеріалів: 1) країнознавча – інформація про кордони, національний склад, природні багатства рідного краю, республіки, держави; 2) суспільствознавча – інформація про закони держави, права людини, моральні цінності тощо. Курс складався з трьох розділів: 1) наша батьківщина – СРСР; 2) сторінки історії нашої батьківщини; 3) сучасний світ [81, с. 106]. Уперше зроблена спроба суттєво зменшити співвідношення інформації за історичними періодами. Із 56 год. лише 20 (майже 1/3) планували на історію ХХ ст. Однак реалізувати ці концептуальні засади в школах СРСР не вдалося. Розпад СРСР диктував вже нові освітянські завдання.

Більше двох десятиріч у радянській школі працювали за підручником Т. Голубевої і Л. Геллерштейна “Оповідання з історії СРСР”. Із 1971 р. до 1991 р. він витримав 19 видань, був перекладений мовами народів СРСР, удосконалювався й доповнювався новою історичною інформацією. Проте традиційними залишалися його концептуальні засади – марксистсько-ленінська схема історичного розвитку. До перших видань підручника ще входила інформація про нагромадження історичних знань, пошук джерел роботу з ними [116, с.4–7]. В останніх виданнях цей матеріал не обґрунтовано вилучили з підручника. З року в рік змінювали обсяг книги. За кількістю сторінок видання початку 1970-х рр. були меншими від

аналогічних 1980-х рр. (приблизно на 80 с.). Поділ оповідань на частини краще продуманий у перших виданнях, ніж в останніх.

У підручниках 1980-х рр. збільшили кількість запитань і завдань. Частина завдань подана у вигляді тестів [115, с.35, с.84, с.122, с.151, с.183, с.217, с.255]. Більшість запитань і завдань укладені з врахуванням диференційованого підходу до процесу навчання. Вони різні за тематикою, видами розумової діяльності і навіть за місцем виконання: для роботи в класі за текстом підручника і для виконання домашніх завдань.

У середині 1980-х рр. Т. Завада проаналізувала характер завдань за підручником Т. Голубевої і Л. Геллерштейна і дійшла висновку, що із загальної кількості завдань (273) – 71% – репродуктивні, 29% – продуктивні (творчі). Із завдань продуктивного характеру (100%): 17% – спрямовані на виділення головного; 3% – на порівняння; 28% – на узагальнення; 3% – на доказовість; 4% – на конкретизацію; 15% – на пояснення, тлумачення; 14% – на з'ясування причинно-наслідкових зв'язків; 16% – на самостійне дослідження [186]. На основі наведених результатів дослідження можна стверджувати, що значна частина завдань спрямована на відтворення, переказування змісту. Такого типу завдань було у 2,5 рази більше від завдань, які б заставляли учнів аналізувати, порівнювати, зіставляти історичну інформацію, виділяти у змісті головне тощо. Ми використали методику Т. Завади і проаналізували завдання у підручнику за 1988 р. Нами встановлено: кількість завдань збільшилася удвічі (566); 74% (422) – репродуктивні; 26% (144) – продуктивні. Практично на тому ж самому рівні залишилися всі види продуктивних завдань, які аналізувала Т. Завада. Це дозволяє зробити висновок про те, що автори підручника суттєво його не вдосконалювали.

Різномановою за темами дослідження була науково-методична література з курсу: особливості навчання в умовах реформування історичної освіти [90], міжпредметні зв'язки в курсі [506], специфіка теоретичного вивчення матеріалу [284], наступність у формуванні

наскрізних історичних понять [102], шляхи та засоби активізації навчальної діяльності [75], вдосконалення вмінь та навиків [196] тощо.

У 1970–1980-ті рр. збільшили випуск методичних посібників. Типовим зразком таких книг є праця Т. Голубевої та Л. Геллерштейна “Методичний посібник з історії СРСР. 4 клас” [109]. Цю роботу декілька разів перевидавали й переклали українською мовою. У вступній частині посібника розкриті загальні особливості методики викладання курсу: освітньо-виховні завдання, методи та прийоми навчання, використання краєзнавчого матеріалу, міжпредметні та міжкурсові зв’язки [108, с.3–27].

Друга частина посібника укладена як поурочні конспекти з методичними рекомендаціями та допоміжними джерелами історичної інформації для учителя. У ряді випадків автори пропонували декілька варіантів уроків на одну тему. Здебільшого всі уроки укладені за типовою схемою: тема, загальні ідеї, основні поняття, завдання, хід уроку, основні етапи, методичні рекомендації до використання прийомів, методів та засобів навчання. Наприклад, у темі “Боротьба з монголо-татарською навалою” учителям радили почати формувати одну з провідних ідей курсу “Народні маси – вирішальна сила в боротьбі за незалежність батьківщини”. Для цього автори визначили освітні та виховні завдання [108, с.37]. Повторення матеріалу пропонували здійснити за допомогою опитування домашнього завдання. Вивчення нового матеріалу радили почати з бесіди, а потім перейти до розповіді, використавши у ній наочність, ілюстрації підручника [108, с. 38–40]. До різних видань посібника увійшли: переліки технічних засобів навчання, історичних карт, аплікацій, список дитячої художньої літератури за темами курсу [108, с. 235–237; 110, с. 246–251].

Книга Т. Голубевої та Л. Геллерштейна уніфікувала та обмежувала творчий потенціал учителя. Він працював згідно запропонованої схеми і практично не міг внести до неї щось своє, оскільки це привело б до суттєвих змін в уже спланованому.

Дещо інший за структурою методичний посібник Г. Герасимової “Обучение истории в 4 классе” [90]. Зміст книги склав досвід викладання епізодичних оповідань з історії СРСР. Цей посібник узагальнив певні науково-теоретичні досягнення з методики викладання історії другої половини 1970-х рр.: особливості використання різних типів уроків; організація повторення, вивчення, засвоєння та узагальнення навчального матеріалу; роль наочності та методика її використання; формування вмінь і навичок. Завершував книгу перелік навчально обладнання: карти, картини, малюнки, діафільми, кінофільми, діапозитиви, схеми [90, с. 149–159].

Проблемі активізації навчальної діяльності четвертокласників присвятила свою працю Н. Ворожейкіна [75]. Книга написана із врахуванням результатів експериментальної роботи та передового педагогічного досвіду другої половини 1980-х рр. Н. Ворожейкіна розглядає декілька шляхів активізації навчальної діяльності: а) через реалізацію внутрішньокурсових та міжпредметних зв'язків; б) через організацію самостійної роботи учнів. Практична цінність книги полягає в тому, що окрім наукового обґрунтування активізації, автор уклала рекомендації учителям із методики формування складних уявлень, використання системи запитань і завдань для організації самостійної роботи. Вона підготувала орієнтовний перелік навчально-методичного обладнання уроків, списки науково-популярної й художньої літератури за темами курсу тощо. Н. Ворожейкіна відома публікаціями у журналі “Преподавание истории в школе” і як автор сучасної програми та підручника з пропедевтичного курсу історії Російської держави [76; 77; 78; 79; 80; 81; 82; 83; 84].

У 1970-ті роки провідні методисти здійснили спробу укласти класифікацію уроків за типологічними й видовими ознаками. Вперше класифікацію уроків історії у радянській школі в довоєнний період розробив В. Бернадський. У повоєнні роки над типологією уроків працювали М. Зінов'єв та В. Карцов. М. Зінов'єв виділяв два типи уроків:

1) вивчення нового матеріалу, 2) повторення, а В. Карцов – чотири: 1) повідомлення нових знань; 2) повторення та узагальнення вивченого, 3) перевірка знань, 4) змішаний – урок, що включає всі елементи навчання історії. Проблемі класифікації уроків історії присвятили свої роботи О.Вагін та П. Лейбенгруб [48; 314]. У класифікації О. Вагіна основу уроку складав домінуючий метод навчання [48, с. 404-407]. Він виділяв три основні типи уроків у 4–5-у кл.: 1) урок, що має всі елементи навчання (комбінований – В.М.); 2) урок викладу матеріалу у формі розповіді; 3) урок повторення [48, с. 400-403]. Типовим уроком для 4–5-го кл. О. Вагін вважав комбінований, оскільки він охоплював усі елементи процесу навчання [48, с. 400].

Аналіз методичної літератури 1970–1980-х рр. був би не повним без перегляду окремих статей педагогічної періодики, науково-методичних збірників, посібників із методики. Особливості мислення дитини в процесі вивчення “Епізодичних оповідань з історії СРСР” з’ясовував Г. Кревер [284, с. 58-64]. Він розглядав лише окремі способи фіксації навчального матеріалу – формально-графічний [284, с.58–59], оскільки вважав, що саме він вчить розуміти взаємозв’язки між причинами та наслідками.

Кількість статей з методики викладання пропедевтичного курсу історії у педагогічних журналах помітно зменшилася. Це стосується “Радянської школи” та “Преподавания истории в школе”. Подібне обумовлено тим, що початковий курс історії у школах читали учителі-історики, які мали відповідну фахову підготовку. Окрім того, у ці роки масовими тиражами вийшли методичні посібники Н. Ворожейкіної, Г.Герасимової, Л. Геллерштейна, Т. Голубевої.

Серед журнальних публікацій цього періоду, а це більше 40 статей, переважали матеріали-рекомендації щодо організації роботи за новими програмами, підручниками, поурочного планування [76; 84; 91; 121; 122; 277; 402; 403]. На другому місці публікації з проблем вихованню учнів на бойових і революційних традиціях, житті й діяльності політичних осіб,

революціонерів, ватажків повстань. У цьому масиві дещо зменшилася кількість публікацій про вивчення життя й діяльності В. Леніна. Натомість з'явилися публікації про Б. Хмельницького, участь у Великій Вітчизняній війні земляків [169; 175; 257; 437; 539; 603].

Тематика інших статей за певними напрямками суттєво поступалася вже згаданим. Вони присвячені методиці викладання курсу: вдосконалення самостійної роботи учнів [79; 164; 436]; використання краєзнавчого та республіканського компонентів [310; 272; 534]; формування вмінь [83; 273; 312]; міжпредметні та міжкурсові зв'язки [77; 328]; розвиток мислення [195]; вивчення основних понять [406]; трудове виховання [126]; використання творів живопису [360].

Науково-методичні здобутки з історичної пропедевтики сприяли удосконаленню уроку. Оригінальну методику педагогічної діагностики рівнів пізнавальних можливостей четвертокласників запропонував український учений А. Булда. В основі цієї методики цілеспрямована організація диференційованого навчання з поєднанням класної, групової та індивідуальної роботи. Експериментально вона апробована в школах України. Про її результативність та вплив на підвищення розумового розвитку дітей свідчать опубліковані автором матеріали [44].

В кінці 1970-х – на початку 1980-х років у радянській школі обговорювали питання про використання диференційованого підходу в навчанні. Ця проблему прагнули реалізувати і на уроках історії. Здебільшого диференціацію учителі здійснювали шляхом організації індивідуальної роботи з різними категоріями учнів. Систему завдань для таких учнів розробила Н. Ворожейкіна. Завдання укладені за рівнем складності. Їх здебільшого використовували міські школи, оскільки наповнюваність учнів у класах тут була більшою, що дозволяло здійснювати поділ на групи та практикувати у кожній певний тип завдань.

Велику увагу у зазначений період звертали на використання технічних засобів навчання. Можна навіть стверджувати, що 1970–1980-ті

рр. характеризуються своєрідною технізацією навчання. Про це свідчать переліки діафільмів, слайдів, кінофільмів, картин для діапроекторів, про які ми згадували раніше [90; 110]. Технічні засоби навчання були практично майже в кожній школі. З другої половини 1970-х років у школі почали використовувати телеурок. Тематику уроків із початкового курсу історії друкували в журналі “Преподавание истории в школе” [570]. Щорічно планували від 11 до 15 телепередач із пропедевтичного курсу історії. Телеурок створювався за тематичним принципом на основі фрагментів художнього та документального кіно, схем, подорожей, малюнків, авторського тексту тощо. Телеурками охоплені більш ніж 1/4 всіх тем курсу. Для прикладу подаємо теми, запропоновані на 1983–1984 н.р.: в древньому Києві; Льодове побоїще; Москва – столиця СРСР; першодрукар І. Федоров; в кріпосному селі; народні таланти в кріпацькій неволі; на капіталістичні фабрики; перші російські революціонери; Ленін і партія; “Цих днів не змовкне слава” (про громадянську війну); будови перших п’ятирічок; “Вставай країно велика” (про Велику Вітчизняну війну); юні герої в роки Великої Вітчизняної війни; я громадянин СРСР; радянські люди будують комунізм [570].

Більшість учителів надавали перевагу комбінованому уроку й засвоєння нових знань. Як і у попередні роки, звертали увагу на уроки узагальнення та систематизації знань [75; 108], пропагували використання уроків-екскурсій, уроків-зустрічей з передовиками соціалістичного виробництва та учасниками Великої Вітчизняної війни [90]. У кінці 1970-х – на початку 1980-х рр. експериментального впровадження набула методика навчання історії за опорними сигналами, яку розробив В.Шаталов. Проте ця технологія навчання не була поширена на історичну пропедевтику.

Висновки до розділу.

XX ст. виявилося найбільш плідним у розвитку й утвердженні історичної пропедевтики як навчальної дисципліни освітніх закладів. Цей процес здійснювався поетапно навіть у рамках тих періодів, які ми виділили і детально аналізували у розділі.

Одним із досягнень початку XX ст. слід вважати запровадження історії як навчальної дисципліни у початковій школі. Елементарний курс історії став обов'язковим предметом всіх типів навчальних закладів.

Аналіз програм дозволив визначити принципи відбору матеріалу до курсу: хронологічний, тематичний, біографічний. На основі цих принципів укладали нові програми, які ми класифікували як класичні (традиційні), культурно-побутові, еволюційні, тематичні, хронологічно-тематичні.

Характерною особливістю історичної пропедевтики початку XX ст. було те, що вона розвивалася на альтернативних засадах. Про це свідчать варіанти програм із початкових курсів історії, десятки найменувань шкільних підручників, авторські варіанти програм, укладені учителями, надане їм право використовувати різноманітні інформаційні джерела.

Під впливом революційних подій 1905–1907 рр. та в післяреволюційний час активізувався рух за створення національної школи. Він проявився у вимогах передової інтелігенції щодо українізації початкової школи та створенні національних підручників. У цей час укладено навчальні книги з початкового курсу історії України. Уперше українська історія постала як предмет навчання. Українська інтелігенція не отримала дозволу на власну школу, але вона підготувала ґрунт для її розбудови. Книги оповідань Б. Грінченка, М. Грушевського, Г. Коваленка вперше репрезентували історію українського народу.

Одним із надбань тогочасної педагогічної науки слід вважати розвиток методики історичної пропедевтики. Аналіз літератури початку XX ст. переконливо доводить, що методика елементарного курсу історії сформувалася як галузь методики шкільної історії. На цей час визначені предмет курсу, обсяги змісту, освітньо-виховні завдання, укладена

класифікація методів навчання, підготовлені ряд науково-методичних праць, які узагальнили досвід викладання історичної пропедевтики.

У роки Першої світової війни та Української національної революції обґрунтовані й реалізовані засади нової української школи. “Проект єдиної школи на Україні” офіційно затвердив вивчення історичної пропедевтики у початковій школі. Для утвердження історії України як навчальної дисципліни початкової школи чимало зусиль доклав Н. Григор’єв. Він першим з українських педагогів комплексно підійшов до вирішення проблем історичної пропедевтики: окреслив змістовий аспект курсу, уклав декілька підручників, розробив вимоги до навчання історії у початковій школі, обґрунтував доцільність такого курсу для молодшого шкільного віку, звернув увагу на особливості методики викладання початкового курсу історії України. Завдяки праці Б. Барвінського, Н.Григор’єва, М. Грушевського, П. Клименка, Г. Коваленка, Г. Хоткевича, І. Крип’якевича та ін. пропедевтичний курс історії України набрав ознак шкільної дисципліни. Проте він був ліквідований радянською владою як і українська національна школа.

У 1920-ті роки функція історичних знань змінюється. Тепер вони ілюструють зміст тем із суспільствознавства: політичне життя, класову боротьбу, виробничі процеси тощо. Відбувається відхід від пізнання історії у системному, логічно-послідовному викладі. Історична пропедевтика зникає з навчальних планів та програм загальноосвітніх шкіл

Період пошуку й формування змісту комплексних тем сприяв використанню у початковій школі історичного краєзнавства. Це позитивно вплинуло не лише на краєзнавчий рух, але й утверджувало тезу, започатковану провідними методистами другої половини XIX ст. про значення місцевої історії як основи у пізнанні суспільно-історичного процесу. Історичне краєзнавство входило до пропедевтичного курсу історії у 1930-1980 рр. Воно не мало собі рівних за ефективністю впливу на чуттєво-образне сприйняття історичного матеріалу. Проте місцева історія

не зайняла належного місця у програмах з епізодичного курсу історії СРСР. У подальшому їй відвели роль додаткового навчального матеріалу. Радянська школа так і не використала історичне краєзнавство як один із засобів формування історичної свідомості підростаючого покоління.

Українізація, яка здійснювалася більшовиками в 1920-ті роки, в цілому сприяла розвитку шкільної історичної освіти. Однак у цей час органи державної влади посилили цензуру за пропагандою історичних знань. Історична інформація ретельно “фільтрувалася”. Відсутність українських підручників із вітчизняної історії у початкових класах і заборона раніше видрукуваних видань, свідчать про позбавлення українців права на національну історію, пропаганду загальноросійської схеми історичного процесу на основі марксистської ідеології.

Хоча історична пропедевтика зникла з навчальних планів, однак творчий пошук українських педагогів не припинився. Використовуючи досвід російських та зарубіжних учителів, вони впроваджували нові методи та прийоми навчання із суспільствознавчих курсів, пропагували індивідуальні та колективні форми роботи, що позитивно вплинуло на розвиток методики викладання історії у майбутньому.

Відновлення громадянської історії у 1930-ті роки в освітніх закладах сприяло появі початковій школі елементарного курсу історії СРСР. До кінця 1950-х років цей курс зазнав істотних змін і був замінений на курс “Епізодичні оповідання з історії СРСР”. З кінця 1960-х років історична пропедевтика стає дисципліною основної школи. Навчання історії здійснювалося за державною програмою та підручниками, затвердженими Міністерством освіти СРСР.

Аналіз програм та підручників досліджуваного періоду показує, що вони постійно змінювалися. У змісті історичної пропедевтики переважали теми класової боротьби, трудового й бойового героїзму радянських людей. Однією з центральних тем залишалася ленінська – про роль В. Леніна та комуністичної партії в історії радянського суспільства. Ленінській

тематичі присвячена значна частина науково-методичних публікацій. Суттєвим недоліком програм і підручників із початкового курсу історії була надмірна ідеологізацію навчального матеріалу. Національна історія у програмі та підручниках зігнорована, подана фрагментарно в контексті історії Росії або ж СРСР. Лише в кінці 1980-х років здійснена спроба створити інтегрований пропедевтичний курс історії, до якого увійшли матеріали всесоюзного (базового) та республіканського компонентів. Однак розпад СРСР не сприяв реалізації цієї ідеї.

Упродовж 1940–1980-х рр. неодноразово оновлювалася навчальна література з курсу. Проте більшість навчальних книг не відповідали вимогам, укладеним для підручників. Основними недоліками підручників традиційно залишалися: великий обсяг історичного матеріалу; зосередження уваги на політичній історії, класовій боротьбі; відсутність якісних ілюстрацій; репродуктивний характер завдань. Усе це в значній мірі ускладнювало роботу школярів і впливало на зниження інтересу до історії як шкільної дисципліни.

Упродовж 1930–1980-х років змінювалося науково-методичне забезпечення курсу. Провідними вченими та методистами А. Булдою, М.Васильєвою, Н. Ворожейкіною, І. Гіттіс, Л. Геллерштейном, Г.Герасимовою, Т. Голубєвою, В. Карцовим, П. Козіком, М. Кругляком, І.Сукневич досліджувалися основи викладання епізодичного курсу історії СРСР. У цей час сформувалося декілька напрямків наукового пошуку: 1) підготовка загальних праць із методики викладання історичної пропедевтики (І. Гіттіс, Г. Герасимова, В. Карцов, П. Козік); 2) удосконалення навчання шляхом моделювання уроків та окремих методів і прийомів (М. Васильєва, Н. Ворожейкіна, Л. Геллерштейн, Т. Голубєва); 3) формування та вдосконалення історичного мислення школярів (А. Булда, Є. Головкина, Н. Запорожець, Г. Кревер, М. Кругляк, І. Сукневич).

Увага учителів та методистів була зосереджена на вдосконаленні уроку як основної форми організації навчально-виховної роботи з історії.

Суттєво змінилася структура комбінованого уроку. У 1960–1980 рр. розширився типологічний ряд уроків у порівнянні з 1930–1950-ми рр.. Вперше здійснена спроба розробити типологію уроків із початкових курсів історії (О.Вагін). У педагогічній практиці використовували нетрадиційні уроки: урок-екскурсія, кіноурок, телеурок, предметний урок тощо. Уроки 1970–1980-х рр. за рівнем організації, технічним обладнанням, використанням індивідуальних та колективних форм роботи, систематизації та узагальнення навчального матеріалу відрізнялися від уроків 1930–1960-х рр.

Досліджуваний нами період характеризується запровадженням не лише стабільних державних програм, підручників з історії для початкової й основної школи. У цей час методика історичної пропедевтики збагатилася проблемним, диференційованим навчанням, використанням міжпредметних зв'язків, активізацією навчання з опорою на самостійну роботу, груповими та індивідуальними форм роботи, діагностуванням рівнів пізнавальних можливостей тощо. Упродовж всього періоду тривала пропаганда передового педагогічного досвіду, який здебільшого висвітлювали журнали “Начальная школа”, “Преподавание истории в школе”, “Радянська школа”.

В цілому весь період можна охарактеризувати як час змін й удосконалення пропедевтичного курсу історії. Проте, якщо сам процес навчання в радянській школі зазнав суттєвих змін, то зміст епізодичних оповідань з історії СРСР практично не змінився. З року в рік його корегували, залишаючи коротким курсом історії СРСР, де найважливіше місце відводилося класовій боротьбі та керівній ролі комуністичної партії. Радянська влада вдало маніпулювала початковою історичною освітою виховання молоді й утвердження ідеалів соціалістичної системи.

РОЗДІЛ 3

ПРОПЕДЕВТИЧНИЙ КУРС ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ЯК НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА СУЧАСНОЇ ШКОЛИ

3.1. Формування змісту й методики викладання пропедевтичного курсу історії України на початку 90-х років ХХ століття.

Шкільний курс історії Української РСР як самостійний предмет та курс епізодичних оповідань з історії СРСР та УРСР (5 кл.) почали запроваджувати в загальноосвітніх школах республіки із 1989–1990 н.р. [446]. За цим курсом працювали і в 1990–1991 н.р. У Львівській області апробували нові програми зі шкільних курсів історії.

Проект програми “Оповідання з історії України” для 5-го кл. уклав Б. Процишин. Програма розрахована на 68 год. (2 год. на тиждень) і складалася з двох частин. У першій автор подавав перелік тем уроків. Він пропонував вивчати історію України у короткому викладі за хронологічно-тематичним і біографічним принципами. Із 68 тем 31 присвячена історичним особам (князям, воїнам, ватажкам повстань, вченим, видатним діячам освіти, науки, культури тощо). Друга частина програми укладена як список літератури за темами. В українських школах, щоправда лише в одному регіоні, знову була відроджена історична пропедевтика, предметом якої стала національна історія. І хоча запропонована програма мала ряд вад: відсутність пояснювальної записки, основних історичних положень та понять, вмінь, орієнтовного розподілу годин і тем, вона відіграла позитивну роль і започаткувала новий період в історичній пропедевтиці.

Паралельно з апробацією проекту програми на Львівщині, розпочали експеримент із вивчення інтегрованого курсу “Оповідання з історії України та рідного краю” у 5-х кл. середньої школи №2 м. Рівного. Автори експерименту – В. Мисан та Ю. Олексин розробили навчальну програму курсу “Оповідання з історії України та рідного краю”. Зміст курсу

укладений за тематично-хронологічним і краєзнавчим принципами. Мета курсу – “ознайомити учнів з історією як наукою та дати їм початкові відомості про історичні події, визначних діячів України і рідного краю” [342, с. 1]. Курс складалася з семи розділів:, що вивчає і як пишеться історія; крізь товщу віків; з історії міст та сіл рідного краю; наша слава не вмере, не загине; сини твої, Україно; у вирі подій ХХ ст.; ще не вмерла Україна. Матеріали у розділі укладені за тематичним принципом із дотриманням хронологічної послідовності подій. До кожного розділу увійшли теми з історії Рівненщини. Автори пропонували вивчати історію рідного краю одночасно з історією України, оскільки вважали, що історичне краєзнавство допоможе зрозуміти вітчизняну історію [342, с. 1].

Курс розрахований на 68 год. (2 год. на тиждень). 7 год. виділено на уроки контролю “Перевір себе сам”, або ж повторювально-узагальнюючі уроки після кожної теми (на вибір учителя). 5 год. – для проведення навчальних екскурсій за темами. В цілому 15% часу заплановано на нетрадиційні форми навчальної діяльності. Це розвантажувало аудиторні заняття й урізноманітнювало навчально-пізнавальну діяльність учнів. Автори програми уклали рекомендації для уроків контролю та екскурсій.

У 1991 р. до перших двох розділів курсу вийшли навчально-методичні матеріали як варіант підручника й робочого зошита учня [344; 346]. Кожна з частин мала таку структуру: 1) історичне оповідання, 2) словник, 3) список літератури, 4) запитання й завдання, 5) навчальна гра. Програма, підручник, робочий зошит склали навчально-методичний комплекс із пропедевтичного курсу історії України та рідного краю.

У першому півріччі 1990–1991 н. р. в експерименті у м. Рівному брало участь 180 учнів (6 кл). У другому півріччі учасниками експерименту стали ще 95 учнів (3 кл.) середньої школи № 7 м. Рівного. Усього в експерименті були задіяні 275 учнів. Після кожної чверті та в кінці навчального року проводилися контрольні зрізи, метою яких було з’ясувати інтерес учнів до запропонованого курсу, ступінь адаптації до

роботи за новим підручником та зошитом із друкованою основою, якість засвоєння навчального матеріалу на понятійному рівні (просторовому, часовому, репродуктивному, причинно-наслідковому), доцільність поєднання вітчизняної історії з історичним краєзнавством, міру допомоги батьків та їхнє відношення до нової дисципліни. Результати анкетування та зрізів узагальнені й подані в таблицях [Додатки. Табл. 1,2].

У другому півріччі 1990–1991 н. р. Міністерство народної освіти УРСР, виконуючи рішення Державного комітету СРСР народної освіти, розробило проект програми з початкового курсу історії України для 5-го кл. загальноосвітніх шкіл (автор А. Чуб) [450, с. 3-8]. Програмою визначені завдання курсу: "Ознайомити учнів з окремими найважливішими подіями з історії українського народу ..., підготувати п'ятикласників до засвоєння у наступних класах всесвітньої історії, окремого систематичного курсу історії України ..., пробуджувати в учнів національну самосвідомість і гідність, формувати їх громадянську позицію" [450, с. 3].

Відбір фактичного матеріалу до розділів програми автор здійснив, враховуючи характер курсу, завдання та психолого-педагогічні особливості дітей 10–11 років. Програма розрахована на 68 год. (2 год. на тиждень) і складалася з трьох розділів та дванадцяти тем. Зміст першого розділу "Україна – суверенна національна держава" (5 год.) передбачав знайомство з Україною, її територією, межами, природою, кліматом, національним складом, культурою тощо. Другий розділ "Сторінки історії України" (55 год.) поділений на 9 тем і присвячений найважливішим віхам історичного минулого українського народу. Останній розділ "Сучасний світ і Україна" (4 год.) знайомив учнів із сучасною історією України. Лише 22 год. (31% навчального часу) відведені на вивчення історії ХХ ст.. Уперше в програмі пропедевтичного курсу історії не дотримано традиційного принципу щодо часового розподілу навчального матеріалу за історичними періодами (50*50) і репрезентовано новий підхід до розподілу навчального часу. Окрім того в кожній темі передбачили вивчення

краєзнавчого матеріалу. До програми укладений перелік уявлень та вмій.

Оцінюючи програму в цілому, відзначимо новаторську концепцію шкільної історичної пропедевтики автора. Найважливішим здобутком програми слід вважати її зміст. Значну частину історичного матеріалу автор трактував у світлі останніх досліджень. Рівень науковості цієї програми докорінно відрізнявся від програм часів радянської школи. Історію Київської Русі, Запорозької Січі, Визвольної війни українського народу під керівництвом Б. Хмельницького автор проекту пропонував розглядати як окремі етапи державотворення. Нову оцінку отримали такі історичні діячі як Б. Хмельницький, І. Мазепа, М. Грушевський та ін..

Проте програма мала ряд недоліків: великий обсяг історичного матеріалу; не збалансована кількість годин на вивчення окремих тем; зміст третьої, четвертої, шостої, сьомої тем другого розділу потребував корекції. Це, зокрема, стосувалося історії радянських часів. У сьомій темі другого розділу пропонували вивчати жовтневе збройне повстання у Петрограді, встановлення радянської влади на Україні, події громадянської війни, здобутки й втрати індустріалізації, колективізацію сільського господарства тощо [450, с. 6]. Потребувала вдосконалення схема вивчення краєзнавчого матеріалу. Вона укладена за традиційними підходами: краєзнавчий матеріал вивчався в кінці теми або розділу. Лише одну годину автор програми виділив на підсумкове повторення і не передбачив часу на проведення узагальнюючих уроків, навчальних екскурсій. До уявлень, що формувалися в курсі, включені також і ті, що мали б бути сформовані ще у початковій школі: державна мова, умови життя й праці, незалежність України. Інша група уявлень виявилася складною для розуміння: український національний рух, встановлення радянської влади, здобутки і трагічні сторінки в житті українського народу 1920–1930-х років, перебудова – шлях до демократичного суспільства.

Навчання за новим проектом програми в загальноосвітніх школах України розпочали згідно рекомендацій Міністерства освіти у

1991–1992 н.р. [469, с.61]. Оскільки за навчальним планом загальноосвітніх шкіл України у 1991–1992 н.р. на курс історії України у 5 кл. виділено 1 год. на тиждень [370, с.10], то Міністерство народної освіти рекомендувало школам ще 1 додаткову год. за рахунок шкільного компоненту [206, с.1]. У цей же час Міністерство освіти оголосило конкурс на створення нових підручників, посібників, програм [473] і доручило газеті “Освіта” видрукувати матеріали з курсу на допомогу учителям історії [469, с.61]. “Матеріали до початкового курсу історії України для 5-го кл. загальноосвітніх шкіл” підготував О. Кучерук. [303; 304].

Запропоновані “Матеріали” стали основою майбутнього підручника з початкового курсу історії України. За своїм змістом вони повністю відповідали проекту навчальної програми. Окремі теми завершувалися додатками “Із книги для читання”. У ці додатки автор відібрав тексти з майбутньої хрестоматії: фрагменти художніх творів, уривки оповідань, портрети історичних діячів. Всього до першої частини “Матеріалів” увійшло 14 фрагментів, а до другої лише уривок із четвертого універсалу Центральної ради та Акт проголошення незалежності України. Іншого навчально-методичного апарату “Матеріали” не мали. Якщо у першій частині “Матеріалів” деталізовано зміст тем, то друга укладена стисло і нагадувала короткий конспект основних подій історії України ХХ ст..

На цей час припадає повернення популярних праць книг М. Аркаса “Історія України-Русі”, Н. Григор’єва “Історія України в народних думках та піснях”, “Історія українського народу”, М. Грушевського “Як жив український народ”, “Історія України, приладжена до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх”, Г. Коваленка “Оповідання з історії України”, “Коротка історія України”, І. Крип’якевича “Історія України”, А. Лотоцького “Історія України для дітей”, Г.Хоткевича “Історія України: до кінця ХVІ ст.” та ін. [12; 131; 141; 142; 145; 253; 321; 381; 576]. Ці книги лише частково відповідали змісту запропонованого проекту програми. До них не увійшли матеріали з історії України

радянської доби. Окрім того, у них відсутній навчально-методичний апарат. Жодна з них не могла бути рекомендована як шкільний підручник.

Найпоширенішою книгою з початкового курсу історії України у школах західного регіону (Львівська, Тернопільська, Закарпатська, Чернівецька, Івано-Франківська області), яку використовували учителі та учні, була “Історія України для дітей” [221]. Прізвище автора на титульній сторінці не зазначено. Однак проведений нами аналіз тексту дозволяє стверджувати, що це праця А. Лотоцького. Ця книга – передрук львівського видання 1934 р.. Члени Івано-Франківського обласного Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка “Просвіта” доповнили “Історію...” А. Лотоцького розділом “Тяжкий ХХ вік”. У такому вигляді “Історія України для дітей” з’явилася друком у 1991 р. [321].

На початку 1990-х років у підготовці навчальної літератури з початкового курсу історії України брали участь учителі, журналісти, письменники. У окремих областях з’явилися навчальні посібники з історичного краєзнавства як додатки до початкового курсу історії України, або як навчальні книги з курсу “Історія рідного краю” [205; 366]. У школах Рівненської області з 1992–1993 н.р. за рішенням науково-методичної ради обласного інституту удосконалення учителів (Протокол №1 від 23 квітня 1992 р.) рекомендовано програму курсу “Оповідання з історії України та рідного краю” і як варіант навчальну книгу В. Мисана “Оповідання історії України, рідного краю” та робочий зошит учня [338; 343; 345].

У 1992 р. видавництво “Освіта” запропонувало пробний підручник із початкового курсу історії України О. Кучерука “Оповідання з історії України”, який мав гриф “Допущено Міністерством освіти України”. Назви та зміст розділів відповідали проекту програми 1991 р..

Згідно задуму автора кожен параграф ділився на окремі частини (ліхтарики). Проте в більшості оповідань такого поділу не було (2, 4, 10, 14, 16, 17, 18, 24, 34, 35, 36, 37, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 54, 58, 59, 60, 61). До кожного параграфа укладачами навчально-методичного апарату

(О.Кучеруком та В. Єжовим) укладені запитання й завдання за змістом тексту. Здебільшого це 3–4 запитання репродуктивного характеру. Творчих завдань, які б спонукали учнів висловлювати власну точку зору в оцінці подій, складати розповідь, зіставляти факти, дуже мало. Вони зустрічаються лише у параграфах 3, 4, 6, 18, 23, 24, 25, 41, 43, 48, 49, 51, 55, 56. Частина запитань і завдань винесено на поля підручника. Тлумачення окремих слів та понять автор подав у нижній частині сторінки як посилання. У підручнику є тлумачення 38 слів та словосполучень. Серед них: радянська влада, репресія, декрет, ратуша, гуральня, єпископ, Річ Посполита, фреска, ікона, мозаїка, пергамент, митрополит, культура, герб, християнство і т.п.. Спроба використати термінологічний словник, як компонент навчально-методичного апарату, виявилася до кінця не продуманою. В окремих оповіданнях подібні тлумачення відсутні. Наприклад, у §36–37 “Український рух міцніє” не знайшли відповідного пояснення: просвіта, університет, царизм, міністр внутрішніх справ, імперія, партія, філософія, радикальна й політична партії, політичний страйк, свобода слова, зібрань, віросповідань [305, с. 96-99].

Водночас ми хотіли б звернути увагу на інформаційне перевантаження змісту новими поняттями, датами, положеннями, прізвищами. Наприклад, невелике за обсягом оповідання “За Україну, за її долю” (1,5 сторінки тексту) інформувало про ЗУНР, Українську Галицьку армію, січових стрільців, товариства “Січ”, “Сокіл”, революцію в Австро-Угорщині, УНР, злуку 22 січня 1919 року, Директорію, Симона Петлюру, червону армію, Денікіна, війну УНР та Польщі проти Денікіна, угоду 1921р. між Польщею й Росією [305, с. 108-109].

Підручник завершувала хронологічна таблиця “Запам’ятайте ці дати” [305, с. 153-154]. П’ятикласникам пропонували запам’ятати 37 дат. Ми вважаємо, що такий обсяг хронології не реальний для запам’ятовування. Практика показує, що учні у цьому віці можуть запам’ятовувати й тлумачити від 10 до 15 дат. Підручник не мав

ілюстрацій і це утруднювало сприйняття матеріалу. Він не відповідав також і санітарно-гігієнічним вимогам щодо шрифту та якості паперу, психолого-педагогічним і віковим особливостям п'ятикласників.

У 1993 р. вийшло друге видання “Оповідань з Історії України” [306]. Новий підручник мав ряд переваг над попереднім. Він відрізнявся художнім оформленням. Із 92 ілюстрацій 1/3 – портрети відомих історичних діячів та 6 кольорових карт. Оригінальне розміщення карт дозволяло використовувати їх у процесі роботи з оповіданнями [306, с. 22, с. 40, с. 57, с. 82, с. 146, с. 174]. Ілюстративні матеріали урізноманітнювали роботу за текстами підручника, сприяли образному засвоєнню змісту, але суттєво не вплинув на якість самого підручника. У другому виданні залишилося чимало недоліків, про які ми згадували раніше.

На початку 1990-х рр. з'явилися ряд видань, які використовували як навчальну літературу з курсу історії України. Мова йде про посібники В.Біленка, М. Слабошпицького, В. Цветкова та ін. [35; 533; 578].

Поява нової навчальної дисципліни вимагала вдосконалення методики викладання предмету. Проте у перші роки незалежності України педагогічні видання “Рідна школа”, “Освіта”, “Інформаційний збірник Міністерства освіти”, “Нова освіта України” не надрукували жодної публікації з методики початкового курсу історії України. Аналогічною була ситуація і в регіонах. Лише на Рівненщині цій дисципліні приділяли належну увагу. Прикладом того стало створення програми, підручника, робочого зошита. Із ініціативи місцевих учителів з'явилися перші методичні розробки курсу, започатковано експеримент з упровадження інтегрованого курсу історії у 5-у кл. [339; 341; 342; 343; 344; 345; 346].

Викладання початкового курсу історії України на початку 1990-х рр. у школах держави відрізнялося від тієї традиційної методики навчання пропедевтичних курсів, що була сформована у попередні періоди. Відсутність підручника зумовила використання на уроках історії конспекту. Учителі частину навчального матеріалу диктували учням. Вони

записували короткі характеристики історичних подій, стислу інформацію про визначних людей, тлумачення понять, укладали хронологічні таблиці тощо. У ці роки практично не використовували традиційні види робіт за текстом підручника, ілюстраціями, картами. Кожну нову тему вивчали й засвоювали на уроці. Домашні завдання носили здебільшого пошуковий характер. Учителі використовувати навчальну гру, яка сприяла кращому засвоєнню історичного змісту [101; 341; 526]. Поява у 1992 р. робочого зошита із друкованою основою поліпшила рівень самостійної роботи учнів. Завдання робочого зошита розвивали інтерес до історії, вчили узагальнювати й порівнювати матеріал. Свої знання школярі перевіряли за допомогою гри та завдань “Перевір себе сам” [338]. Проте такі зошити використовували лише учні Рівненщини.

Аналіз стану впровадження пропедевтичного курсу історії України на початку 1990-х рр. свідчить про низький рівень навчально-методичного забезпечення нового курсу, підготовку друкованої наочності, випуск історичних карт, атласів, контурних карт, довідкової літератури тощо. Вважаємо, що подібне обумовлене не лише труднощами початкового етапу державотворення, але і відсутністю певних педагогічних традицій. У колишньому СРСР пріоритет у створенні навчальних програм, підручників мали московська та ленінградська методичні школи. Вони формували наукову та навчально-методичну думку, узагальнювали педагогічний досвід, створювали авторські колективи, що працювали над укладенням програм і підручників. Власної школи Україна не мала. Саме цим можна пояснити той факт, що першими ініціаторами, які започаткували експериментальне впровадження курсів з історичної пропедевтики, розробили програми та основи навчально-методичного комплексу, стали учителі-практики. Перші роки реформування освіти показали, що пропедевтичний курс історії України, незважаючи на ряд труднощів, став складовою нової освітньої системи.

3.2. Сучасні підходи до розбудови пропедевтичних курсів історії у школах України.

Із 1993 р. розпочинається новий етап розвитку шкільної історичної пропедевтики, для якого характерні нові підходи у розбудові пропедевтичного курсу вітчизняної історії. Такі зміни зумовили державна національна програма “Освіта” та Закон України “Про освіту”, розробка проекту концепції шкільної історичної освіти України і державних стандартів.

У розділі “Загальна середня освіта” національної програми “Освіта” планувалося впродовж найближчих років розробити концепцію гуманітарної освіти, державні стандарти загальної середньої школи, навчально-методичні комплекси та методики з кожного предмета, визначити базовий зміст і укласти типові навчальні плани, програми, підготувати нове покоління підручників тощо [153, с. 25].

Розробка концепції історичної освіти визначала місце пропедевтичних курсів у вітчизняній школі. Розглянемо декілька концептуальних підходів щодо змісту, завдань та місця історичної пропедевтики в шкільній історичній освіті. Уперше проект концепції шкільної історичної освіти обговорювався на Всеукраїнській нараді з проблем розробки змісту базової освіти і державних стандартів (1–4 листопада 1993 р., м. Київ). Шкільна історична пропедевтика подана двома проектами: “Історія у початковій школі” та “Концепція шкільної історичної освіти України”. Автори першого проекту Г. Кирпа та Д.Чередниченко вважали, що готувати дітей до вивчення історії потрібно з раннього дошкільня й у початковій школі [244, с. 2]. Інформацію про вітчизняну історію діти повинні отримати на уроках читання. Мета навчання історії визначена так: “Пізнання землі своїх предків, усвідомлення своєї сутності, формування в юної особистості української ментальності й громадянськості, підготовка дітей до системного вивчення

історії” [244, с. 7]. Автори розробили модель засвоєння бази знань із історії у початковій школі, яка складалася із трьох рівнів: а) літературна читанка, окремі теми історичного характеру, уроки літературного читання, уміння переказувати; б) книга для читання з історії (історично-літературна читанка), уроки історичного читання – один раз на тиждень; в) уміння застосовувати знання для інноваційних завдань (творчість) [244, с. 4]. Згідно задуму авторів знайомитися з історією починали на уроках читання, а в 2–4-х кл. – на уроках історичного читання. Г. Кирпа та Д. Чердиченко пропонували вивчати факультативно у 3–4-х кл. історію українського козацтва [244, с. 8]. Автори проекту не визначили повний обсяг змісту та принципи його відбору. У запропонованого переліку тем для історичної читанки переважав етнографічний матеріал: народна творчість, пісенна спадщина, звичаї, традиції, свята тощо. Саме цим, на думку авторів, можна було виплекати щедру, чутливу душу, готову засвоїти неперервний курс всесвітньої історії крізь проекцію історії рідної батьківщини [244, с. 7]. З такими положеннями важко погодитися, оскільки розуміння всесвітньої історії приходить через власну історію, але лише тоді, коли знаєш її не епізодично на рівні етнографічного матеріалу, а у повному обсязі.

Інший проект подала група вчених УДПУ ім. М. Драгоманова (І.Коляда, О. Малій, С. Осмолівський, С. Черниченко). Вони пропонували вивчати історію з курсу “Вступ до історії” (2 год. на тиждень – 68 год. на рік) [266, с. 6]. Автори концепції вказали, що це має бути “ознайомлення учнів із предметом історії, допоміжними дисциплінами, розповідь про найбільш яскраві сторінки історії України через життєписи її найвидатніших діячів” [266, с. 6]. На основі визначених загальних засад курсу можемо зробити висновок, що мета навчання історії у 5-у кл. полягала в ознайомленні з предметом історії та окремими історичними діячами. Формування змісту пропедевтичного курсу здійснювалося б за біографічним принципом у поєднанні з інформацією з допоміжних історичних дисциплін. Автори проекту окреслили пріоритети, вихідні

завдання й принципи побудови шкільної історичної освіти в цілому. Завдання, структуру та принципи відбору матеріалу до пропедевтичного курсу історії вони не визначили.

Доопрацьований проект концепції безперервної історичної освіти в Україні видрукували в інформаційному збірнику Міністерства освіти у квітні 1995 р.. Авторський колектив проекту концепції запропонував два рівні початкового навчання історії. **I рівень – навчання історії у дошкільному віці.** Основні засоби ознайомлення з історичним змістом: українська мова, народне образотворче, пісенне, музичне мистецтво, обряди, літературні історичні твори, живопис, скульптура, портрети й біографії визначних людей [263, с. 11-13]. Визначені засоби практичного опанування історичним змістом: народні, театралізовані, сюжетно-рольові, дидактичні й рухливі ігри, перекази казок, оповідань, співи, таночки, гра на народних інструментах, ліплення, малювання, спільна праця [263, с. 13]. Запропоновано підготувати такі підручники й посібники: “Історія у фольклорних творах для дітей дошкільного віку”, “Історичні оповідання для дошкільнят”, “Історія України в образотворчому мистецтві її народу”, “Визначні діячі України”.

II рівень – навчання історії у початковій школі. Він передбачав вивчення пропедевтичного курсу “Вступ до історії” (2 год. на тиждень, 68 год. на навчальний рік). Мета курсу: ознайомити учнів 4-го кл. із історією як навчальним предметом, сформувані початкові уявлення про краєзнавство в його історичному аспекті, спеціальні історичні дисципліни та археологію, підготувати до вивчення шкільних курсів історії [263, с. 14]. Автори концепції виступили за перенесення пропедевтичного курсу історії з 5-го до 4-го кл., не пояснивши такі зміни. Якщо враховувати, що у 1995 р. у школах України проходили апробацію три альтернативні підручники з початкового курсу історії України та функціонували дві навчальні програми, то таке нововведення не відповідало реальному стану справ у царині історичної пропедевтики. Авторський колектив

доопрацьованої концепції не враховував п'ятирічного досвіду викладання початкового курсу історії України у 5-х кл., розробленого навчально-методичного комплексу і фактично перекреслював те, що пройшло апробацію та стало невід'ємною складовою історичної пропедевтики. Вищезгаданий проект обговорювали на конференціях, семінарах, серпневих нарадах до початку навчального року [445; 448; 520].

Інший підхід до вивчення історичної пропедевтики у проекті державних стандартів освітньої галузі “Історія”. Тут пропонується зберегти в загальноосвітній школі два рівні історичної пропедевтики: **I рівень** – початкова школа, де історичні знання отримують у курсі суспільствознавства; **II рівень** – 5-й кл., де вивчають початковий курсу вітчизняної історії [154, с. 3]. Автори проекту державного стандарту розробили вимоги до підготовки учнів у межах початкової школи й вивчення пропедевтичного курсу історії у 5-у кл. Згідно вимог учні повинні оволодіти наприкінці навчання (3, 5 кл.) розумовими й практичними операціями. Позитивним у вимогах є те, що вони укладені: а) з врахуванням загальнонавчальних і спеціальних предметних вимог до рівня пізнавальних можливостей певного віку; б) за принципом поступового зростання ступеня виконуваних операцій; в) у зв'язку із структурою базового змісту освіти, що є основою для їх формування і подальшого розвитку. Планувалося, що історичне краєзнавство та регіональна історія вивчатимуться за рахунок шкільного компоненту.

Концептуальні засади початкового курсу історії залишаються проблематичними. Л. Калініна, аналізуючи апробацію авторської програми “Вступ до історії” О. Пометун вважає, що перший концентр навчання історії повинен бути складовою початкової школи [236, с. 9]. Група інших науковців та учителів-практиків відстоюють ідею вивчення початкового курсу вітчизняної історії у 5-у кл. загальноосвітньої школи. Цієї точки зору дотримуються В. Власов, Ю. Войцеховський, О. Данилевська, В. Мисан, Р.Пастушенко [66; 73; 334; 356; 418; 419]. У 2001 р. часопис “Історія в

школах України” опублікував декілька проектів концепції історичної освіти загальноосвітньої 12-річної школи [265; 464; 465; 466; 467]. У них зустрічаємо три різні підходи до вивчення пропедевтичних курсів. Автори проектів із Дніпропетровського, Луганського та Одеського університетів вважають, що пропедевтичний курс історії потрібно вивчати у початковій школі: в 4-у кл.: “Видатні події та особистості історії”, як інтегрований курс [265, с. 10]; у 3–4 кл. як інтегрований курс, що включає окремі розповіді, не пов’язані історичними зв’язками [467, с.16]; “Вступ до історії” (1 год. на тиждень) [466, с. 7]. У Одеському проекті визначені мета курсу, форма викладу змісту та одна із складових – історичне краєзнавство [466, с. 8]. Головна дидактична мета, компонент історичної освіти та інформаційний компонент визначені також і в Луганському проекті [467, с.16]. На традиційних позиціях – вивчення історичної пропедевтики в 5-у кл., залишилися автори проекту Запорізького держуніверситету [464, с. 3]. Зовсім інші концептуальні засади репрезентували вчені Львівського університету. Вони вважають, що “для початкової школи (1–4 кл.) достатньо історичної інформації у змісті інших навчальних дисциплін (мова, читання, музика, малювання тощо)” [465, с. 5]. Натомість пропонують у 5–6-х кл. 1–2-річний пропедевтичний (вступний) курс історії, який повинен підсумувати, поповнити й узагальнити історичні знання початкової школи. Окрім того цей курс покликаний ввести учнів у коло проблем, що досліджуються істориками, виконати ряд культурно-освітніх і виховних функцій [465, с. 5].

Вищевикладене дозволяє стверджувати, що в концептуальних засадах історичної пропедевтики склалося два напрямки, різниця між якими визначається лише ступенем запровадження курсу. Прихильники навчання історії у початкових класах не враховують того, що згідно прийнятого “Державного стандарту початкової загальної освіти” у найближчі десять років вивчення такого курсу не передбачене [155].

Середині 1990-х років засвідчила про зміну навіяних саєнтизмом

підходів у викладанні суспільних дисциплін. Зміни, що відбулися в Україні, вступили у суперечність з існуючою орієнтацією історичної науки на створення універсального, раз і назавжди даного знання. Поява альтернативних програм та підручників із шкільних курсів історії були реальним підтвердженням відходу від установленої традиції. Гуманізація викладання історії привела до використання таких педагогічних технологій, як школа діалогу культур, національна самоідентифікація та міжкультурний синтез, ігрові підходи тощо. Монологічність, зазубрювання, ціннісну відчуженість почали витісняти активні форми роботи, поліваріативність навчання, персоніфікація. Ці тенденції характерні і для початкової історичної освіти .

У 1996 р. з'явилася альтернативна (експериментальна) програма початкового курсу історії України для 5-го кл. [340]. Її автори запропонували варіант пропедевтичного курсу історії України з елементами краєзнавства. Історія регіону органічно поєднувалася з історією держави. Вивчення історії передбачало практичне пізнання пам'яток минулого й сьогодення, пошукову роботу. Цьому сприяли години на навчальні екскурсії та краєзнавчу роботу. Новий варіант програми складався з 8 розділів. Автори зменшили навчальний матеріал з історії ХХ ст.. Обсяг часу на вивчення двох останніх розділів скоротили до 18%. На основі програми дістала обґрунтування схема вивчення історії ХХ ст.[335]. Завершував програму перелік уявлень і вмінь, що формувалися та вдосконалювалися у процесі вивчення курсу.

У новому 1996–1997 н.р. Міністерство освіти запропонувало дві програми із пропедевтичного курсу історії: експериментальну (В. Мисан, Ю. Олексин) і основну (К. Крилач, О. Кучерук) [302; 340]. Остання – перероблений варіант проекту програми 1991 р.. Від проекту вона відрізнялася тим, що укладена у вигляді поурочного планування з перерозподілом навчального часу (7 резервних год., 3 год. – узагальнення, підсумкове повторення, 4 год. – уроки з історичного краєзнавства).

Поліпшилося забезпечення шкіл підручниками та посібниками. Міністерством освіти рекомендувало для навчання підручники О.Кучерука “Оповідання з історії України” (1993 р.), В. Мисана “Оповідання з історії України та рідного краю” (1995 р.) та посібник І. Гриценка, М. Карабонова, А. Лотоцького “Гомін віків” (1994 р.) [134; 306; 347].

Основу посібника “Гомін віків” склало видання А. Лотоцького “Історія України для дітей”. І. Гриценко та М. Карабанов адаптували текст згідно вимог сучасного українського правопису, дописали розділи з історії України ХХ ст., проілюстрували оповідання. Серед малюнків переважали портретні зображення. З 87 ілюстрацій – 69 портретів відомих історичних діячів. Навчально-методичний апарату доповнювали запитання й завдання в кінці кожного розділу, хронологічна таблиця (38 дат для запам’ятовування), переліку українських гетьманів, тлумачний словник (88 слів). Тлумачення окремих понять зустрічаємо і на сторінках посібника. Мова книги доступна, проста. Недоліком можна вважати лише те, що чимало оповідань перевантажені інформацією, датами. Особливо це стосується розділів: Козаччина; Україна в неволі; Українська держава 1917–1920 р. р.. В цілому посібник отримав схвальні відгуки учителів.

Із 1995 р. у школах держави пропедевтичний курс історії України вивчали за підручником В. Мисана “Оповідання з історії України та рідного краю” [347]. Це видання не мало ілюстративного матеріалу, запитань і завдань. З навчально-методичного апарату був лише термінологічний словник та інформаційний додаток “Цікаво знати”. Запитання й завдання перенесенні до робочого зошита [350]. Підручник і зошит, згідно задуму автора, склали навчальний комплекс.

У 1997 р. підручник перевидали й проілюстрували. До нього увійшло 49 історичних оповідань. Кожне мало власний сюжет. В оповіданнях використано нетрадиційну для підручників форму звертання “юний друже” та елементи бесіди з проблемними завданнями, які б спонукали уважно читати текст, шукати відповіді, запитувати у дорослих,

здійснювати дослідницьку роботу, висловлювати власну думку на прочитане тощо. Історичні оповідання укладені згідно розділів, кожний з яких – своєрідна мандрівка у відповідний проміжок часу. Перший розділ “Що вивчає і як пишеться історія” дозволяв ознайомити учнів з окремими допоміжними історичними дисциплінами. В кінці кожного оповідання укладений термінологічний словник. У текстах використано ряд методичних прийомів: повторення вивченого через узагальнення змісту попереднього оповідання, пригадування прочитаного, навчальні ігри, посилання на раніше здобуті знання тощо. У підручнику вміщено чимало легенд, переказів, фрагментів усної народної творчості. Усе це підсилювало художньо-образне сприйняття тексту, формувало історичні уявлення, розвивало інтерес до історії [348].

Ілюстративний матеріал у виданні 1997 р. поданий як додатки до кожного розділу та кольорові вставки, якими починався розділ. Практика роботи з малюнками підручника показала, що в такий спосіб їх не завжди можна використовувати. Тільки тоді, коли вони доповнюють текст, процес формування історичного уявлення стає повноцінним і якісним.

Питання якості шкільного підручника з початкового курсу історії України залишалося одним з основних протягом другої половини 1990-х років. Паралельно з апробацією навчальних книг у школах України, автори підручників брали участь у конкурсах на кращу науково-методичну продукцію. Слід відзначити, що у цих своєрідних змаганнях першість вибороли підручники з початкового курсу історії України. У конкурсі, що проводило Міністерство освіти та Міжнародний фонд “Відродження” за програмою “Трансформація гуманітарної освіти в Україні” за рішенням великого журі (Протокол №2 від 29 вересня 1995 року) перемогу здобув навчально-методичний комплекс В. Мисана “Оповідання з історії України та рідного краю”. Упродовж 1997–1998 н. р. Ліга українських меценатів оголосила конкурс на кращий підручник з історії України для загальноосвітніх навчальних закладів. Перемогу здобув підручник “Вступ

до історії України. 5 клас” авторів В. Власова та О. Данилевської за редакцією Ю. Мицика [67].

Підручник В. Мисана Міністерство освіти рекомендувало для національних шкіл. Упродовж 1997–1998 рр. він перекладений російською, угорською, румунською та польською мовами. Із 1998–1999 н.р. за цим підручником почали працювати у школах із румунською та угорською мовами навчання, а з 2001 р. – польською [333; 361; 362; 363].

На основі угоди про співпрацю між Міністерством освіти України та Міністерством національної освіти Республіки Польща у 1993 р. створено українсько-польську комісію експертів із удосконалення змісту шкільних підручників з історії та географії. Експерти комісії досить високо оцінили відтворення історії Польщі в українських підручниках і посібниках, вказавши на значний прогрес у використанні толерантного, коректного й аргументованого підходу українськими авторами до польської проблематики. Позитивну оцінку отримав і підручник В. Мисана “Оповідання з історії України” (1997 р.) [430]. Українські підручники з історичної пропедевтики упродовж 1997–2000 рр. були предметом дослідження науковців Молдови, Німеччини, України [127; 231; 588; 589].

Ми вже згадували про появу підручника з історії для 5-го кл. авторів В. Власова та О. Данилевської. До виходу цієї навчальної книги пробним тиражем у часописі “Історія в школах України” з’явилося кілька статей концептуального характеру про засади нового видання. В них В. Власов та О. Данилевська відзначали, що є прихильниками передачі історичних знань через художні образи. “Основне пізнавальне, виховне й розвививальне навантаження в новому підручнику, – як стверджували автори, – мають історичні оповідання, побудовані на художньо-образній інтерпретації історичних фактів, подій, джерел” [66, с. 18]. На основі репрезентованих засад, В. Власов і О. Данилевська прагнули в конкретно-чуттєвій, стислій, місткій формі поетапно змалювати картини минулого України, передати через них значний за обсягом зміст, відтворити

багатогранність подій, людських долі [66, с. 19].

Структура підручника підпорядкована поясненню та тлумаченню історичного художнього образу. Автори використали вступні статті інформаційно-пізнавального характеру, словник, художні оповідання, систему запитань і завдань за текстами. Чимало завдань спрямовані на активізацію розумової діяльності, розвиток творчої уяви. В. Власов та О. Данилевська виходили з того, що “будь-які запитання повинні впливати на почуття учнів, формувати їхню думку, збагачувати досвід” [66, с. 19].

Книга підтвердила ті засади, прихильниками яких були В. Власов та О. Данилевська. Від попередніх навчальних книг вона відрізнялася тим, що синтезувала й узагальнила напрацьоване іншими авторами. Її зміст відповідав новій редакції програми, що з’явилася у 1998–1999 н. р. [452].

Проаналізуємо детальніше структуру підручника та його компоненти. Навчальний матеріал книги поділений на окремі блоки. У першій частині блоку подається мінімум інформації з теми. Кожна з таких інформаційних довідок завершується завданням “Поміркуйте!”. Друга частина – своєрідне логічне продовження першої. Це художнє історичне оповідання, яке розкриває зміст теоретичної частини, або лише окремого його фрагменту. Третя частина – “Дізнайтеся ще про це”. Її можна назвати довідково-інформаційною, оскільки вона доповнює знання учнів із теми. Завершується кожен із блоків системою завдань “Перевірте себе”. У підручнику дві третіх сторінки займає текст, одну третю – поле. На полях автори подали тлумачення термінів, запитання за текстом оповідань, ілюстративний матеріал. Усього в підручнику понад 230 ілюстрацій. З них: 12 великих до 6 розділів у вигляді колажних малюнків, 67 портретних зображень, решта – сюжетні ілюстрації. Серед навчальних книг із курсу “Вступ до історії” проілюстрований найкраще. Проте ілюстрований потенціал підручника використаний не повністю. Лише до п’яти малюнків автори підібрали завдання [67, с. 9, с. 31, с. 48, с. 108].

Як позитивне хочемо відзначити багатство мови підручника, її

образність, використання тлумачного словника. Однак при укладанні словника допущено ряд помилок. Іноді тлумачення автори подають не на місці. Наприклад, вперше термін “Русь” зустрічаємо на сторінках 10, 12, 13, а його тлумачення – лише на сторінці 36. Тлумачення терміну “орда” подано на с. 80, але до цього він згаданий на с. 12. Не кожен п’ятикласник розкриє зміст термінів: “великокняжий стіл” (с.73), “княжа Україна” (с.12), “трипільці” (с.17), “з’їзд” (с.17), “експонат” (с.19), “латина” (с.20), “ескіз” (с.34), “Царгород” (с.44) та багато інших, які не пояснені у підручнику.

Аналіз сучасних підходів до розбудови пропедевтичного курсу історії був би не повним, якби ми не зупинились ще на декількох експериментах, що здійснювали на Україні в середині 1990-х років. Автори підручників з історії для старших класів Л. Жарова та І. Мішина – учасники міждержавного педагогічного експерименту “Екологія й діалектика”, що проходив під керівництвом професора Л. Тарасова, підготували для учнів 5-го кл. дві навчальні книги “Человек в истории и история в человеке”, “Кто мы? Откуда мы? (Наши древние предки)” [549; 550]. Запропонований курс ми розглядаємо як пропедевтичний. Він укладений на принципово інших засадах. В основі курсу – ідеї екологізації, гуманізації, інтеграції. Всі знання проєктуються на психіку учня і мають стати важливими для нього, щоб зацікавити оточуючим світом, усвідомити себе частиною природи й суспільства. В основу змісту курсу покладена всесвітня історія. Автори вважають, що саме вона не буде роз’єднувати людей, не поділятиме їх на “своїх” та “чужих”, а навпаки, об’єднуватиме. Зміст курсу дозволяє сприймати все, що відбувалося й відбувається у світі під кутом зору загальнопланетарного мислення та культури [549]. У змісті підручників Л. Жарової та І. Мішиної реалізовані ідеї розвиваючого навчання. Вони зорієнтовані на колективну працю учителя та учнів. У підручниках багато запитань і завдань продуктивного характеру, які спонукають не списувати та повторювати, а вигадувати, творити самостійно, мислити, висловлювати власну точку зору. У тексті

цитується чимало поетичних рядків, що розкривають ті чи інші положення або примушують задуматися над тими чи іншими проблемами. Ілюстративного матеріалу в підручниках мало. В основному це малюнки до параграфів, у яких є певний підтекст. Тексти у підручниках укладені так, щоб учні менше запам'ятовували й завчали зміст, але активно сприймали. Автори використали діалоги, історичні та казкові персонажі, літературних героїв, різні точки зору на одні й ті ж самі події, явища тощо [549].

Апробація підручників Л. Жарової та І. Мішиної здійснена в ряді областей південно-східного регіону України (Херсонська, Миколаївська, Дніпропетровська, Сумська області) у середині 1990-х років. Однак результати цієї апробації не дістали належного висвітлення у педагогічній періодиці та офіційних виданнях Міністерства освіти та науки України.

У 1995–1996 н.р. в м. Луганську під керівництвом доктора педагогічних наук О. Пометун розпочали експеримент із впровадження у початковій школі курсу “Вступ до історії та народознавства”. Курс розрахований на три роки навчання. У першому класі вивчається один з блоків курсу – “Я і світ”, у другому – “Людина будує своє життя”, у третьому – “Ми – людська спільнота”. На думку авторів експерименту, зміст програми курсу зорієнтований на формування в дитини уявлення про себе як біологічну та соціальну істоту, відчуття приналежності до різних людських спільнот. Програмою передбачено знайомство із широким соціальним досвідом свого народу, інших народів та усього людства щодо організації середовища проживання, способами виживання та реалізації духовно-культурних і матеріальних потреб людини у різних умовах. Зміст курсу повинен розвивати емоційно-ціннісні орієнтації дітей та закласти формування початкових світоглядних ідей особистості [435, с. 16].

На вивчення курсу у кожному класі відведена 1 год. на тиждень. У першому класі історичні знання діти отримують на уроках мови, читання, при знайомстві з фольклором. Краєзнавчий та народознавчий матеріал тут використовують як засіб зв'язку сучасних подій з минулим. Навколишній

світ дитини вивчають за схемою “Дитина – Сім’я – Місто (Село) – Держава”. Тобто вивчення історії розпочинається від усвідомлення власного “я” – до усвідомлення історії народу, держави. Послідовно ця схема дотримана у програмі I-го класу. Курси 2-го та 3-го кл. спрямовані на розвиток історично-суспільствознавчої свідомості у вигляді історичних уявлень і перших понять про історичний час, простір, образи людей – типових представників певної епохи, явищ матеріальної та духовної культури періоду [435, с. 17].

У змісті курсу відображені психолого-педагогічні та методичні умови, що диктуються особливостями викладання у початковій школі. Курс має елементи знань із суспільствознавства, археології, етнографії, палеографії, топоніміки та інших допоміжних історичних дисциплін. “Вступ до історії та народознавства” не повторює жоден із курсів історичних або гуманітарних дисциплін, що вивчаються в середній загальноосвітній школі. Він є інтегрованим курсом і побудований на принципово інших методологічних і теоретичних засадах.

О. Пометун та Г. Фрейман підготували з курсу для кожного класу книгу для читання та зошит. Матеріал у книзі для читання розташований поурочно. Текст супроводжують запитання на полях та ілюстрації, що сприяють кращому засвоєнню змісту. В кінці тексту пропонується система завдань. Їх не багато і всі вони стосуються теми навчального матеріалу. У робочому зошиті інша система завдань, в основі якої навчальні ігри за змістом книги. Тут чимало завдань творчого характеру, наприклад: згадай, який одяг носили давні землероби та скотарі і намалюй його; напиши, яку роль відіграє одяг у житті сучасної людини; подумай, які висновки можна зробити й запиши; порівняй середньовічну та сучасну школу і заповни таблицю і т. д. [431; 432].

Як правило зміст у навчальній книзі подається за тематичним принципом. Так у темі “Як люди навчилися спілкуватися, зберігати та передавати знання” (3 кл.) учнів спочатку інформують про способи спілкування. Потім дізнаються про слово як джерело знань. Від слова вони

переходять до мов різних народів. Від мов – до письма. Від письма – до книги. Завершує тему знайомство із школою [431, с. 13-27]. Така послідовність у викладі матеріалу робить його цілісним і сприяє формуванню історичних знань. Експеримент із впровадження цього курсу триває.

Тенденція до запровадження у початковій школі інтегрованих курсів з елементами краєзнавства, етнографії, історії, суспільствознавства стала звичним явищем у середині 1990-х рр. [146; 244; 510]. Це закономірно, оскільки за переконанням відомого українського дидакта О. Савченко навчальні предмети початкової школи переважно не відображають одну галузь знань, а є поліфункціональними [510, с. 45]. Поряд із функцією навчити дітей самостійно читати, предмет читання виконує ряд супровідних функцій: засвоїти естетичні, етичні, світоглядні знання. Здійснений нами аналіз читанок для початкової школи, дозволяє зробити висновок, що учні 1–3(4) класів на уроках читання отримують чималий обсяг історичної інформації. Кількість цієї інформації збільшується з роками навчання. Враховуючи, що сьогодні у початковій школі навчаються за основними й допоміжними (альтернативними) підручниками, ми вирішили проаналізувати два комплекти книг із читання: перший (основний) – “Читанка” авторів Н.Скрипченко, О. Савченко, Н. Волошиної, другий (допоміжний) – “Золоте джерельце”, “Чарівний струмок”, “Чиста криниця” авторів С. Жовнір-Коструби, Н. Жовнір-Івасько, О. Жовнір [182; 183; 184; 530; 531; 532].

Характерною особливістю змісту оповідань у читанках для 1(2)-го кл. є мінімальний обсяг історичного матеріалу. Здебільшого - це інформація етнографічного характеру: про побут, традиції, свята тощо. Вона подається в народних казках, переказах, легендах. Аналогічний підхід спостерігаємо і в навчальних книгах для 2(3)-го кл. Підручники для 3(4)-го кл. суттєво відрізняються від попередніх. Більше 30% текстів – історичні оповідання. Майже одна третя підручника як основного – “Читанки” так і допоміжного – “Чиста криниця” присвячені давній історії України. В основному цей матеріал зосереджений в розділах “Давно те діялось”, “Народні звитяжці”

(Читанка), “І свого не цурайся!”, “Не вмирає наша слава”, “Люби і знай свій рідний край” (Чиста криниця). У читанці “Чиста криниця” матеріал укладений за хронологічним принципом і інформативністю відрізняється від змісту основного підручника. Багато оповідань побудовані на документальній основі з використанням історичних понять, хронології і частково дублюють підручник з історії для 5-го кл за темами: княжа Русь, прийняття християнства на Русі, Запорозька Січ, гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний, Берестецька битва, Іван Мазепа, Петро Калнишевський, кобзарі. Історичні оповідання в читанці Н. Скрипченко та ін. суттєво відрізняються від оповідань “Чистої криниці” за винятком уривків із творів І.Франка “Наші предки”, І. Борщака, Р. Мартеля “Іван Мазепа”, А. Григорука “Кобзарі”, М. Вовчок “Кармелюк”. У історичному змісті домінує художньо-образна основа. Тексти легко сприймається й запам’ятовується учнями.

В цілому аналіз змісту читанок дозволяє зробити висновок про те, що уроки читання у початковій школі, особливо в 3(4)-у кл. дозволяють школярам отримати певну історичну інформацію. Вона за обсягом хоча і відрізняється від змісту пропедевтичного курсу у 5-у кл., все ж сприяє формуванню початкових історичних понять і положень: наша держава в давнину, хрещення Русі, Київська Русь, боротьба українського народу, державна символіка, голодомор 1933 р. тощо. Такий понятійний рівень обумовлений специфікою навчання у початковій школі і відрізняється від основної школи системністю і послідовністю в отриманні історичних знань за допомогою пропедевтичних курсів.

У другій половині 1990-х рр. окремі навчальні заклади впроваджували в 5-у кл. курс “Історія рідного краю”. Прикладом цього можуть бути школи м. Києва. У загальноосвітніх школах столиці у 5-х кл. почали вивчати курс історичного краєзнавства за підручником В. Слюсаренка та Ф. Левітаса [535]. Автори використали традиційний принцип побудови початкового курсу – хронологічно-тематичний. Всі події викладені в хронологічній послідовності окремими нарисами. У них ідеться про історичні місця столиці, будівлі,

пам'ятки, події. З курсу підготовлена книга оповідань. До неї увійшли 19 розповідей за визначеними темами. Наприклад, 1. Київ - столиця незалежної України; 4. Софія Київська; 7. У Києві на Подолі... і т. д.

До структури кожного з оповідань входить історичний текст, запитання і завдання, а до окремих – навчальні ігри та додатки (фрагменти писемних джерел, легенди, уривки з історичних творів). У текстах оповідань курсивом виділені прізвища історичних діячів, хронологія, топографічні назви, окремі терміни. На полях книги – допоміжна інформація та тлумачний словник. Це дозволяє з'ясувати значення окремих термінів та отримати додаткову інформацію в процесі роботи за текстом. У 15 оповіданнях із 19 зустрічаємо виділені фрагменти тексту – найсуттєвіша інформація. До книги оповідань підібрані тематичні кольорові ілюстрації. Здебільшого тут переважають фотоілюстрації. Зрідка зустрічаємо репродукції картин на історичну тематику. Ілюстративний матеріал може бути використаний при організації різних видів робіт за текстом. У підручнику є навчальні ігри (кресворди) [535, с. 48, с. 60, с. 109, с. 125].

Завершуючи розгляд сучасних підходів до розбудови пропедевтичних курсів історії у школах України можна констатувати, що упродовж 1993–1997 рр. розроблялися концептуальні засади та державні стандарти шкільної історичної освіти. Початкова історична освіта стала складовою освітньої галузі, а історична пропедевтика увійшла до інваріантної частини навчального плану як обов'язкова дисципліна середньої загальноосвітньої школи. Із 1993 р. вона функціонувала на основі державної програми як складова шкільної історичної освіти.

Початковий курс історії України став невід'ємною складовою інтелектуального, морального підґрунтя особистості, основою її самосвідомості, розвивався на демократичних засадах із дотриманням принципів альтернативності, гуманізації та гуманітаризації освіти.

3.3 Особливості методики викладання пропедевтичного курсу історії України на сучасному етапі.

Паралельно з утвердженням початкового курсу історії України як навчальної дисципліни розпочався процес удосконалення методики її викладання. До середини 1990-х рр. найважливіші завдання історичної пропедевтики зосереджені на укладанні навчальних програм та підручників. З другої половини 1990-х рр. учителі та науковці більше уваги приділяли методиці викладання курсу. Цьому активно сприяли і науково-методичні часописи “Історія в школах України”, “Історія України”, “Історія в школі”. Щоправда, редколегія останнього за п’ять років існування спромоглася подати лише декілька тематичних публікацій з курсу: аналіз змісту підручників та конспекти кількох уроків [275; 276; 525; 555]. Подібну тенденцію спостерігаємо при аналізі педагогічних журналів обласних інститутів удосконалення учителів: “Нова педагогічна думка” (Рівне), “Мандрівець” (Тернопіль), “Конспект” (Львів), “Постметодика” (Полтава).

Методика викладання пропедевтичного курсу історії України вдосконалювалася за такими напрямками: 1) створення навчально-методичних посібників; 2) узагальнення й пропаганда педагогічного досвіду на основі використання активних прийомів і методів навчання; 3) розробка теоретичних засад сучасного уроку з історичної пропедевтики.

Навчально-методичні посібники, підготовлені протягом останніх років, можна поділити на такі групи: 1) робочі зошити; 2) книги-хрестоматії; 3) атласи; 4) дидактичні матеріали з тематичної атестації; 5) конспекти уроків з історії. На сьогоднішній день сучасна школа має в розпорядженні всі вищезгадані посібники.

У рамках навчально-методичного комплексу, укладеного В. Мисаном, на допомогу учителям та учням видрукувані “Робочий зошит учня” (1995 р., 1997 р., 1999 р., 2000 р., 2001 р.) і хрестоматія з початкового курсу історії України “Джерело” (1997 р.) [337; 351].

Перше видання робочого зошита викликало ряд нарікань учителів та учнів. Його видрукували як навчальний посібник. Частина завдань практично не можна було виконати, оскільки у зошиті не відвели для цього відповідного місця. Ці недоліки усунули у наступних виданнях (1997 р., 1999 р., 2000 р., 2001 р.). До робочого зошита увійшли запитання й завдання за темою уроку, навчальні ігри “Подумай”, рекомендована література для читання. В кінці кожного розділу учням запропоновані завдання “Перевір себе” [337]. Система завдань дозволяла перевірити засвоєння знань на кількох рівнях: понятійному, хронологічному, персоніфікованому. Як правило кожен групу завдань завершувала навчальна гра у вигляді кросвордів, чайнвордів, ланцюжка слів тощо.

Друге видання зошита відрізнялося від попереднього не лише тим, що враховувало виконання письмових завдань, але й художнім оформленням. Для більш кращого сприйняття змісту проілюстровані навчальні ігри та окремі теми. У зошиті 49 ілюстрацій, із них – 12 портретів історичних діячів. Уперше використані завдання на контурній карті. З цією метою укладено п’ять контурних карт. Запропоновані завдання не були складними і базувалися на елементарному знанні карти. Вони сприяли формуванню просторових уявлень, допомагали учням адаптуватися до подібного виду роботи у старших класах. Для перевірки знань уперше використано малюнковий кросворд, що є одним із різновидів навчальної гри [337, с. 93].

З появою альтернативного підручника “Вступ до історії України ” (В.Власов, О. Данилевська) учні отримали ще один робочий зошит [69]. Його зміст структуровано згідно чинної програми курсу (редакція 2001 р.). Автори надали перевагу ігровій формі завдань. Завдяки їм учні зможуть невимушено й легко здобувати знання і набувати необхідних для подальшого вивчення історії вмінь.

Всі завдання в зошиті умовно можна поділити на сім груп: 1) намалювати та розфарбувати (розфарбувати речі, зображення історичних осіб, домалювати зображення, герб тощо); 2) вирізати і склеїти (відновити

зображення, склеївши фрагменти, оформити галерею портретів, реставрувати сторінку); 3) розв'язати кросворд; 4) розв'язати суперечку (проблемні, дискусійні завдання); 5) вирішити завдання; 6) написати, дописати (завдання письмового характеру); 7) позначити дати на стрічці часу.

У зошиті переважають завдання репродуктивного характеру. Це цілком зрозуміло, якщо виходити зі змісту та завдань курсу. Авторами підібрано чимало творчих завдань. Наприклад, “Про що можуть розповісти історики зображення на монетах” [69, с. 16]; “Придумай та намалюй герб одного зі слов'янських племен, про які йдеться в підручнику. Зваж на відомості про життя, господарювання, вірування” [69, с. 17]; “Учені-історики називають Галицько-Волинську державу спадкоємницею Київської Русі. Як ти вважаєш, чому?” [69, с. 33]. Завдання супроводжують умовні позначення та ілюстрації. В цілому робочий зошит дасть можливість уникнути надмірного навантаження учнів, сприятиме розвитку їхніх творчих здібностей та мисленню, прищеплюватиме інтерес до вивчення минулого рідної землі.

Для початкового курсу історії України підготовлена книга-хрестоматія “Джерело” [351]. Вона належить до допоміжної літератури з курсу і може використовуватися як на уроках, так і при виконанні домашніх завдань. Зміст книги складають фрагменти писемних джерел, що увійшли до чотирьох розділів: “Найдавніші писемні згадки про Україну, її природу та народ”, “За літописним рядком”, “Часи козацькі”, “У пам'яті останнього століття”. До кожного документального уривку автором підібрані запитання й завдання, укладено словник. Починається кожен фрагмент довідкою про автора твору або сам твір. Книга “Джерело” стала першою спробою створення хрестоматій з початкового курсу історії України.

Поява хрестоматії “Джерело” ознаменувала завершення роботи над створенням навчально-методичного комплексу із пропедевтичного курсу історія Україна. Основу комплексу склали елементи – навчальна програма, підручник, робочий зошит, хрестоматія, які спрямовані на поліпшення організації навчальної діяльності на уроках із пропедевтичного курсу історії

України. Складові комплексу дозволяють спланувати діяльність учнів із допомогою засобів, індивідуальних та групових форм навчання. У 1997 р. апробовані всі його основні компоненти [337; 340; 348; 351].

Завдання навчально-методичного комплексу – забезпечити учня історичною інформацією, допомогти опрацювати її, зрозуміти, засвоїти, відтворити й використати в практичній діяльності. Компоненти комплексу створюють своєрідний замкнутий цикл навчання, де всі структурні підрозділи знаходяться у певній залежності один від одного. Програма визначає обсяг історичного змісту, принципи його побудови, тематичну послідовність, історичні положення, поняття, вміння, що формуються й удосконалюються в процесі освоєння курсу. Підручник і хрестоматія дозволяють отримати певну історичну інформацію й опрацювати її. Робочий зошит із системою запитань і завдань сприяє засвоєнню, відтворенню та використанню на практиці історичної інформації. Крім того, учні мають змогу перевірити рівень фіксації знань через уроки контролю “Перевір себе”. Спрямовує навчально-пізнавальну діяльність школярів учитель, який вміло поєднує при цьому індивідуальні та групові форми роботи, враховує потенційні можливості класу та кожного учня зокрема, комбінує засоби, методи й прийоми навчання.

В кінці 1990-х років навчально-методичний комплекс доповнив історичний атлас [564]. Концепція атласу та авторське опрацювання належить Ю. Лозі. До атласу увійшло 35 історичних мап, які сприяють формуванню просторових уявлень. Практично майже всі мапи адаптовані для сприйняття п'ятикласниками: виконані у кольорі, мають достатній обсяг інформації, забезпечені умовними позначеннями, ілюстративним матеріалом, який укладений за тематичним принципом. Наприклад, до мапи “Східні слов'яни (VIII – перша половина IX ст.)” подаються декілька тематичних ілюстрацій “Гончарський посуд”, “Слов'янське поселення”, “Слов'янська родина” [564, с. 4-5]. Всього в атласі використано понад 120 ілюстрацій, із яких більше 40 портретів, 30 сюжетних малюнків, більше 40 малюнків із

зображеннями предметів побуту, одягу, будівель, знарядь праці тощо. Завершує атлас хронологічна таблиця “Спробуй запам’ятати”, до якої внесено 45 дат з історії України. Як на наш погляд, таблиця перевантажена датами. Вважаємо, що і кількість мап в атласі є більшою, ніж того вимагають програма й зміст підручника. Так найдавнішому минулому Україні присвячено 5 мап (оптимальний варіант – 1-2). Княжому періоду – 5 мап (бажано 2), 11 мап – історії України з XIV до кінця XVIII ст. В цілому атлас сприяє засвоєнню курсу, виконанню практичних завдань, дозволяє простежити за подіями, формує просторову уяву п’ятикласників.

В умовах запровадження 12-бальної системи оцінювання рівня знань учнів виникла потреба у підготовці нового виду навчальних посібників, призначених для оцінювання знань, вмінь та результатів творчої діяльності школярів. Упродовж 2000–2001 рр. такі посібники, як варіанти письмових завдань для проведення тематичної атестації, підготували викладачі вузів та учителі-методисти [92; 218; 391; 541].

Матеріали посібників розроблені з метою оптимізації процесу тематичного оцінювання навчальних досягнень учнів з історії України. Всі види завдань (тести, запитання, головоломки, кросворди) до кожної теми згруповані за варіантами (від 3 до 7), кожен із яких складається з чотирьох рівнів. Це дозволяє реалізувати принцип системності та диференційованого підходу при тематичному оцінюванні знань учнів.

Завдання першого рівня укладені переважно як тести, спрямовані на перевірку початкових уявлень учнів про предмет вивчення [92, с. 4, с. 6, с. 9; 391, с. 18, с. 20, с. 23]. Зміст завдань другого рівня складніший за формою й вимогами до вмінь. Вони допоможуть ґрунтовніше з’ясувати ступінь володіння хронологією і понятійним апаратом теми [92, с. 4, с. 6, с. 8; 391, с.8, с. 11, с. 13]. Завдання третього рівня орієнтовані на достатнє оволодіння програмовим матеріалом і вимагають від учнів уміння застосовувати заданий алгоритм дій, аналізувати матеріал теми та самостійно відтворювати його [92, с. 5, с. 8, с. 13; 391, с. 8, с. 11, с. 14]. Елементи “моделювання”,

вирішення нестандартних ситуацій, розкриття причин та наслідків подій – такими є завдання четвертого рівня [92, с. 5, с. 18, с. 22, с. 26; 391, с. 19, с. 21, с. 24]. У окремих із вищезгаданих посібників дається перелік завдань для усного опитування [391, с. 4-7, с. 16-17, с. 26-27, с. 36-38].

В цілому завдання тематичної атестації дозволяють перевірити знання та вміння учнів: читати й розуміти адаптований текст, визначати поняття, імена історичних осіб, орієнтуватися в місці подій, часі, розуміти причини та наслідки історичного факту тощо. Однак суттєвим недоліком вищезгаданих посібників є те, що частина завдань, в першу чергу це стосується четвертого рівня, не завжди відповідає критеріям оцінювання. Ю.-В. Ніраз вважає, що “при оцінюванні навчальних досягнень п’ятикласників доцільно застосовувати високі бали й уникати низьких, тому завдання тематичних атестацій є доволі простими” [391, с. 3]. З цим важко погодитися, оскільки високі оцінки за прості завдання деформують самооцінку учня і негативно впливають на об’єктивність оцінювання. В іншому посібнику (О. Гісем, О.Мартинюк) трапляються досить складні завдання. Наприклад, “Чому українці не змогли вибороти незалежність під час визвольних змагань 1917–1920 рр..?”, “Яку роль відігравав громадівський рух у пробудженні України?” [92, с. 42, с. 44]. Зміст програми та підручників не дозволяє учням 5-го кл. підготувати відповідь на такі складні завдання.

Останнім часом на допомогу учителям видрукувані конспекти уроків із початкового курсу історії у вигляді методичних рекомендацій [130; 591]. Ці посібники укладені за типовою схемою уроку: тема, мета, тип уроку, обладнання, поняття та вміння, повторення попередньої та вивчення нової теми, домашнє завдання, перелік рекомендованої літератури. Посібники містять також інформацію з літописів, історичних праць, художніх творів, що допоможе учителям у підготовці до уроків. Не зайвими будуть і запропоновані варіанти розроблених конспектів. Щоб допомогти учителям зацікавити дітей і поліпшити їхні навчальні досягнення з історії, автори пропонують різноманітні методичні прийоми: дослідження, прогноз,

дискусія, мандрівка, турнір знань, опорні слова, інформаційно-розвивальні блоки, структурування тексту, лабораторні роботи, коментування ілюстрацій.

Аналізуючи посібники подібного типу не важко помітити, що вони уніфікують роботу учителів, визначають всім однакову мету, види діяльності, засоби, прийоми, методи навчання, пропонують певний алгоритм дій без врахування інтелектуальних можливостей класу, засобів навчання тощо. У одному з таких посібників [591] допущені серйозні помилки щодо визначення типів уроків. Із 34 уроків 16 – засвоєння нових знань (вивчення нового матеріалу), 13 – комбінованих, 1 – повторювально-узагальнюючий. Укладачі запропонували інші типи уроків – урок знайомств, урок творчого аналізу, урок-мандрівка, урок міні-конференція урок-зустріч, урок пам'яті, урок-змагання, які фактично до типологічного ряду не мають ніякого відношення. Мова йде не про тип, а про форму уроку, на що власне автори посібника увагу не звертають.

Теоретичні засади викладання історичної пропедевтики дістали подальший розвиток у публікаціях часопису “Історія в школах України”. Його статті присвячені досить широкому колу питань: особливості тематичного планування курсу, застосування варіативного підходу при зменшенні кількості годин в навчальних планах [354]; характеристика сучасного уроку з історичної пропедевтики за типологічними і видовими ознаками [355]; використання роботи в динамічних парах як одного з прийомів активізації навчальної діяльності [349]; обґрунтування змісту, обсягу та доцільності викладання історії в 5-у кл. [66; 70; 356]; використання синонімічного ряду понять у назві курсу [334] тощо. Останнім часом з'явилося ряд публікацій В. Власова та О. Данилевської, які присвячені використанню різноманітних ігрових ситуацій у межах одного і групи уроків [68; 151]. Хоча сама ідея використання навчальної гри на уроках початкових курсів історії не є новою, все ж останні роки в науково-методичній літературі їй мало приділяли уваги. Якщо врахувати, що п'ятикласники мають досвід навчальної ігрової діяльності початкової школи і надають перевагу

художньо-образному осмисленню історичного тексту, то використання навчальної гри є цілком природним і необхідним. Справа, започаткована В.Власовим та О. Данилевською, може стати окремою темою наукового дослідження в українській історичній пропедевтиці.

Проведення Всеукраїнського конкурсу “Учитель року” (1996 р., 1998р., 2000 р.) засвідчило, що є досить цікаві напрацювання окремих учителів саме з методики початкового курсу історії України. Так учителька Боярської середньої школи №5 В. Сизон в основу своєї роботи з п’ятикласниками поклала навчальну гру. Вона організовує на уроках театралізовані дійства, до яких разом з учнями виготовляє реквізит. Уроки узагальнення з курсу проводить у вигляді вікторин, ярмарок знань, змагань, подорожей тощо. Поетичне слово на уроках В. Сизон створює певний художньо-історичний настрій, що у свою чергу впливає на сприйняття навчального матеріалу [526].

Чималий педагогічний доробок за роки праці створила учителька Кіровоградської середньої школи Запорізької області В. Мазнюк. У роботі з п’ятикласниками використовує нетрадиційні уроки. Вважає, що сьогодні більше потрібно звертати увагу на методичний контроль знань. Він має бути диференційованим із врахуванням анатомо-фізіологічних, психологічних і вікових особливостей. У п’ятому класі намагається дотримуватися принципу наступності у навчанні. Молодші школярі мають специфічне мислення, реагують на колір, звук, слово краще й швидше, а ніж на текст у підручнику. Тому при поясненні матеріалу прагне впливати на дитячу пам’ять різними методами, використовує усні та письмові завдання, чергує зорові вправи із слуховими [101, с. 42]. В. Мазнюк використовує найпростіші і досить раціональні способи контролю з історії – диктанти. Вона є прибічником залікової перевірки знань. Щоб навчити дітей висловлювати думку грамотно, В. Мазнюк проводить заліки за опорними схемами. Із допомогою схем учні складають оповідання, вчаться послідовно відповідати, набувають певного досвіду [101, с. 41-43].

Заслуговує на увагу й досвід учительки з Кіровограда Н. Грищенко, яка

вважає, що навчальний процес у сучасній школі повинен бути особистісно орієнтованим. Плануючи роботу з вивчення нової теми, Н. Грищенко враховує: складність матеріалу, осмислення та вивчення його учнями, перевірку знань із теми. На уроці учителька створює такі умови, за яких оцінка не “давить” на учня, а на певному етапі виступає як заохочення. Перевірка знань вимагає від учнів самостійної роботи, розуміння історичних понять, осіб, дат, карти, вміння описувати історичну подію. Логічною частиною такої роботи є заліки за чверть, рік, які учителька проводить у вигляді тестів. Робота учнів оцінюється за кінцевим результатом і в процесі його досягнення [137, с. 6]. Прикладом використання особистісно орієнтованого підходу у 5-у кл. може стати зразок конспекту уроку за темою “Мандрівний філософ Г.Сковорода” [137, с. 16-18], у якому Н. Грищенко пропонує рольові групові форми роботи, які ще недостатньо описані у сучасній науково-методичній літературі.

Оскільки основною формою навчання з історичної пропедевтики в школі залишається урок, то на сьогоднішній день є потреба у більш детальному його дослідженні. Упродовж 1990–2001 рр. ми провели, відвідали й проаналізували 682 уроки із пропедевтичного курсу історії України [Додатки. Табл. №3]. Географія та перелік шкіл, де здійснювалося спостереження, апробація методів та прийомів, засобів навчання, в тому числі й навчально-методичного комплексу, обіймає різні регіони України. Однак домінуючим регіоном була Рівненщина (642 уроки). Учителі, що проводили ці уроки, належали до різних категорій освітян (від студентів-практикантів інститутів та університетів – до майстрів-професіоналів: учителів-методистів, Заслужених учителів України). Одне із завдань нашого тривалого спостереження стосувалося аналізу типів уроків із початкового курсу історії України. Із загальної кількості переглянутих уроків у 137 (20%) допущені суттєві помилки при визначенні типу уроку.

Як ми вже згадували раніше, питання класифікації уроків з історії у радянській школі досліджували О. Вагін, В. Бернадський, М. Зінов'єв,

П.Лейбенгруб, В. Карцев, які тип уроку визначали за методами навчання.

Основним інструментом в осягненні початкового курсу історії України в школі на сьогодні також залишається урок. Для успішної реалізації основних завдань курсу потрібна система уроків. Початковий курс історії України, як і будь-який інший пропедевтичний курс історії, вимагає такої системи уроків. З існуючої класифікації типів уроків ми повинні відібрати лише ті, що найбільш придатні для викладання пропедевтичного курсу.

Укладаючи конспект уроку з історії, учитель визначає тему та мету уроку. Тема уроку орієнтує, що повинні вивчати учні, із яким обсягом історичного матеріалу вони будуть працювати. Мета (ціль) уроку: навчальна, виховна, розвиваюча націлює нас на способи організації навчальної роботи. Яким способом буде організована робота на уроці історії, залежить повністю від мети як одного з важливих елементів дидактичної системи. Серед вибраних цілей уроку завжди домінуватиме одна або група цілей, яка допоможе визначити тип уроку. Якщо, згідно спланованої мети, учні повинні ознайомитися з історичною подією, розкрити її суть, з'ясувати причини, хід, наслідки і ця мета є домінуючою, то саме вона визначатиме, в який спосіб буде організоване заняття. Іншим буде варіант уроку, якщо нам потрібно здійснити систематизацію знань, узагальнити вивчене, виділити основне за темою, розділом, курсом тощо. Отже, найсуттєвішим елементом уроку, без якого не можлива організація навчального процесу, є мета (ціль). Саме вона вказує на спосіб організації роботи за темою. Дидактична мета була й залишається основою для класифікації уроків.

Щоб укласти класифікацію уроків із пропедевтичного курсу історії, ми проаналізували відвідані заняття. У процесі аналізу виявилось, що найчастіше види діяльності, сплановані згідно мети, використовуються для вивчення нового матеріалу, перевірки вивченого, узагальнення та систематизації. Це стосується як знань так і вмінь. У зв'язку з цим пропонуємо виділити такі типи уроків із пропедевтичного курсу історії: 1) урок вивчення нового матеріалу й формування вмінь; 2) урок перевірки знань

та вмінь; 3) урок узагальнення та систематизації знань; 4) комбінований урок.

Урок вивчення нового матеріалу й формування вмінь визначається метою, втіленою в завданнях: вивчити подію, матеріал; з'ясувати перебіг, значення, причини; навчити користуватися, аналізувати, зіставляти, робити висновки, порівнювати, складати план, укладати таблицю; ознайомити з ...; повідомити, розповісти про...; дослідити...; простежити...; проаналізувати... тощо. Подаємо лише орієнтовний перелік завдань. Він залежатиме від багатьох факторів і визначатиметься учителями індивідуально стосовно кожного класу та групи дітей.

На основі відвіданих уроків ми звернули увагу на таку закономірність. Уроки вивчення нового матеріалу й формування вмінь переважають у першому півріччі над іншими типами уроків. Так із 114 уроків – 89 (78%) у першій чверті і 73 (49%) із 150 у другій чверті вивчали новий матеріал. Це обумовлено тим, що учні вперше вивчають історію у системному викладі, знайомляться з подіями, фактами, що потребують пояснення, набувають вмінь роботи з історичним текстом і картою, вчатьсЯ здобувати знання за допомогою різних джерел тощо. Уроки, які ми відвідували упродовж 1991–1993 рр., за типологічними ознаками були в основному уроками вивчення нового матеріалу й формування вмінь. Із 113 уроків – 102 (90%) належали до вказаного типу. Основна причина подібного – відсутність підручників із пропедевтичного курсу історії. Фактично єдиним джерелом інформації був учитель. Отже, брак навчальних джерел інформації може впливати на використання одного типу уроків, який переважатиме над іншими.

До об'єктивних причин можна віднести і невідповідність обсягу курсу кількості годин за навчальним планом та програмою. Це стосується останніх редакцій програми з пропедевтичного курсу історії України (1998 р., 2001 р.) Із 1991 до 2001 рр. кількість годин на вивчення історії у 5-у кл. зменшилася вдвічі (з 68 год. – до 34), але при цьому зміст (обсяг курсу) залишився без змін. Проведені нами спостереження упродовж 1998–2000 рр. підтверджують

такий висновок. Із 172 проаналізованих уроків у класах, що працювали за новою редакцією програми, 153 (89%) були уроками, де вивчали новий матеріал і формували вміння.

Одним із важливих у запропонованій класифікації є **урок перевірки знань та вмінь**. Для нього характерні завдання: перевірити рівень засвоєння, запам'ятовування, розуміння знань; з'ясувати як учні вміють використовувати знання, складати план, таблицю, добирати заголовки за текстом, користуватися картою, контурною картою, історичними джерелами, термінологією, фактичним матеріалом, хронологією, підручником, наочністю, додатковою інформацією; організувати перевірку з метою корекції, вдосконалення, порівняння, підготовки до ... тощо.

Урок перевірки знань та вмінь викликає в учнів іноді певну засторогу. Щоб уникнути цього, радимо привчати учнів до систематичного контролю. На початковому етапі проведення таких уроків бажано не виставляти оцінок, а лише вказувати на помилки і пропонувати учням оцінити себе самостійно (самооцінка), проводити тренувальні вправи, давати тотожні завдання для виконання вдома тощо. З відвіданих нами уроків встановлено, що вищезгаданий урок у сучасній школі проводиться учителями досить рідко. Щоправда, в останні два роки кількість таких уроків помітно збільшилася у зв'язку із проведенням тематичної атестації. Більшість учителів перевірку знань і вмінь здебільшого використовують на комбінованому уроці та узагальнення й систематизації знань. Подібне явище обумовлене перевантаженням навчальної програми з курсу.

Урок узагальнення й систематизації знань. У багатьох класифікаціях він подається як повторювально-узагальнюючий урок. Урок цього типу несе подвійне навантаження. Узагальнення і систематизація знань не можливі без повторення. На цьому уроці потрібно вчити дітей аналізувати матеріал, порівнювати, робити висновки, систематизувати однорідні події, явища, факти тощо.

Урок узагальнення й систематизації знань визначається метою,

втіленою в завданнях: навчити учнів узагальнювати матеріал, факти, події, вивчене; зрозуміти суть...; простежити за змінами, шляхом аналізу події за її ходом; систематизувати знання за темою, розділом, курсом, виділивши..., звернувши увагу на ..., використовуючи..., спираючись на..., застосовуючи...; розвивати вміння порівнювати, аналізувати, систематизувати, узагальнювати, виділяти, зіставляти, пояснювати тощо.

Уроки узагальнення й систематизації потрібно проводити після вивчення кожного розділу або теми, якщо вона включає не менше 6-ти уроків та один за курсом. Практика показує, що найкраще узагальнення та систематизація знань у 5-у кл. здійснюється на ігрових уроках: урок-мандрівка, урок-КВК, урок-гра “Що? Де? Коли?” та ін. Успіх вищезгаданого уроку залежатиме від рівня підготовки до нього учителя та учнів. Учителеві необхідно чітко визначити мету уроку і відповідно націлити учнів на її виконання. Повторення, узагальнення й систематизація можуть бути ускладненими й спрощеними. Спрощене використовується на початковому етапі вивчення курсу, де переважають завдання відтворюючого (репродуктивного) характеру, а ускладнене, яке базується переважно на аналізі, порівнянні, значно пізніше. Як перше, так і друге, обов’язково використовуються на уроках указанного типу .

Оскільки проведення уроків узагальнення та систематизації знань регламентується навчальною програмою, то з річним навантаженням у 68 год., як правило, можна провести до 8 уроків – 12% навчального часу. Програмою в 34 год. такі уроки не передбачені. У типологічному ряду уроки узагальнення та систематизації знань знаходяться на третьому місці після вивчення нового матеріалу та формування вмінь.

Комбінований урок. Цей тип уроку детально описаний у науково-методичній літературі. На такому уроці можемо вивчати новий матеріал, формувати вміння, перевіряти знання та вміння, проводити систематизацію й узагальнення, організовувати перевірку знань тощо. Комбінований урок використовують найчастіше у шкільній практиці, але це не означає, що він

найпростіший з точки зору планування. Підготовка до подібного уроку вимагає від учителя продуманого планування основних етапів уроку та дозування часу.

Комбінований урок визначається метою, яку ми вже згадували в попередніх трьох типах уроків. Характерною особливістю такого уроку є те, що його структурні елементи можуть поєднуватися й взаємодіяти. Так узагальнення й систематизація знань можуть здійснюватися в процесі перевірки. Вивчення нового матеріалу можемо поєднати з узагальненням і систематизацією, а перевіряючи знання й вміння – коригувати та вдосконалювати їх за допомогою тренувальних завдань тощо. В типологічному ряду комбінований урок стоїть на першому місці.

Аналізуючи тип того чи іншого уроку, ми звертаємо увагу на його структуру. Питання структури уроку пов'язане з його складовими елементами й взаємодією між ними. Обов'язковими компонентами всіх типів уроків є **підготовчий, основний, заключний**. Проаналізувавши структури відвіданих уроків, ми виділили найхарактерніші елементи з врахуванням часу на їх проведення.

I. Урок вивчення нового матеріалу, формування вмінь.

1. Підготовчий етап (10 хв.). Основні складові цього етапу за видами діяльності: організація робочого місця й роботи класу; активізація розумової діяльності школярів шляхом фронтального опитування, пригадування, відтворення матеріалу, який є базовим для вивчення нового; повторення вивченого з метою встановлення логічного взаємозв'язку з новим матеріалом; перевірка вмінь (нагадування, тренувальні вправи).

2. Основний етап (25–30 хв.). Складові етапу: оголошення теми; повідомлення завдань; мотивація навчальної діяльності; сприйняття і осмислення учнями нового матеріалу; узагальнення й систематизація знань (здійснюється, як правило, у процесі пояснення); формування вмінь.

3. Заключний етап (10–5 хв.). Основні види діяльності: підведення підсумків уроку; оцінювання та мотивація; фіксація найголовнішого, що

потребує осмислення, запам'ятовування, що потрібно знати, вміти; інструктаж домашнього завдання.

II. Урок перевірки знань та вмінь.

1. Підготовчий етап (10 хв.). Складові етапу: організація робочого місця і роботи класу; оголошення теми й завдань уроку; інструктаж за основними видами діяльності, перевірка знань та вмінь; мотивація запропонованих способів перевірки завдань; колективне виконання тренувальних вправ з особливо складних завдань (у разі необхідності).

2. Основний етап (30–25 хв.). Складові етапу: перевірка знань і вмінь: усне опитування, виконання письмових, тестових завдань, розв'язування історичних задач тощо.

3. Заключний етап (5–10 хв.). Основні види діяльності етапу: підведення підсумків уроку; оцінювання та мотивація усного опитування; оцінювання видів роботи, що підлягають взаємоперевірці; інструктаж домашнього завдання.

III. Урок узагальнення й систематизації знань

1. Підготовчий етап (5 хв.). Складові етапу: організація робочого місця й роботи класу; оголошення теми, завдань уроку, способів діяльності; мотивація навчальної діяльності.

2. Основний етап (30 хв.). Складові етапу: організація роботи з метою узагальнення та систематизації знань; повторення вивченого; систематизація вивченого за завданнями; узагальнення вивченого на рівні висновків, характерних рис, значення.

3. Заключний етап (10 хв.). Складові етапу: підведення підсумків уроку; оцінювання та мотивація; інструктаж домашнього завдання.

IV. Комбінований урок.

1. Підготовчий етап (5 хв.). Складові етапу: організація робочого місця й роботи класу; інформування про основні способи діяльності на уроці; активізація розумової діяльності школярів.

2.1. Перевірка вивченого (15 хв.): повторення навчального матеріалу;

перевірка вивченого за допомогою завдань (колективних, індивідуальних, усних, письмових тощо); оцінювання знань та вмінь, мотивація оцінок.

2.2. Вивчення нового матеріалу (20 хв.): оголошення нової теми; мотивація навчальної діяльності; сприйняття й осмислення учнями навчального матеріалу; узагальнення й систематизація знань.

3. Заключний етап (5 хв.): підведення підсумків уроку; інструктаж домашнього завдання.

Запропонований розподіл навчального часу за етапами є орієнтовним. У науково-методичній літературі зустрічаємо різні підходи щодо цього [90, с. 49; 150, с. 24, с. 78; 331, с. 98, с. 107, с. 113]. Проведене спостереження уроків показало, що, як правило, у 90% випадків основний етап уроку тривав 30–35 хвилин, що становить орієнтовно 2/3 (70%) навчального часу. На підготовчий і заклучний етапи уроку учителі залишали приблизно 1/3 (30%) – 15 хвилин. Перерозподіл часу здійснювався з врахуванням можливості того чи іншого етапу, конкретних умов уроку, наявності засобів навчання, підготовленості учнів тощо.

Аналізуючи науково-методичну та навчальну літературу, ми звернули увагу, що науковці оперують термінами “тип уроку”, “вид уроку”, “форма уроку”. У процесі самоаналізу відвіданих уроків учителі досить часто визначали тип уроку, використовуючи словосполучення “урок проведений у формі...”. Так природно постало питання дослідити форму уроку. О. Вагін уперше фіксує, що будь-який тип уроку може бути проведений у різній формі [48, с. 405-407]. Відомий український методист Л. Мельник при класифікації уроків користується терміном “види уроку” [327, с. 182]. П. Козік, аналізуючи повторювально-узагальнюючі уроки, пише про їхні різні варіанти (екскурсії, перегляд діафільмів тощо) [258, с. 164].

В основу форми уроку О. Вагін поклав домінуючий метод навчання. Він не розробив універсальної класифікації уроків за їх формою, але спробував визначити для кожного типу уроку його форму [48, с. 405-407].

Вважаємо, що при аналізі уроків із початкового курсу історії України

крім “тип уроку” варто запровадити дефініцію “форма уроку”. Потреба у такій термінології обумовлена розширенням характеристики уроку з історії. Новий термін сприятиме і систематизації нетрадиційних (нестандартних) уроків, які з невідомих причин окремі учителі та методисти зараховують до типологічного ряду.

Форми уроку в методичній літературі з історії залишаються не дослідженими. Звідси й відсутня класифікація уроків історії за формою. У дидактиці більш-менш повну характеристику видів уроку розробив М.Махмутов [324, с. 76-78], який вважав, що в основу характеристики уроку за видами варто покласти характер діяльності учителя та учнів [324, с. 76].

Проаналізувавши уроки з початкового курсу історії, ми звернули увагу на те, що мета уроку, вказуючи на спосіб організації роботи за темою, вимагає і відповідних методів навчання. Методи навчання реалізуються у видах діяльності й засобах навчання. Отже, метод навчання й спосіб його реалізації визначатимуть форму уроку (його вид). Методи навчання, їх діалектичне поєднання стали основою для класифікації уроків за формою.

Уроки із пропедевтичного курсу історії за формою ми спробували класифікувати у такий спосіб. **1. І г р о в і** (домінуючий метод – навчальна гра): урок-турнір, урок-мандрівка, урок-КВК, урок “Що? Де? Коли?”, урок-вистава, урок-вікторина, урок-суд тощо. **2. Н а о ч н і** (переважає використання наочного методу): урок-екскурсія, практично-лабораторний, урок-дослідження за першоджерелами, пам’ятниками матеріальної культури, кіноурок, телеурок, відеоурок тощо. **3. С л о в е с н і** (словесні методи): урок-розповідь, урок-бесіда, урок-сповідь, урок-спогад, урок-усний журнал, урок-залік тощо.

Якщо на уроці переважає декілька методів навчання, то форма уроку визначатиметься їхнім поєднанням. **4. Н а о ч н о - і г р о в і**: урок-гра із елементами екскурсії, урок-мандрівка із використанням завдань за першоджерелами, урок-екскурсія з елементами навчальної гри тощо.

5. Н а о ч н о - с л о в е с н і: урок-бесіда із використанням практичних

завдань за першоджерелами, урок-розповідь із використанням практично-лабораторної роботи, урок-суд із елементами відеоуроку, урок-дослідження з елементами розповіді тощо. **6. С л о в е с н о - і г р о в і:** урок-розповідь із елементами вистави, урок-вистава із елементами бесіди, урок-усний журнал із елементами навчальної гри тощо.

На основі відвіданих уроків ми спробували встановити закономірність використання форми уроку стосовно його типу. Так для уроків вивчення нового матеріалу й формування вмінь найважливішими були 1) словесні, 2) наочно-словесні, 3) наочні. Для уроків перевірки знань та вмінь – 1) словесні, 2) словесно-ігрові, 3) ігрові. Для уроків узагальнення й систематизації знань – 1) ігрові, 2) словесні, 3) словесно-ігрові. Для комбінованого уроку – 1) наочно-словесні, 2) словесно-ігрові, 3) наочно-ігрові. Практично всі форми уроку використовуються в процесі викладання пропедевтичного курсу історії України у 5-у кл. Однак до найуживаніших належать словесні та наочно-словесні. Останнім часом учителі надають перевагу також ігровим та словесно-ігровим урокам, але здебільшого при узагальненні та систематизації знань.

Аналіз навчально-методичних посібників, педагогічного досвіду, характеристики уроку із пропедевтичного курсу історії України за його типологічними й видовими ознаками дозволяє стверджувати, що у 90-ті роки ХХ ст. тривав процес формування методики пропедевтичного курсу історії України як педагогічної дисципліни і складової методики викладання історії.

Висновки до розділу.

Формування пропедевтичного курсу історії України як навчальної дисципліни загальноосвітньої школи відбувалося у 90-ті роки ХХ ст. в умовах становлення національної освіти. Цей процес можна поділити на два етапи. Упродовж першого (1990–1992 рр.) впроваджували початковий курс історії України, здійснювали апробацію проекту програми та вітчизняного підручника. Паралельно започатковано експеримент із вивчення інтегрованого курсу “Оповідання з історії України та рідного краю” на Рівненщині. У 1991–1992 рр. сформувалися два напрями історичної пропедевтики: 1) вивчення оповідань із історії України, 2) вивчення оповідань з історії України та рідного краю.

У перші роки реформування шкільної історичної освіти на Україні мало надавали уваги науковому й навчально-методичному забезпеченню нового курсу, випуску історичних карт, атласів, довідникової літератури тощо. Такий стан обумовлений не лише труднощами початкового етапу державотворення, але і відсутністю певних педагогічних традицій саме у цій царині.

На другому етапі (1993–2002 рр.) початкова історична освіта стала складовою освітньої галузі, а історична пропедевтика увійшла до інваріантної частини навчального плану як обов’язкова дисципліна середньої загальноосвітньої школи. В цей час початковий курс історії України став невід’ємною складовою інтелектуального, морального підґрунтя особистості, основою її самосвідомості, розвивався на демократичних засадах із дотриманням принципів альтернативності, гуманізації та гуманітаризації освіти. Підтвердження тому – впровадження в загальноосвітній школі альтернативних програм, підручників, експериментальна апробація початкового курсу історії на різних етапах навчання.

У другій половині 1990-х рр. сформувалися два рівні шкільної початкової історичної освіти: I-й рівень – початкова історична освіта учнів 1–3(4)-х кл. На цьому рівні ще не склалася система історичних знань, оскільки історичну інформацію школярі отримували в основному на уроках читання та з інтегрованих курсів. II-й рівень – початкова історична освіта учнів 5-го кл., які вивчали курс “Історія України”. Цим курсом формується певна система знань, історичні поняття, уявлення, він сприяє виробленню вмінь і є основою для розвитку історичної свідомості дитини.

У процесі становлення пропедевтичного курсу історії України на другому етапі здійснювалася апробація кількох змістових напрямів: 1) початковий курс, в основі якого стислий виклад вітчизняної історії; 2) пропедевтичний курс вітчизняної історії та рідного краю; 3) початковий курс історичного краєзнавства. Прогнозуючи розвиток історичної пропедевтики на майбутнє десятиріччя, ми вважаємо, що відбудеться інтеграція вітчизняної історії та краєзнавчого компонента, яка допоможе реалізувати модель: “Історія краю – історія держави – історія сусідніх держав – історія світу”.

Упродовж другої половини 1990-х рр. удосконалювалося навчально-методичне забезпечення пропедевтичного курсу історії України. Вперше здійснено в Україні експериментальну апробацію навчально-методичного комплексу, до якого увійшли: програма, підручник, книга-хрестоматія, робочий зошит із друкованою основою. Практика впровадження навчально-методичного комплексу на регіональному та державному рівнях засвідчила, що його функціонування спрямоване на чіткішу й ефективнішу організацію праці учителя та учня. Помітно зріс випуск навчально-методичної літератури, атласів, робочих зошитів, з’явилися публікації у науково-методичних часописах. Пропедевтичний курс історії України зайняв належне місце в школах національних меншин. У другій половині 1990-х років вони отримали навчальну літературу російською, румунською, угорською, польською мовами. Поліпшувалася якість навчальної літератури з курсів.

Підручники з початкового курсу історії України брали участь у конкурсах і були відзначені в числі кращих навчальних книг.

Узагальнюючи напрацювання з методики варто відзначити, що вперше здійснено спробу дослідити типологічний та видовий ряд уроків з історичної пропедевтики. Враховуючи пропедевтичний характер історії у 5-у класі, укладена схема основних типів уроків, що сприяли реалізації завдань курсу: 1) урок вивчення нового матеріалу; 2) урок перевірки знань та вмій; 3) урок узагальнення та систематизації знань; 4) комбінований урок. У структурі кожного уроку виділені основні етапи: 1) підготовчий, 2) основний 3) заключний; обґрунтована тривалість кожного з них. У процесі дослідження з'ясовано, що найчастіше при викладанні пропедевтичного курсу історії України використовуються комбінований та урок вивчення нового матеріалу й формування вмій. Встановлено також залежність використання типів уроків від засобів навчання та обсягу курсу.

Дослідження типологічного ряду уроків із пропедевтичного курсу історії України та аналіз нестандартних уроків зумовили запровадити в характеристиці уроку терміну “форма уроку”. Враховуючи методи навчання, конкретизовані у видах діяльності й засобах навчання, ми уклали класифікацію уроків із пропедевтичного курсу історії за їхньою формою: 1) ігрові, 2) наочні, 3) словесні, 4) наочно-словесні, 5) наочно-ігрові, 6) словесно-ігрові. Кожному з чотирьох типів уроків відповідає одна із запропонованих форм. Нами визначено найбільш уживані форми уроків для певних типів: 1) словесні, наочно-словесні, наочні (вивчення нового матеріалу і формування вмій); 2) словесні, словесно-ігрові, ігрові (перевірки знань і вмій); 3) ігрові, словесні, словесно-ігрові (узагальнення і систематизації знань); 4) наочно-словесні, словесно-ігрові, наочно-ігрові (комбінованого уроку).

ВИСНОВКИ

Історична пропедевтика досліджуваного періоду формувалася як складова шкільної історичної освіти та освітньої галузі в цілому. Її розвиток залежав від рівня розвитку історичної освіти, школи, освітніх систем та ідеологічних засад суспільства. Це дозволило розробити і теоретично обґрунтувати періодизацію розвитку історичної пропедевтики. Кожному із періодів характерні якісні та кількісні показники, що визначають її сутність:

П е р ш и й – XVIII ст.: становлення початкової історичної освіти та пропедевтичних курсів; **Д р у г и й** – XIX ст.: формування початкової історичної освіти та пропедевтичних курсів як складової шкільної історичної освіти; **Т р е т і й** – 1900–1920 рр.: формування початкової історичної освіти та історичної пропедевтики в умовах відродження Української держави та національної школи: а) 1900–1917 рр. – функціонування історичної пропедевтики в умовах революційних змін початку XX ст. та Першої світової війни; б) 1917–1920 рр. – викладання пропедевтичних курсів історії у національній школі; **Ч е т в е р т и й** – 1920–1991 рр. : розвиток початкової історичної освіти в умовах функціонування радянської школи: а) 1920–початок 1930-х рр.: історична пропедевтика в період утвердження радянської влади; б) 1934 – кінець 1960-х рр.: функціонування історичної пропедевтики у початковій школі; в) початок 1970-х –1991 р. : вивчення курсу “Епізодичні оповідання з історії СРСР” в загальноосвітній школі; **П ’ я т и й** – з 1991 р.: формування змісту й методики викладання пропедевтичного курсу історії України: а) 1991–1992 рр.: запровадження початкового курсу історії України, апробація проекту програми з курсу; б) з 1993 р. – початковий курс історії України – навчальна дисципліна загальноосвітньої школи.

Зміст історичної пропедевтики упродовж XVIII–XX ст. перебував у залежності від освітніх систем і був зумовлений суспільно-політичними, соціально-економічними і культурно-освітніми чинниками. Його основу складала історія титульних націй – австрійської, польської, російської.

Суттєві зміни у змісті історичної пропедевтики відбулися у роки національно-демократичної революції (1917–1920 рр.), коли уперше його основу склала історія українського народу. В радянські часи пропедевтичний курс історії став епізодичним курсом історії СРСР, а його гуманістичний потенціал зазнав політизації. Зміст курсу позбавили національної історії компонента, крім загальних тем, які визначали й контролювали компартійні функціонери. З проголошенням незалежності України й відродженням системи національної освіти розпочався новий етап формування змісту історичної пропедевтики, основу якої склала історія України.

Упродовж тривалого розвитку шкільна історична пропедевтика була навчальною дисципліною як початкової, так і загальноосвітньої школи. Детальний аналіз її змісту та характеру використання його на різних ступенях навчання дозволяє обґрунтувати сутність поняття “історична пропедевтика” як початковий курс історії, що викладений у стислій формі, в основі якого лежать найважливіші події держави, сторінки з життя народу та його відомих представників.

Підтверджено думку про те, що шкільна історія та її складова – історична пропедевтика, упродовж тривалого розвитку впливала на формування суспільної та історичної свідомості. Політичні режими досить вдало маніпулювали історичною освітою і використовували її потенціал для виховання молоді й утвердження ідеалів системи, яку вони представляли. Особливо це чітко прослідковуються у завданнях історичної пропедевтики, меті навчання, змісті навчальної літератури і навіть методиці викладання в часи перебування українських земель у складі інших держав та в роки існування радянської тоталітарної системи.

Демократизація українського суспільства та проголошення незалежності України в 1991 р. докорінно змінили пріоритети навчання та освітньо-виховні завдання шкільної історії взагалі та історичної пропедевтики зокрема. Сучасна історична пропедевтика покликана впливати на традиційні стереотипи мислення та менталітет громадян України,

виховувати людину нової держави засобами формування її історичної свідомості. Сучасна шкільна історична освіта обрала курс на виховання громадянина нової держави через формування його історичної свідомості. Історія українського народу, його національні традиції, досвід, культура й самосвідомість сьогодні – в центрі уваги пропедевтичного курсу вітчизняної історії. В цілому це потрібно оцінювати як позитивне явище, пов'язане з відродженням національної історії та культури. Разом з тим варто пам'ятати, що зосередження уваги лише на власній історії приводить до трансформації національної свідомості, появи національного відчуження й замкнутості, протиставлення власної культури та історії – культурі та історії інших народів. Тривалий час у змісті сучасних шкільних курсів вітчизняної історії звертається увага на теми, в яких українська історія трактується в трагічних тонах, а український народ показаний у ролі постійного страдника. Ця тенденція може сформувати в школярів комплекс історичної неповноцінності та меншовартості, світогляд людини, яка буде вважати, що народилася в не щасливій країні. Дуже важливо, щоб подібне не мало місця в пропедевтичному курсі історії, коли лише починається знайомство дитини з історичним поступом власного народу. Ця вимога має бути врахована укладачами сучасних програм, підручників та іншої навчально-методичної літератури з історичної пропедевтики.

Упродовж тривалого часу розвитку змісту історичної пропедевтики викристалізувалися основні принципи, згідно яких здійснювався відбір навчального матеріалу: **хронологічний** (XVIII–XX ст.); **біографічний** (друга половина XVIII ст., перша половина XIX ст.; **тематичний** (друга половина XIX ст., XX ст.) ; **краєзнавчий** (кінець XIX – початок XX ст., кінець XX ст.); **культурно-побутовий** (кінець XIX – початок XX ст.). З другої половини XIX ст. відбір змісту здійснювався на основі поєднання вищезгаданих принципів: **хронологічно-біографічного, хронологічно-тематичного, тематично-культурно-побутового, краєзнавчо-культурно-побутового** тощо. Домінуючим принципом сучасної історичної

пропедевтики української школи є **хронологічно-тематичний**, а допоміжними: **біографічний, краєзнавчий та культурно-побутовий**.

Процес формування історичної пропедевтики тісно пов'язаний із розвитком педагогіки, методики викладання шкільних курсів історії взагалі та початкового курсу історії зокрема. Методика історичної пропедевтики розвивалася як складова методики викладання історії і змінювалася в залежності від потреб освітньої галузі. Вона пройшла шлях від елементарних методів, прийомів і засобів, що допомагали сприймати та відтворювати історичний зміст – до науково-методичного комплексу, який включає різноманітні засоби навчання та передбачає використання різних видів діяльності. Сучасна методика навчання пропедевтичного курсу історії України покликана забезпечити вирішення складного комплексу освітньо-виховних та розвиваючих завдань шляхом поєднання колективних, індивідуальних форм роботи та інноваційного навчання.

Урок, як основна форма навчання, традиційно був і залишається інструментом історичної пропедевтики, за допомогою якого вона реалізує свої завдання. Генезис уроку з історичної пропедевтики сприяв розширенню його типологічної та видової палітри, яка сформувалася в кінці ХХ ст. Сучасна характеристика уроку із пропедевтичного курсу історії не можлива без врахування повного спектру його ознак, тому й удосконалено характеристику уроку із пропедевтичного курсу історії через більш чітку розробку його типологічних та видових ознак. Типологія уроків з історичної пропедевтики включає: **урок вивчення нового матеріалу та формування умінь; урок перевірки знань та умінь; урок узагальнення та систематизації знань; комбінований урок**. Видовий ряд уроків складають: **ігрові, наочні, словесні, наочно-ігрові, наочно-словесні та словесно-ігрові** уроки.

Проведене дослідження дозволило розробити навчально-методичний комплекс із пропедевтичного курсу історії України, що включає: програму, підручник “Оповідання з історії України”, робочий зошит учня, навчальну

книгу-хрестоматію “Джерело”. Вищезгаданий комплекс дозволить на якісно новому рівні організувати навчання історії у 5-му класі загальноосвітньої школи.

У сучасній школі історична пропедевтика функціонує на двох рівнях: **п е р ш и й** – початкові класи, **д р у г и й** – 5-й клас. Оскільки упродовж тривалого розвитку пропедевтичні курси історії входили частіше до навчальних планів основної школи, ніж початкової, і виконували функцію підготовчих дисциплін для вивчення елементарних та систематичних курсів історії, то це дозволяє обґрунтувати необхідність її подальшого функціонування в основній школі. Цю тенденцію варто врахувати в майбутньому при розробці концептуальних засад та державних стандартів шкільної історичної освіти.

Прогнозуючи розвиток історичної пропедевтики на майбутнє десятиріччя, з врахуванням тенденції щодо збільшення уваги історичному краєзнавству, вважаємо, що відбудеться дещо глибша інтеграція вітчизняної історії та краєзнавчого компоненту, яка допоможе реалізації моделі: “ Історія краю – історія держави – історія сусідніх країн – історія світу”. Майбутній розвиток сучасної шкільної історичної пропедевтики пов’язаний з принципами, що визначають зміст шкільних історичних курсів: об’єктивністю і науковістю, олюдненням історії, єдністю і різноманітністю історичного процесу, коректністю в оцінках і узагальненнях, толерантністю до надбань інших народів і їх культур, образністю й конкретністю історичного змісту, методичною вимогливістю.

Виконана робота не вичерпує всіх аспектів проблеми. Подальшого дослідження потребують: система науково-методичного забезпечення історичної пропедевтики на сучасному етапі розвитку школи; поєднання традиційних та інноваційних підходів щодо формування змісту підручників з історичної пропедевтики; місце й роль історичного краєзнавства в початкових курсах історії тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамов В. И. Первые уроки истории в IV классе // Начальная школа. – 1961. – №8. – С. 59–61.
2. Аксенова А. Ф. Краеведческий материал на уроках истории // Начальная школа. – 1962. – №9. – С. 49–50.
3. Алексеева А.Н. Атеистическое воспитание на уроках истории // Начальная школа. – 1965. – №7. – С. 44–47.
4. Алексеев С. П., Карцов В. Г. История СССР: Учеб. кн. для 4-го кл. – М.: Учпедгиз, 1957. – 68 с.
5. Алексеев С. П., Карцов В. Г. Історія СРСР: Навч. кн. для 4-го кл. – К.: Радянська школа, 1957. – 148 с.
6. Алексюк А. М. Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія. – К.: Либідь, 1998. – 560 с.
7. Андреев Н. Русская история: Учеб. для млад. кл. сред. учеб. завед. – Пг.: Книга, 1918. – 75 с.
8. Андрієвська Н. В., Бернадський В. М. Методика викладання історії в семирічній школі. – К.: Радянська школа, 1948. – 220 с.
9. Антипина Е. Н. Использование местного материала на уроках истории // Начальная школа – 1961. – №4. – С.50–53.
10. Антология педагогической мысли Древней Руси и Русского государства XIV – XVII вв. / Сост. С. Д. Бабишин, Б. Н. Митюров. – М.: Педагогика, 1985. – 363 с.
11. Антология педагогической мысли России XVIII в. – М.: Педагогика, 1985. – 480 с.
12. Аркас М. М. Історія України-Русі. – К.: Вища школа, 1991. – 456 с.
13. Атлас Д. Одесса: Учеб. кн. – Одесса, 1915–1916. – 67 с.
14. Бабіна О.І. Становлення та розвиток гімназійної освіти в Україні (в кінці XIX – на початку XX ст.): Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 /Київський нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2000. – 199 арк.

15. Бабишин С. Д. Основные тенденции развития школы и просвещения в Древней Руси (X – первая половина XIII вв.): Автореф. дис. ... докт. пед. наук: 13.00.01 – К., 1985. – 47 с.
16. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К.: Час, 1993. – 656 с.
17. Баранов А. Рассказы из русской истории с рисунками и картинами в тексте. – С.Пб., 1913. – 168 с.
18. Барвінський Б. Коротка історія українського народу. – Львів, 1922. – 126с.
19. Барвінський Б. Оповідання з рідної історії. – Жовква, 1911. – 190 с.
20. Батюшков П. Н. Волынь. Исторические судьбы юго-западного края. – С.Пб., 1888. – 228 с +126 с.
21. Березівська Л. Д. Проблеми освіти та виховання в діяльності Київських просвітницьких товариств (друга половина XIX – початок XX ст.): Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Ін-т пед. АПН України. – К., 1998. – 212 арк.
22. Березівська Л. Просвітницькі товариства Київщини: боротьба за національну школу (кінець XIX – початок XX ст.) // Рідна школа. – 1997.– №5.– С. 6–10.
23. Беллярминов И. Элементарный курс всеобщей и русской истории (курс 3 и 4 кл.). – С.Пб., 1889. – 278 с.
24. Беллярминов И. Курс всеобщей истории (элементарный). – С.Пб., 1894. – 292 с.
25. Беллярминов И. Курс всеобщей истории (элементарный). – С.Пб., 1902. – 292 с.
26. Беллярминов И. Курс русской истории (элементарный). – С.Пб., 1910. – 150 с.
27. Беллярминов И. Настоящее преподавание всеобщей истории в гимназиях и план изменения его // Журнал Министерства народного просвещения.– 1863.– №3.– С.384–409.
28. Белявский М. Т. Школа и образование // Очерки русской культуры XVIII в. Ч.2. – М.: Изд. МГУ, 1987. – С. 258–293.

29. Бернадский В. Методы преподавания истории в старших кл. – Л., 1939.
30. Берте Н. Краткая всеобщая история в простых рассказах. – С.Пб, 1860. – 268 с.
31. Бидерман К. Преподавание истории в училищах, его недостатки и план его реформы // Журнал Министерства народного просвещения.– 1862.– №7.– С.146–169.
32. Біднов В. Школа й освіта на Україні // Українська культура: Лекції за ред. Д. Антоновича. – К.: Либідь, 1993. – С. 40–71.
33. Біднов В. Що читати по історії України: Коротенька історіографія України. – Катеринослав, 1920.– 52 с.
34. Білавич Г. В. Українське педагогічне товариство “Рідна школа” і розвиток національного шкільництва у Галичині (1881 – 1939 рр.): Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Ін-т пед. АПН України. – К., 1996. – 155 арк.
35. Біленко В., Король В., Слісаренко А. Моя Україна: Подорож в історію. – К.: Оберіг, 1994. – 118 с.
36. Білоусенко О. Що було колись: Читанка з історії. Ч.1. – К., 1918. – 98с.
37. Биляев И. Рассказы по русской истории. Кн.1. – М., 1861. – 396 с.
38. Боданська О. Я. Підручник як засіб активізації пізнавальної діяльності учнів (на матеріалах підручників історії та географії для 5–8 класів) :Дис. ... канд. пед. наук. – К., 1971. – 252 арк.
39. Болтівець С. Педагогічні погляди та ідеї Івана Сошенка: Український педагог Іван Сошенко: Посібник з історії педаг. для курсистів ін-тів удосконалення вч., студ. вищих пед. навч. закладів. – К., 1994.– С.21–35.
40. Борисенко В. Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60–90-х роках ХІХ ст. – К.: Наукова думка, 1980.– 153 с.
41. Борисенко В. Й. Курс української історії: З найдавніших часів до ХХ-го ст. – К.: Либідь, 1998.– 616 с.
42. Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині ХVІІ ст. – К.: Наукова думка, 1986.– 263 с.

43. Броварська З. Я., Кожушко О. А. Предметне викладання історії в 4 класі // Радянська школа.– 1965.– №2.– С. 38–42.
44. Булда А. А. Оптимальное сочетание общеклассной, групповой и индивидуальной работы учащихся на основе учета их познавательных возможностей (На материалах обучения гуманитарных предметов в 4 классе): Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. – К., 1978. – 21 с.
45. Бурлака Я., Руденко Ю. З історії вітчизняної педагогіки: завдання, пошуки, проблеми // Рідна школа.– 1992.– №1.– С. 7–13.
46. Буткевич А. К вопросу о преподавании истории в начальной школе (Из опыта Франции, Бельгии) // Вестник воспитания.– 1911. – №6.– С. 12–14.
47. Бузык Л. П. Очерки развития школьного исторического образования в СССР. – М., 1961. – 540 с.
48. Вагин А. А. Методика преподавания истории в средней школе. – М.: Просвещение, 1968. – 431 с.
49. Важнейший этап совершенствования исторического образования // Преподавание истории в школе.– 1959. – №6.– С. 5–15.
50. Васильева М. С. Вопросы активизации работы учащихся на уроках истории // Начальная школа.– 1962.– №12.– С. 57–62.
51. Васильева М. С., Еремина Т. А., Логачева А. М., Прохорова Р. А., Цыцарева В. П. Внеклассная работа по истории // Начальная школа.– 1964.– №5.– С. 54–59.
52. Васильева М. С. Матеріали до уроків історії в 4-му класі. – К.: Радянська школа, 1959. – 192 с.
53. Васильева М. С. Общественно-исторический словарь учащихся 1–3 классов // Начальная школа.– 1965.– №9.– С. 28–33.
54. Васильева М. С. Опыт преподавания истории в начальных классах. – М.: Изд. АПН РСФСР, 1962. – 80 с.
55. Васильева М. С. О преподавании истории в школе // Начальная школа. – 1960.– №1.– С. 31–34.
56. Васильева М. С. Первые уроки по отечественной истории в 4 классе

- // Начальная школа.– 1959.– №11.– С. 60–64.
57. Васильева М. С. Преподавание истории в 4 классе // Начальная школа.– 1961.– №8.– С. 52–59.
58. Васильева М. С. Самостоятельная работа на уроках чтения исторических статей // Начальная школа.– 1959.– №1.– С. 33–35.
59. Васильева М. С. Самостоятельная работа учащихся на уроках истории в 4 классе. – М.: Изд. АПН РСФСР, 1963. – 93 с.
60. Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905 –1920 рр.) // Мандрівець. – 1995.– №3.– С. 3–41.
61. Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905 –1920 рр.) // Мандрівець. – 1995.– №2.– С. 7–40.
62. Ващенко Г. Проект системи освіти в самостійній Україні. – Мюнхен, 1957. – 48 с.
63. Велика історія України: у 2-х т. Т.2.– К.: Глобус, 1993. – 400 с.
64. Вендровская Р. Б. Школьная реформа 1915–1916 годов и преподавание истории // Преподавание истории в школе.– 1995.– №4.– С.22–26.
65. Вишпер Р. Ю. Школьное преподавание древней истории и новая историческая наука // Вестник воспитания.– 1898.– №1.– С. 24–29.
66. Власов В., Данилевська О. Вступ до історії: картинність, дохідливість, проблемність. До концепції викладання історії в 5 класі // Історія в школах України. – 1997.– №4.– С. 18–20.
67. Власов В., Данилевська О. Вступ до історії України: Підруч. для 5 кл. загальноосвітнього навч. заклад. – К.: Абрис, 1999. – 272 с.
68. Власов В., Данилевська О. Навчаємося в грі. Конспекти уроків з курсу “Вступ до історії України. 5 клас” // Історія в школах України. – 2002.– №6.– С. 27–34.
69. Власов В., Данилевська О. Робочий зошит з історії України учня 5 кл. – К.: Генеза, 2000. – 96 с.
70. Власов В. Знайомтесь: новий підручник – “Вступ до історії України. 5 кл.” // Історія в школах України. – 1998.– №3.– С. 51–55.

71. Водовозов В. Рассказы из русской истории. – С.Пб., 1862. – 186 с.
72. Возняк М. Перша комісія для українських шкільних підручників // Наша школа. – 1912.– №2.– С. 79–83.
73. Войцеховський Ю. Мета й завдання шкільної історичної освіти // Історія в школі. – 1996.– №2.– С. 4–6.
74. Волжанин В. История как предмет начального обучения. –Пг., 1917. – 320с.
75. Ворожейкина Н. И. Активизация учебной деятельности четвероклассников при изучении истории СССР. – М.: Просвещение, 1988. – 111 с.
76. Ворожейкина Н. И. К работе по усовершенствованным программам. 4 класс // Преподавание истории в школе. – 1987.– №4.– С. 10–15.
77. Ворожейкина Н. И. Межпредметные и внутрикурсовые связи в 4 классе // Преподавание истории в школе. – 1983.– №5.– С. 28–30.
78. Ворожейкина Н. И. О преподавании начального курса “История нашей родины” в 1993–1994 учебном году // Преподавание истории в школе. – 1993.– №4.– С. 48–51.
79. Ворожейкина Н. И. Самостоятельная деятельность учащихся в 4 классе // Преподавание истории в школе. – 1984.– №6.– С. 33–36.
80. Ворожейкина Н. И., Соловьев В. М., Студенников М. Т. Рассказы по русской истории. – М.: Просвещение, 1997. – 255 с.
81. Ворожейкина Н. И., Студенников М. Т., Соловьев В. М. Каким мы видим начальный курс отечественной истории // Преподавание истории в школе. – 1990.– №5.– С. 104–107.
82. Ворожейкина Н. И. Тема “Рассказы о строительстве коммунизма в нашей стране” (4 кл.) // Преподавание истории в школе. – 1980.– №3.– С. 39–44.
83. Ворожейкина Н. И. Формирование умений в 4 классе // Преподавание истории в школе. – 1985.– №5.– С. 43–47.
84. Ворожейкина Н. И. 4 класс. Эпизодические рассказы по истории СССР // Преподавание истории в школе. – 1981.– №3.– С.31–36.

85. Всемирная история, изданная в пользу народных училищ Российской империи. Ч.1. – С.Пб., 1798. – 380 с.
86. Гартвиг А. К. К вопросу о преподавании истории в средних учебных заведениях. – М., 1891. – 187 с.
87. Гартвиг А. Метод рассказов и драматизации при преподавании истории в младшем возрасте // Народный учитель. – 1916.– №7.
88. Гартвиг А. Новые педагогические течения в применении к преподаванию истории // Вестник воспитания. – 1902.– №6.– С. 110–137.
89. Герасимова Г. Г. К пятидесятилетию Великого Октября // Начальная школа. – 1967.– №8.– С. 24–26.
90. Герасимова Г. Г. Обучение истории в 4 классе. – М.: Просвещение, 1976.– 160 с.
91. Герасимова Г. Г. О работе с учебной книгой в 4 кл. // Преподавание истории в школе. – 1977.– №5.– С. 66–73.
92. Гісем О.В., Мартинюк О.О. Історія України: Завдання для тематичного контролю знань. 5 кл. – Т.: Навчальна книга – Богдан, 2001. – 48 с.
93. Гиттис И.В. Вопросы исторического воспитания мышления в начальном обучении истории. – М.: Изд. АПН РСФСР, 1950.
94. Гиттис И. В. Методика начального обучения истории: Учеб. для пед. уч. – М.: Учпедгиз, 1945. – 115 с.
95. Гиттис И. В. Начальное обучение истории: Методические очерки. – Л.: Учпедгиз, 1939. – 199 с.
96. Гиттис И. В. Начальное обучение истории: Очерки по методике преподавания истории. – Л.: Учпедгиз, 1940. – 243 с.
97. Гиттис И. В. О психологии усвоения истории младшими школьниками // Начальная школа. – 1964.– №5.– С. 68–76.
98. Гиттис И. В. О связи начального обучения истории с жизнью // Начальная школа. – 1961.– №1.– С.28–33.
99. Гиттис И. В. Пословицы и поговорки на занятиях по истории // Начальная школа. – 1960.– №6.– С. 31–33.

100. Гиттис И. В., Шабалина Т. С., Доброва Л. В. О преподавании истории // Начальная школа. – 1964.– №11.– С. 82–85.
101. Глушаниця О. “Моя криниця...” // Історія в школах України. – 1998.– №1.– С. 41–43.
102. Головкина Е. Ф. Вопросы преемственности при формировании понятий на уроках истории в 4–8 кл. – М.: Просвещение, 1985. – 208с.
103. Головкина Е. Ф. Картины на уроках истории // Начальная школа. – 1964.– №11.– С. 61–64.
104. Головкина Е. Ф. Формирование мировоззренческих понятий в 4 кл. // Преподавание истории в школе. – 1977.– № 4.– С. 29–38.
105. Голубева Т. С., Геллерштейн Л. С. Великая Октябрьская социалистическая революция и гражданская война // Начальная школа. – 1966.– №12.– С. 74–81.
106. Голубева Т. С., Геллерштейн Л. С. Великая Октябрьская социалистическая революция и гражданская война // Начальная школа. – 1962.– №11.– С. 81–87.
107. Голубева Т. С., Геллерштейн Л. С. Методическое пособие к курсу “Эпизодические рассказы по истории СССР”. – М.: Просвещение, 1965. – 247 с.
108. Голубева Т. С., Геллерштейн Л. С. Методическое пособие по истории СССР. – М.: Просвещение, 1986. – 239 с.
109. Голубева Т. С., Геллерштейн Л. С. Методическое пособие по истории СССР.4 кл. – М.: Просвещение, 1971. – 288 с.
110. Голубева Т. С., Геллерштейн Л. С. Методичний посібник з історії СРСР. 4 кл. – К.: Радянська школа, 1974. – 254 с.
111. Голубева Т. С., Геллерштейн Л. С. Некоторые вопросы преподавания истории в 4 кл. // Начальная школа. – 1966.– №8.– С. 23–32.
112. Голубева Т. С., Геллерштейн Л. С. Особенности преподавания истории в 4 кл. // Преподавание истории в школе. – 1970.– №4.– С. 23–31.

113. Голубева Т. С., Геллерштейн Л. С. Первые уроки истории // Начальная школа. – 1963.– №8.– С. 82–91.
114. Голубева Т. С., Геллерштейн Л. С. Повторение по истории СССР // Начальная школа. – 1962.– №4.– С. 85–88.
115. Голубева Т. С., Геллерштейн Л. С. Рассказы по истории СССР для 4 кл. – М.: Просвещение, 1988. – 256 с.
116. Голубева Т. С., Геллерштейн Л. С. Рассказы по истории СССР для 4 кл. – М.: Просвещение, 1974. – 223 с.
117. Голубева Т. С., Геллерштейн Л. С. Советские люди строят социализм // Начальная школа. – 1963.– №1.– С. 87–92.
118. Голубева Т. С., Геллерштейн Л. С. Строительство социализма в СССР // Начальная школа. – 1967.– №1.– С. 84–92.
119. Голубева Т. С., Геллерштейн Л. С. Труд народа – основная проблема в преподавании истории СССР // Начальная школа. – 1962.– №8.– С. 66–71.
120. Голубева Т. С. 20-летие Великой победы (уроки о Великой Отечественной войне) // Начальная школа. – 1965.– №3.– С. 82–85.
121. Голубева Т. С. Новое издание учебника для 4 класса // Преподавание истории в школе. – 1984.– №6.– С. 7–11.
122. Голубева Т. С. Новое издание учебника для 4 класса // Преподавание истории в школе. – 1977.– №5.– С. 74–78.
123. Голубева Т. С. О В. И. Ленине на уроках истории // Начальная школа. – 1968.– №11.– С. 12–19.
124. Голубева Т. С. Повторительно-обобщающие уроки истории // Начальная школа. – 1965.– №1.– С. 28–34.
125. Голубева Т. С. Примерная тематика внеклассной работы по истории к 50-летию Великого Октября и 100-летию со дня рождения В. И. Ленина // Начальная школа. – 1966.– №11.– С. 42–43.
126. Голубева Т. С. Трудовое воспитание на уроках истории в 4 кл. // Преподавание истории в школе. – 1978.– №5.– С. 68–75.
127. Гонца Г., Петровські Н. Нові шкільні підручники в Україні

- // Українська історична дидактика: Міжнародний діалог: Зб. наук. ст. – К.: Генеза, 2000. – С. 145–148.
128. Горанин А. О. О преподавании истории // Циркуляры по Киевскому учебному округу. – 1909.– №9.– С. 108–121.
129. Гордієнко В. М. Повторювально-узагальнюючі уроки з історії // Радянська школа. – 1965.– №1.– С. 54–59.
130. Горохівський П. Історія України: Розробки уроків. 5 кл. – Т.: Підручники і посібники, 2001. – 95 с.
131. Григор'їв Наш Історія України в народних думках та піснях. – К.: Веселка, 1993. – 271 с.
132. Григор'єв – Наш. Про навчання дітей рідній історії. – К.: Криниця, 1917. – 38 с.
133. Григорієв Н. Поділля: Географічно-історичний нарис. – Кам'янець-Подільський, 1919.– 85 с.
134. Грищенко І. С., Карабанов М. М., Лотоцький А. Л. Гомін віків: Навч. посіб. з історії України для 5-го кл. – К.: РВЦ “Проза”, 1994.– 191 с.
135. Грищенко М. М. Про екскурсії у викладанні вітчизняної історії // Радянська школа. – 1947.– №2.– С. 48–51.
136. Грищенко М. С. Нариси з історії школи Української РСР (1917–1965 рр.). – К.: Радянська школа, 1966.– 260 с.
137. Грищенко Н. А. Особистісно-орієнтований підхід до викладання історії. – Кіровоград, 1998.– 34 с.
138. Грінченко Б. Коротка історія України. – Станіслав: Діточі читанки, 1920.– 71 с.
139. Грінченко Б. Як жив український народ: Коротка історія України. – К., 1918. – 48 с.
140. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К.–Львів, 1914.– 524с.
141. Грушевський М. С. Істрія України, приладжена до програм вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх. – К.: Либідь, 1992.– 228 с.

142. Грушевський М. Істрія України–Руси: В 11 т., 12 кн. Т. 3. – К.: Наукова думка, 1993.– 586 с.
143. Грушевський М. Про старі часи на Україні: Коротка історія України. – С.Пб., 1907.– 175 с.
144. Грушевський М. Як жив український народ: Коротка історія України. – Царгород, 1915.– 108 с.
145. Грушевський М. Як жив український народ: Коротка історія України. – К., 1991.– 112 с.
146. Гуз К. “Довкілля” як предмет загальноосвітньої школи // Початкова школа. – 1999.– №10.– С.57–58.
147. Гуревич Я. Г. О преподавании истории в средних учебных заведениях // Семья и школа. – 1871.– №3.– С. 81–89.
148. Гуревич Я. Г. Опыт методики истории // Педагогический сборник. – 1877.– т.4.
149. Давыдкин М., Селезнев Н. Краткая русская история: Для народных училищ. – М., 1910.– 119 с.
150. Дайри Н. Г. Как подготовить урок истории – М.: Просвещение, 1969.– 128 с.
151. Данилевська О. Нові тенденції в навчанні історії в підручнику “Вступ до історії України. 5 клас // Історія в школах України. – 2002.– №3.– С.3–10.
152. Демиденко В. К. Особливості засвоєння історичних понять учнями 5 класу: Дис. ...канд. пед. наук. – К., 1955.– 240 арк..
153. Держана національна програма (“Освіта” Україна ХХІ століття). – К.: Райдуга, 1994.– 61 с.
154. Державний стандарт загальної середньої школи: Історія [Проект] // Освіта України. – 1997.– №30.– С. 3–6.
155. Державний стандарт початкової загальної освіти // Початкова освіта. – 2000.– №47.– С. 3–32.

156. Дзюба Е. Н. Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским. Вторая половина XVI – первая половина XVII вв. – К.: Наукова думка, 1987.– 131 с.
157. Дзюба О. М., Павленко Г. І. Літопис найважливіших подій культурного життя в Україні (X – середина XVII ст.): Посібник-довідник. – К.: “АртЕх”, 1998.– 200 с.
158. Дзюбинский Л. И. Использование приложений на уроке истории // Начальная школа. – 1963.– №2.– С. 77–78.
159. Дидактика современной школы. – К.: Радянська школа, 1987.– 351 с.
160. Дистервег Г. Методика истории. – Б.м. и г. – 132 с.
161. Добринин К. Первые уроки по русской истории для низших училищ. – М., 1910.– 110 с.
162. Добряков А. Русская история в русских гимназиях // Журнал Министерства народного образования. – 1863.– №5.– С. 71–76.
163. Добряков А. О преподавании отечественной истории: Педагогические заметки. – С.Пб., 1888.– 20 с.
164. Домнина В. В. Приемы самостоятельной деятельности учащихся 4 класса // Преподавание истории в школе. – 1976.– №5.– С. 66–70.
165. Дорошенко Д. Коротенька історія Чернігівщини. – Чернігів: Сіверська думка, 1918.– 38 с.
166. Дорошенко Д. Про минулі часи на Поділля: Коротенька історія краю. – Кам’янець-Подільський, 1919.– 50 с.
167. Дрейман П. Методика истории Ч.1. – Рига, 1915.– 76 с.
168. Дровозюк Л. Земська школа в Україні // Рідна школа. – 1997.– №12.– С. 73–74.
169. Дубровская Т. В. Патриотическое воспитание учащихся на уроках истории в 4 кл. // Преподавание истории в школе. – 1977.– №3.– С. 77–80.
170. Дубровский С. Элементарный курс истории СССР с краткими сведениями по всеобщей истории: Для 3–4 кл. – М.: Учпедгиз, 1936.– 360 с.

171. Дудин В. О., Стеблов А. П., Толстов А. С. Русская история: Учеб. для млад. кл. средних уч. завед. Ч.1 – М., – 301 с.; Ч.2. – М., 1910.– 494 с.
172. Дудин В. О. Русская история: Уч. для млад. кл. средних уч. завед. – М., 1916.– 492 с.
173. Енциклопедія українознавства. Т.2: Перевидання в Україні. – К.: Глобус, 1994.– С. 405–800.
174. Енциклопедія українознавства. Т.3: Перевидання в Україні. – Л., 1994.– 1060 с.
175. Евсюкова В. Д. Воспитание коммунистического отношения к труду в 4 кл. // Преподавание истории в школе. – 1980.– №3.– С. 45–50.
176. Євтух М. Б. Розвиток освіти і педагогічної думки в Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.): Дис. ...д-ра пед. наук у формі наук. доповіді: 13.00.01 / Київський ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1996. – 70 с.
177. Ерик П. Д. Преподавание истории в русской школе в XVIII в. // Преподавание истории в школе. – 1960.– №4.– С. 67–74.
178. Єфименко А. Я. Краткая русская история для народных начальных и городских училищ и младших классов средних учебных заведений. – С.Пб., 1912.– 94 с.
179. Ефименко А. Я. Элементарный учебник русской истории: Курс эпизодический. – С.Пб., 1911.– 176 с.
180. Ефименко О. Начальное руководство по украинско-великорусской истории: Для народных школ. – Х.: Союз, 1919.– 88 с.
181. Жаворонков Б., Гейнике Н., Гартвиг А. История и обществоведение в школе: Методы работы. – М., 1923.– 94 с.
182. Жовнір-Коструба С. С., Жовнір-Івасько Н. С., Жовнір О. Д. Золоте джерельце: Читанка для 1 кл. триріч. та 2 кл. чотириріч. поч. шк.– К.: АртЕк, 1995.– 228 с.
183. Жовнір-Коструба С. С., Жовнір-Івасько Н. С., Жовнір О. Д. Чарівний струмок: Читанка для 2 кл. триріч. та 3 кл. чотириріч. поч. шк.– К.: АртЕк, 1995.– 304 с.

184. Жовнір-Коструба С. С., Жовнір-Івасько Н. С., Жовнір О. Д. Чиста криниця: Читанка для 3 кл. триріч. та 4 кл. чотириріч. поч. шк.– К.: АртЕк, 1995.– 336с.
185. Жуковский П. Заметки о преподавании и изучении истории. Вып.1.– Переяслав, 1913.– 25 с.
186. Завада Т. О. Запитання і завдання у підручниках з історії // Радянська школа. – 1987.– №2.– С. 32–35.
187. Завадська О. Я. Школа України в період перебудови системи народної освіти. – К.: Радянська школа, 1964.– 164 с.
188. Зайченко І. Іван Ющишин – борець за національну школу // Рідна школа. – 1996.– №5–6.– С.18–21.
189. Зайченко І. В. Проблеми української національної школи у пресі (друга половина ХІХ – поч.. ХХ ст.). – Л., 2002.– 344 с.
190. Зайченко І. В. Проблеми української національної школи в пресі другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: Дис. ...д-ра пед. наук: 13.00.01 / Ін-т педагогіки АПН України. – К., 1996.– 414 арк.
191. Зайцев Я. Твори Т.Шевченка як матеріал при навчанні історії України // Вільна українська школа. – 1918.– №3.– С. 122–130.
192. Забужна М. Беседи сільського учителя с дітьми о древнерусской земле. – К., 1907.– 141 с.
193. Забужна М. Рідна земля. – К., 1907.– 125 с.
194. Замысловская Е. И. Учебник истории. – М., 1923.– 152 с.
195. Запорожец Н. И. Развитие мышления школьников (4–8 кл.) // Преподавание истории в школе. – 1978.– №1.– С. 65–75.
196. Запорожец Н. И. Развитие умений и навыков учащихся в процессе преподавания истории (4–8 кл.). – М.: Просвещение, 1987.– 79 с.
197. Звідомленє управи української народної школи ім. Шевченка у Володимирі Волинськїм за 1916–1917 рік.– Володимир Волинський, 1917.– 42 с.
198. Звягинцев Е., Бернашевский А. Века и люди. Ч.1. – М., 1912.– 176 с.

199. Звягинцев Е., Бернашевский А. Века и труд людей. Ч.2.– М., 1912.– 213с.
200. Звягинцев Е. История в начальной школе. – М., 1913.– 123 с.
201. Звягинцев Е. Опыт учебных книг по местной истории для начальных школ // Вопросы преподавания истории: Сборник. – М.: Наука, 1917.– С. 226–240.
202. Звягинцев Е. Русская история в начальной школе // Вестник воспитания. – 1911.– №5.
203. Здобутки народної освіти Української РСР. – К.: Радянська школа, 1976.– 174 с.
204. Зиновьев М. А. Основные вопросы преподавания методики истории. – М.: Изд. АПН РСФСР, 1948.
205. Зінченко А. Наш край – Поділля: Навч. посіб. для шк.. – Вінниця, 1992.– 123 с.
206. Зміни у вивченні історії // Освіта. – 1991.– №63.– С.1.
207. Знаменский С. К постановке истории как предмета начального обучения. Ч.1.– М., 1910.– С.227–255.
208. Зотов Ю. Б. Организация современного урока. – М.: Просвещение, 1984.– 160 с.
209. Іваненко Ф. Я. Краєзнавчий матеріал на уроках історії СРСР // Радянська школа. – 1950.– №4.– С. 54–59.
210. Иванов К. И. Очерки по методике истории – С.Пб., 1915.– 190 с.
211. Иванов С. Комплексы на первой ступени обучения // Шлях освіти. – 1923.– №9–10.– С. 42–52.
212. Иванченко А. В. Экскурсия к памятнику Великой Отечественной войны // Начальная школа. – 1961.– №2.– С. 22–23.
213. Изучение эпизодических рассказов истории СССР в 4 классе // Начальная школа. – 1960.– №8.– С. 66–73.
214. Иловайский Д. Сокращенное руководство к русской истории для младшего возраста. – М., 1862.– 130 с.

215. Иловайский Д. Сокращенное руководство по всеобщей и русской истории: Курс младшего возраста. – М., 1863.– 368 с.
216. Иловайский Д. Сокращенное руководство ко всеобщей и русской истории: Курс младшего возраста. – М., 1916. – 327 с.
217. Ільницький Г. К., Піщанський А. Й. Про вивчення рідного краю // Радянська школа. – 1949.– №5.– С. 52–55.
218. Історія: Метод. реком. для темат. оцін. навч. досягнень уч. 5-6 кл. – Т.: Мандрівець, 2000.– 56 с.
219. История СССР. Краткий курс: Учеб. для 3-го и 4-го кл./ Под ред. А.В.Шестакова. – М.: Учпедгиз, 1941.– 224 с.
220. Історія СРСР. Короткий курс: Підруч. для 3-го і 4-го кл./ За ред. проф. А.В.Шестакова.– К.–Х.: Радянська школа, 1937.– 216 с.
221. Історія України: Для дітей шкільного віку. – К., 1992.– 224 с.
222. Історія Української РСР: У 8 т. Т.1, кн.2. – К.: Наукова думка, 1978.– 343 с.
223. Історія Української РСР: У 8 т. Т.3. – К.: Наукова думка, 1979.– 607 с.
224. Ишимова А. История России в рассказах для детей. Ч. 1 и 2. – С.Пб., 1862.– 316 с.
225. Ишимова А. Маменькины уроки или всеобщая история в разговорах для детей. – С.Пб., 1861.– 218 с.
226. Ишимова А. История Россия в рассказах для детей. Ч.2. – С.Пб., 1862.– 304 с.
227. Ишимова А. История Россия в рассказах для детей. Ч.3. – С.Пб., 1862.– 356 с.
228. Ишимова А. Бабушкины уроки, или русская история в разговорах для маленьких детей. Ч.1. – С.Пб., 1859.– 492 с.
229. Ишимова А. Бабушкины уроки, или русская история в разговорах для маленьких детей. Ч.2. – С.Пб., 1859.– 439 с.
230. Іщенко О. К., Інютін П. П. Краєзнавчі екскурсії з учнями початкових класів // Радянська школа. – 1960.– №5.– С. 63–65.

231. Їлге Вльфрід. Національна історія на прикладі зображення доби Київської Русі в українських підручниках з історії // Українська історична дидактика: Міжнародний діалог: Зб. наук. ст. – К.: Генеза, 2000.– С. 76–108.
232. Казанский А. И. О преподавании хронологии // Начальная школа. – 1963.– №7.– С. 32–34.
233. Кайданов И. Начертание истории государства Российского. – С.Пб., 1834.– 444 с.
234. Как работать по новым программам в 1-4 классах. История СССР. Особенности проекта новой программы по истории СССР для 4 кл. // Начальная школа. – 1959.– №8.– С. 8–17.
235. Калениченко Н., Калениченко А. Київське товариство грамотності // Рідна школа. – 1997.– №12.– С. 74–75.
236. Калініна Л. Деякі підходи до визначення концептуальних засад шкільної історичної освіти // Історія в школах України. – 1999.– №1. С.8–10.
237. Кареев Н. О школьном преподавании истории. – Пг., 1917.– 220 с.
238. Карцов В. Г. Методика історії СРСР у початковій школі. – К.: Радянська школа, 1948.– 227 с.
239. Карцов В. Г. Методика преподавания истории СССР в начальной школе. – М.: Учпедгиз, 1951.– 216 с.
240. Карцов В. Г. Очерки методики обучения истории СССР в 8–10 кл. – М.: Учпедгиз, 1955.– 184 с.
241. Катаев И. М. Программы народного просвещения по истории для гимназий 1913 г. Русская история // Вопросы преподавания истории в начальной школе: Сборник / Под ред. И. М. Катаева. – М.: Наука, 1916.– С. 31–50.
242. Катаев И. Новейшие течения в преподавании истории. Элементарный курс // Вестник воспитания. – 1915.– №3.– С. 82–117.
243. К вопросу об элементарном преподавании истории. – М.: Сотрудник школы, 1911.– 48 с.

244. Кирпа Г. М., Чередниченко Д. С. Історія у початковій школі. – Б.м., 1993.– 9 с.
245. Кизеветтер. Исторические очерки. – М., 1912.– 502 с.
246. Кинкулькин А. Т. Гуманизация образования и формирование исторического сознания // Преподавание истории в школе. – 1990.– №1.– С.138–142.
247. Клименко П. Навчання історії у початковій школі // Вільна українська школа. – 1918.– №5–6.– С. 2–12.
248. Кобилянська Л. І. Становлення і розвиток українських народних шкіл на Буковині (70-ті рр. XVIII – поч. XX ст.): Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Чернівецький держ. ун-т ім. Ю.Федьковича. – Чернівці, 1998.– 220 арк.
249. Коваленко Г. Оповідання з історії України. – Полтава: Полтава, 1992.– 152 с.
250. Коваленко Г. Оповідання з історії українського народу. – Полтава, 1907.– 202 с.
251. Коваленко Г. Оповідання з української історії для початкових шкіл. – Черкаси, 1918.– 118 с.
252. Коваленко Г. Українська історія: Оповідання з історії України. – К., 1912.– 240 с.
253. Коваленко Г. Українська історія: Оповідання з історії України від найдавніших часів до нових часів, з вступним словом про всесвітню історію. – К.: Велес, 1993.– 176 с.
254. Коваленский М. Н. Элементарный учебник русской истории для народных училищ. – М.–Пг., 1916.– 212 с.
255. Коваленский М. Н. Средняя школа // История России в XIX веке. Т.4. – С.Пб, Б.г. – С. 128–185.
256. Коваленский М. Н. Средняя школа // История России в XIX веке.Т.7 – С.Пб., Б.г. – С.170–202.
257. Кожан М. М. Рассказы о В. И. Ленине в 4 классе // Преподавание истории в школе. – 1980.– №6.– С. 31–32.

258. Козік П. З. Методика вивчення історії в молодших класах. – К.: Радянська школа, 1963.– 186 с.
259. Козлова А. А. О перестройке преподавания истории // Начальная школа. – 1962.– №5.– С. 45–52.
260. Колосков А. Г. Важная веха в становлении и развитии школьного исторического образования // Преподавание истории в школе. – 1984.– №3.– С. 2–9.
261. Колосков А. Г. Становление и совершенствование системы школьного исторического образования в СССР: Автореф. дис. ... докт. пед. наук. – М., 1984.– 48 с.
262. Константинов Е. Учебная книга истории государства Российского. Ч.1. – С.Пб., 1830.– 267 с.
263. Концепція безперервної історичної освіти в Україні: Проект // Інформ. збірник Міністерства освіти України. – 1995.– №8.– С. 11–24.
264. Концепция исторического образования в средней школе //Преподавание истории в школе. – 1989.– №6.– С. 76–90.
265. Концепція історичної освіти середньої загальноосвітньої 12-річної школи: Проект (Автор: О. Удод) // Історія в школах України. – 2001.– №2.– С. 9–11.
266. Концепція шкільної історичної освіти. – К., 1993.– 9 с.
267. Копистинський А. Як можна розбудити у молоді живий інтерес до стародавньої історії // Наша школа. – 1910.– №4.– С. 4–10.
268. Кордуба М. Ілюстрована історія Буковини. – Чернівці: Руська Рада, 1906.– 89 с.
269. Кордуба М. Картини із всесвітньої історії для народних і виділових шкіл. – Чернівці, 1909.– 128 с.
270. Кордуба М. Наука історії рідного краю в буковинських народних школах // Bukowiner Schule.– 1905. – №4.– С. 208–212.
271. Кордуба М. Українські підручники в середніх школах на Буковині // Наша школа. – 1909.– №3.– С. 91–97.

272. Коренберг М. Ш. Приемы связей между рассказами по истории республики и истории СССР (4 кл.) // Преподавание истории в школе. – 1975.– №4.– С. 61–65.
273. Коробенкова Г. В. Умения и навыки учебного труда (4–7 кл.) // Преподавание истории в школе. – 1985.– №1.– С. 48–51.
274. Королев Ф. Ф., Корнийчик Г. Д., Равкин З. И. Очерки по истории советской школы и педагогики. 1921–1931 гг. – М.: Изд. АПН. РСФСР, 1961.– 508 с.
275. Коцур В., Чернов Б. Проблема змісту історичної освіти у шкільних підручниках історії // Історія в школі. – 2000.– №7.– С.15–23.
276. Коцур В., Чернов Б. Проблема змісту історичної освіти у шкільних підручниках історії // Історія в школі. – 2000.– №3.– С.12–16.
277. К планированию учебного материала по курсам истории // Преподавание истории в школе. – 1981.– №4.– С. 8–14.
278. Кравченко Т. М. Розвиток початкової освіти на Харківщині в другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст.: Дис. ... канд.. іст. наук: 07.00.01 / Харківський держ. пед. ун-т ім. Г.Сковороди. – Х., 1999.– 239 арк.
279. Красина Н. П. Урок истории // Начальная шк. – 1961.– №2.– С.19–21.
280. Краснікова Г. І. Краєзнавчі екскурсії в початкових класах // Радянська школа. – 1964.– №2.– С. 52–56.
281. Краснобаев Б. И. Очерки истории русской культуры XVIII века. – М.: Просвещение, 1987.– 319 с.
282. Краснова К. А. Краеведение в учебно-воспитательной работе // Начальная школа. – 1963.– №4.– С. 37–40.
283. Краткая русская история. 862–1862 гг. – С.Пб., 1862.– 75 с.
284. Кревер Г. А. Изучение теоретического содержания курсов истории в 5-9 классах: Из опыта работы. – М.: Просвещение, 1990.– 192 с.
285. Кревер Г. А. О концепциях исторического образования // Преподавание истории в школе. – 1990.– №2.– С. 118–119.
286. Крилов І. Система освіти в Україні (1917–1939). – Мюнхен, 1956.– 96 с.

287. Крип'якевич І. Було колись в Україні. – К.: Веселка, 1994.– 351 с.
288. Крип'якевич І. Історія України. – К., 1992.– 88 с.
289. Крип'якевич І. Коротка історія України для початкових шкіл та 1-ої класи гімназії. – К.– Л., Відень: Вернигора, 1918.– 88 с.
290. Крип'якевич І. Новий підручник української історії для середніх шкіл // Наша школа. – 1912.– №3.– С. 18–27.
291. Крип'якевич І. Побут // Історія української культури. – К.: Либідь, 1994.– 184 с.
292. Кролюницький А. Опыт методики элементарного курса истории. – С.Пб., 1899.– 436 с.
293. Кругликов–Гречаный Л. Методика истории. – К.: Изд. автора, 1916.– 176 с.
294. Кругляк І. Є. Зміст освіти української середньої школи в історії Галицьких класичних гімназій (1864–1918 рр.): Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Львівський держ. ун-т ім. І. Франка. – Л., 1994.– 215 арк.
295. Кругляк М. І. Розуміння історичного матеріалу учнями 4 кл. – К.: Радянська школа, 1954.– 90 с.
296. Кругляк М. І. Урок історії СРСР у 4 кл. // Радянська школа. – 1951.– №4.– С. 45–48.
297. Крушельницький А. Українські підручники в середніх школах Галичини // Наша школа. – 1909.– №3.– С.78–90.
298. Кузин Н. П., Гиттис И.В. “Методика начального обучения истории“: Учеб. для пед. училищ // Преподавание истории в школе. – 1946.– №4.– С.79–81.
299. Кузьменко Д. П. Сборник постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям. – М., 1912.
300. Кузьменко Н. М. Національна спрямованість змісту українських шкільних підручників з читання для молодших школярів (1851–1991 рр.): Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01/ Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка.– К., 1999.– 167 арк.

301. Кулжинский Я. Каким требованиям должен отвечать хороший учебник истории: Реферат, читанный в заседании Киевского педагогического общества 19 марта 1905 г. (Отдельный оттиск). – К., 1911.– 23 с.
302. Кучерук О., Крилач К. Історія України. 5 клас // Програми для середньої загальноосвітньої школи. Історія України. Всесвітня історія: 5–11 кл. – К.: Перун, 1996.– С. 3–8.
303. Кучерук О. С. Матеріали до початкового курсу історії України для 5-го кл. загальноосвітніх шкіл: від найдавніших часів до початку ХХ ст. – [К.], 1991.– 32 с. – (Освіта: Спеціальний випуск).
304. Кучерук О. С. Матеріали до початкового курсу історії України для 5-го кл. загальноосвітніх шкіл: від початку ХХ ст. до наших днів – [К.], 1991.– 16 с. – (Освіта: Спеціальний випуск).
305. Кучерук О. С. Оповідання з історії України: Проб. підруч. до почат. курсу з історії України для 5 кл. серед. шк.. – К.: Освіта, 1992.– 158 с.
306. Кучерук О. С. Оповідання з історії України: Проб. підруч. до почат. курсу з історії України для 5 кл. серед. шк. –2-е вид., доп. – К.: Освіта, 1993.– 239 с.
307. Кушков И. Г. Вопросы начального обучения // Начальная школа. – 1959.– №1.– С.73–74.
308. Лаба С. Б. Ідея української національної школи у педагогічній пресі на західноукраїнських землях у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Прикарпатський ун-т ім. В.Стефаника.– Ів.-Франківськ, 1994.– 201 арк.
309. Лабунская Т. В. Крепостные художники // Начальная школа. – 1965.– №11.– С. 51–54.
310. Лавров Е. П. Изучение союзной республики в курсе “ Эпизодические рассказы истории СССР “ // Преподавание истории в школе. – 1981.– №3.– С. 46–49.
311. Ларина Л. И. Обобщение знаний учащихся о В. И. Ленине в 4 кл. // Преподавание истории в школе. – 1972.– №2.– С. 38–44.

312. Ларина Л. И. Систематизация знаний учащихся в 4 кл. // Преподавание истории в школе. – 1975.– №6.– С.41–49.
313. Лебедева Е. Задачи элементарного преподавания истории // Русская школа. – 1914.– №2.– С.17–21.
314. Лейбенгруб П. С. Дидактика уроку історії в середній школі. – К.: Радянська школа, 1968.– 187 с.
315. Лелько И. Наша Саратовская губерния, или как Петя путешествовал по Саратову и что он узнал о Саратовской губернии. – Саратов, 1915.– 75с.
316. Лисенко М. М. Розвиток методики викладання на Україні // Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР. 1917–1957: Наукові записки. Т.6.– К.: Радянська школа, 1957.– С. 357–398.
317. Літопис Руський. – К.: Дніпро, 1989.– 591 с.
318. Лихарев Н. И. Из истории педагогической мысли. Вопросы методики истории в России XVIII века.– Б.м., 1911.– 34 с.
319. Ломоносов М. В. Краткий Российский летописец // Полн. собр. соч.: Т.6. – М.–Л.: Изд. АН СССР, 1952. – С.287–358.
320. Лотоцкий А. За родную школу. – М., 1916.– 57 с.
321. Лотоцький А. Історія України для дітей. – Ів.–Франківськ: Просвіта, 1991.– 256 с.
322. Малков Н. М. Атеистическое воспитание на уроках истории // Начальная школа. – 1961.– №4.– С.16–20.
323. Материалы к концепции школьного исторического образования // Преподавание истории в школе. – 1989.– №6.– С. 90–110.
324. Махмутов М. И. Современный урок. – М.: Педагогика, 1985.– 184 с.
325. Марков Д. Записки по методике истории. – М., 1915.– 160 с.
326. Материалы по реформе средней школы: Примерные программы и объяснительные записки, изданные по распоряжению г. Министра народного просвещения. – Пг., 1915.–328 с.
327. Мельник Л. Г. Методика викладання історії в середній школі. – К.: Вища школа, 1974.– 222 с.

328. Межпредметные и межкурсовые связи в программе курсов истории 4–10 классов // Преподавание истории в школе. – 1981.– №5.– С. 40–51.
329. Метельский В. Отечественная история: элементарный курс. Ч.1 и 2. – Николаев, 1908.– 203 с.
330. Методика начального обучения истории / Под ред. М. С. Васильевой. – М.: Просвещение, 1964.– 271 с.
331. Методика обучения истории в средней школе: В 2 ч. Ч.2.– М.: Просвещение, 1978.– 239 с.
332. Мысан В. А. Нравственное воспитание личности отечественной историей // Проблемы формирования нравственной устойчивости личности в современных условиях: Материалы метод. Науч.-практ. конф. Ч.1 – Чебоксары, 1993. – С.262–263.
333. Мысан В. А. Рассказы по истории Украины: Учебн. для 5-го кл. сред. шк. – К.: Генеза, 1997.– 208 с.
334. Мисан В. До питання про назви курсів шкільної історії // Історія в школах України. – 2000.– №2.– С. 2–5.
335. Мисан В. Історія ХХ століття в елементарному курсі історії України середньої загальноосвітньої школи // Українська історична дидактика: Міжнародний діалог: Зб. наук. ст. – К.: Генеза, 2000, С. 260–263.
336. Мисан В. О. Вдосконалення форм роботи музею та школи по вивченню історії рідного краю // Волинь незабутня: Тези IV регіон. Наук.-практ. конф. “Краєзнавчі дослідження з історії Волині. Нові підходи, форми і методи”.– Рівне, 1993. – С. 71–73.
337. Мисан В. О. Джерело: [Навч. кн.-хрестоматія з поч. курсу історії України для 5-го кл. серед. шк.]. – К.: Генеза, 1997.– 72 с.
338. Мисан В. О. Зошит учня з навчального курсу “Оповідання з історії України, рідного краю”. 5 клас. – Рівне, 1992. – 64 с.
339. Мисан В. О. Місце вчителя в організації краєзнавчо-пошукової роботи учнів у процесі вивчення початкового курсу історії України // Виховання

- учнівської молоді в дусі миру і взаєморозуміння: Матеріали міжрегіональної наук.-практ. конф. – Рівне, 1992.– С. 260–270.
340. Мисан В., Олексин Ю. Історія України (експериментальна програма). 5 клас // Програми для середньої загальноосвітньої школи... – К.: Перун, 1996.– С. 9–14.
341. Мисан В. О. Методика використання окремих видів та прийомів роботи на уроках історії. – Рівне, 1993.– 22 с.
342. Мисан В. О., Олексин Ю. П. Програма навчального курсу “ Оповідання з історії України, рідного краю. 5 клас: Регіональний варіант. – Рівне, 1992.– 7 с.
343. Мисан В.О. Оповідання з історії України, рідного краю. 5 клас. Ч.2. – Рівне, 1992.- 95 с.
344. Мисан В. О. Оповідання з історії України та рідного краю. 5 клас. Ч.2. – Рівне, 1991.– 50 с.
345. Мисан В. О. Оповідання з історії України, рідного краю. 5 клас. Ч.1. – Рівне, 1992.– 115 с.
346. Мисан В. О. Оповідання з історії України та рідного краю. 5 клас. – Рівне, 1991.– 53 с.
347. Мисан В. О. Оповідання з історії України та рідного краю: Підруч. для 5-го кл. серд. шк. – К.: Генеза, 1995.– 144 с.
348. Мисан В. О. Оповідання з історії України: Підруч. для 5-го кл. серд. шк. – К.: Генеза, 1997.– 208 с.
349. Мисан В. О. Робота в динамічних парах на уроках з початкового курсу історії України // Історія в школах України. – 1996.– №1.– С.31–33.
350. Мисан В. О. Робочий зошит учня. – К.: Генеза, 1995.– 64 с.
351. Мисан В. О. Робочий зошит з історії України учня 5 класу. – К.: Генеза, 1997.– 152 с.
352. Мисан В. О. Особливості регіонального варіанту початкового курсу історії України // Українознавство і гуманізація освіти: Тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф. – Дніпропетровськ, 1993.– С. 107–107.

353. Перші підручники з початкового курсу історії України // Історія в школах України. – 1999.– №1.– С.37–42.
354. Мисан В. Тематичне планування початкового курсу історії України. 5 кл. // Історія в школах України. – 1997.– №3.– С. 22–25.
355. Мисан В. Характеристика уроку з пропедевтичного курсу історії України // Історія в школах України. – 2001.– №1.– С. 26–31.
356. Мисан В. Якої історії та як потрібно вчити п'ятикласників // Історія в школах України. – 1996.– №1.– С. 29–30.
357. Миллер О. Беседы о русской истории. – С.Пб., 1862.– 188 с.
358. Милуков П. Очерки по истории русской культуры. Ч.2. – С.Пб., 1905.– 402 с.
359. Мінзберг Н. М. Використання класної дошки на уроках історії // Радянська школа. – 1955.– №9.– С. 26–32.
360. Мінзберг Н. М. Твори живопису на уроках історії в 4 кл.// Радянська школа. – 1988.– №3.– С. 31–36.
361. Misan V. A. Schite din istoria Ucrainei: Manual pentru cl. A 5-a ... limba de pred. rom. die Ucraina. – Lviv: Svit, 1998.– 224 p.
362. Miszan V. O. Olvasmanyok Ukrajna tortenetebol: Tankonyv a kozepiskolak 5. oszt. Szamara. – Lviv: Szvit Kiado, 1998. – 224 old.
363. Mysan Wiktor. Opowidania z historii Ukrainy: Podrecznik dla kl. 5 szk. Ukrainy z. pol. Jez. Naucz. – Lviv: Svit, 2001.– 224 s.
364. Мірза–Авакянц Н. Поетичний елемент при навчанні історії // Вільна українська школа. – 1917–1918 н.р.– №3–4.– С. 17–22.
365. Модзалевский Л. Очерк истории воспитания и обучения с древнейших до наших времен. – С.Пб., 1866.– 949 с.
366. Мокрицький Г. Розповідь про Житомир. – Житомир: Журфонд, 1993.– 24 с.
367. Моравский С. Опыт пропедевтического курса истории // Вестник воспитания. – 1907.– №2.– С. 42–55.

368. Морозов Б. Н. Литература для обучения истории // Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР с древнейших времен до конца XVII в. – М.: Педагогика, 1898.– С. 219–222.
369. Музиченько О. Краєзнавство в комплексних програмах та його метод // Шлях освіти. – 1925.– №5–6.– С. 59–70.
370. Навчальні плани денних загальноосвітніх шкіл УРСР на 1991-92 н.р. // Інформаційний збірник Міністерства народної освіти УРСР. – 1991.– №7.– С. 2–21.
371. Назарец Т. С. Матеріал для розповіді вчителя на уроках історії // Начальна школа. – 1962.– №10.– С. 93–96.
372. Найдич М. И. Ігри на уроках історії // Начальна школа. – 1965.– №11.– С. 46–50.
373. Нариси історії українського шкільництва (1905 – 1933): Навч. посіб. – К.: Заповіт, 1996.– 304 с.
374. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР (1917–1967 рр.) – К.: Радянська школа, 1967.– 482 с.
375. Народное образование в СССР. 1917–1967. – М.: Просвещение, 1967.– 544 с.
376. Наулко І. П. Виховання радянського патріотизму в процесі позакласної роботи з історії // Радянська школа. – 1951.– №3.– С. 40–43.
377. Наулко І. П. Методика викладання історії в середній школі: Історичний нарис. – К., 1960.– 170 с.
378. Начальная школа в новом учебном году // Начальная школа. – 1959.– №7.– С. 9–15.
379. Наша школа в ярмі. – Львів, 1908.– 53 с.
380. Наш Г. Історія українського народу: Підруч. для вищ. шк. та перших кл. гімназій. – К.: Час, 1919.– 340 с.
381. Наш Г. Історія українського народу. – К.: Богдан, 1993.– 248 с.
382. Наш Г. Про навчання дітей рідній історії // Світло. – 1911.– №7.– С.36–41.

383. Некрасов П. А. Основні етапи розвитку шкільної історичної освіти в СРСР. – Одеса, 1959.
384. Немченко Л. В. Виды познавательных задач при изучении общественно-исторического материала в 3–4 классах // Начальная школа. – 1968.– №6.– С. 54–58.
385. Немченко Л. В. Проблемное изучение общественно-исторического материала в 3-4 кл. // Начальная школа. – 1968.– №4.– С. 26–30.
386. Нечай Л. Д. Діафільми на уроках у початковій школі // Радянська школа. – 1964.– №11.– С. 46–53.
387. Никифоров А. Н. Краеведческий материал на уроках истории // Начальная школа. – 1963.– №1.– С. 38–43.
388. Никифоров А. Н. Наглядные пособия на уроках истории // Начальная школа. – 1959.– №9.– С. 67–76.
389. Никифоров А. Н. Пути изучения Родины: Местный материал как средство расширения знаний младших школьников о Родине // Начальная школа. – 1989.– №1.– С. 27–31.
390. Никольский С. С. Методика элементарного курса истории. – Оренбург, 1915.– 96 с.
391. Ніраз Ю.-В. Дидактичні матеріали для тематичної атестації з курсу “Вступ до історії України”. 5 клас. – Т.: Підручники і посібники, 2001.– 48 с.
392. Новаковский В. Русская история для народных училищ. – С.Пб., 1871.– 31с.
393. Новая метода изучения хронологии достопамятнейших лиц и произведений. – С.Пб., 1844.–12 с.
394. Об организации конкурса на лучший учебник для начальной школы по элементарному курсу истории СССР с краткими сведениями по всеобщей истории: Постановление СНС СССР и ЦК ВКП (б). 3 марта 1936 г. // Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа: Сб. док. 1917 – 1973 гг. – М.: Педагогика, 1974.– С. 172–173.

395. О введении в начальной и неполной средней школы элементарного курса всеобщей истории и истории СССР: Постановление ЦК ВКП (б). 9 июня 1934 г. // Народное образование в СССР: Сб. док. 1917–1973 гг. – М.: Педагогика, 1974.– С. 168.
396. Овсянников Н. Обзор мнений о преподавании истории // Воспитание. – 1861.– №12.– С. 405–434.
397. Овсянников Н. С чего начинать изучение истории в 3-м классе гимназии // Воспитание. – 1861.– №1.– С. 1–7.
398. Огієнко І. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу. – К.: Абрис, 1991.– 272 с.
399. О концепциях исторического образования в средней школе // Преподавание истории в школе. – 1990.– №3.– С. 114–117.
400. О мерах дальнейшего улучшения работы средней общеобразовательной школы: Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР. 10 ноября 1966 г. // Народное образование в СССР: Сб. док. 1917–1973 гг. – М.: Педагогика, 1974.– С. 219–224.
401. О некоторых изменениях в преподавании истории в школах: Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР. 8 октября 1959 г. // Преподавание истории в школе. – 1959.– №6.– С. 3–4.
402. О новом издании учебника для 4 класса “ Рассказы по истории СССР” // Преподавание истории в школе. – 1984.– №1.– С. 71–77.
403. О новом издании учебника для 4 класса “ Рассказы по истории СССР” (окончание) // Преподавание истории в школе. – 1984.– №2. С. 59–65.
404. О преподавании гражданской истории в школах СССР: Постановление СНК СССР и ЦК ВКП(б). 15 мая 1934 г. // Народное образование в СССР: Сб. док. 1917–1973 гг. – М.: Педагогика, 1974.– С.166.
405. Основные направления реформы общеобразовательной и профессиональной школы // Основные документы о реформе общеобразовательной школы. – К.: Радянська школа, 1986. – С. 15–34.

406. Основные понятия курса // Преподавание истории в школе. – 1981.– №4.– С. 15–22.
407. Основные принципы единой трудовой школы: От государственной комиссии по просвещению. 16 октября 1918 г. // Народное образование СССР: Сб. док. 1917-1973 гг. – М.: Педагогика, 1974.– С. 137–145.
408. Острогорский М. История России. – С.Пб., 1910.– 112 с.
409. Острогорский М. История России в рассказах с картинками для народных и других низших училищ. – С.Пб., 1904.– 96 с.
410. Острогорский М. Учебник русской истории с вопросами для повторения. – С.Пб., 1910.– 176 с.
411. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии мужских гимназий и прогимназий за 1911 г. // Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений за 1911 г. – К., 1912.– С. 3–196.
412. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии реальных училищ за 1911 г. // Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений за 1911 г. – К., 1912.– С. 3–99.
413. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР с древнейших времен до конца XVII в. – М.: Педагогика, 1989.– 480 с.
414. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР (1941 – 1961 гг.). – М.: Педагогика, 1988.– 272 с.
415. Паламарчук В. Ф. Ефективні форми узагальнюючого повторення // Радянська школа. – 1965.– №8.– С. 48–51.
416. Парадиський О. Декабристи в школі // Шлях освіти. – 1925.– №5–6.– С.59–70.
417. Пастернак С. З історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917–1919 рр. – К., 1920.– 128 с.
418. Пастушенко Р. Концептуальні засади шкільної історичної освіти // Історія в школах України. – 1999.– №4.– С. 3–6.
419. Пастушенко Р. Чи потрібен у загальноосвітній школі систематичний курс історії // Історія в школах України. – 2000.– №4.– С. 2–5.

420. Петрова Н. Г. “ Введение в историю” // Преподавание истории в школе. – 1993.– №1.– С. 41–45.
421. Петрюк І. М. Становлення і розвиток загальної середньої освіти на Буковині (кінець XVIII – початок XX ст.: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Чернівецький держ. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 1998.– 169 арк.
422. Пироженко Л. В. Теоретичні засади навчальних книг з історії України (кінець XIX – початок XX ст.: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Ін-т педагогіки АПН України. – К., 1998.– 181 арк.
423. Погодин Н. Краткое начертание русской истории. – М., 1838.– 114 с.
424. Подсобный материал по изучению истории СССР /Под ред. А.В.Шестакова. – М.–Л., 1940.– 332 с.
425. Покотило К. П. Практическое руководство для начинающего преподавания истории. – С.Пб., 1917.– 569 с.
426. Полевой Н. Русская история для первоначального чтения. Ч.2. – М., 1835.– 457 с.
427. Полевой Н. Русская история для первоначального чтения. Ч.4. – С.Пб., 1841.– 448 с.
428. Полевой Н. Иллюстрированные рассказы из отечественной истории с портретами и картинами для начальной школы. – С.Пб., 1894.– 168 с.
429. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т.1.– К.: Либідь, 1992.– 640 с.
430. Полянський П. Б. Про українсько-польську комісію експертів з удосконалення змісту шкільних підручників з історії та географії // Український історичний журнал. – 1999.– №1.– С. 151–153.
431. Пометун Е. И., Фрейман Г. А. Человек строит свою жизнь: Книга для чтения по истории. 2 кл. – Луганск, 1998.– 20 с.
432. Пометун Е. И., Фрейман Г. А. Человек строит свою жизнь: Тетрадь. 2 кл. – Луганск, 1998.– 25 с.

433. Пометун Е. И. Проблемы развития школьного исторического образования в Украине в XX веке: Дис. ... докт. пед, наук: 13.00.01 – 13.00.02 / Ин-т педагогики АПН Украины. – К., 1996.– 443 л.
434. Пометун Е. И. Школьное историческое образование в Украине: пути развития и проблемы. – Луганск, 1995.– 200 с.
435. Пометун О. Вивчення історії в початковій школі як основа і найважливіший засіб виховання духовності, національної свідомості та розвитку мислення молодших школярів // Історія в школах України. – 1996.– №2.– С. 15–18.
436. Пометун О. І. Організація самостійної роботи на уроках історії // Радянська школа. – 1982.– №2.
437. Пометун О. І., Турянська О. Ф. Четвертокласникам про подвиг радянського народу у Великій Вітчизняній війні // Радянська школа. – 1987.– №5.– С. 37–41.
438. Пометун О. Періодизація розвитку шкільної історичної освіти в Україні // Педагогіка і психологія. – 1994.– №2.– С. 63–70.
439. Попова Н. История в начальной школе // Вопросы преподавания истории: Сборник. – М.: Наука, 1917.– С. 118–145.
440. Попова Н. В. Связь преподавания истории с жизнью // Начальная школа. – 1961.– №8.– С. 26–29.
441. Порадник з соціального виховання для дітей. Вип.1. – Х., 1921.– 316 с.
442. Постанова журі урядової комісії по конкурсу на найкращий підручник для 3-4 кл. середньої школи з історії СРСР // До вивчення історії: Збірник. – К.: Політвидав, 1939.– С. 30–36.
443. Потапова Л. В. Розвиток національної школи в Україні (1917–1933 рр.): Дис. канд. пед. наук: 13.00.01 / Київський лінгвістичний ун-т. – К., 1998.– 153 л.
444. Потоцкая З. Н. Опыт внеклассной работы по истории // Начальная школа. – 1960.– №5.– С. 50–52.

445. Програма Всеукраїнської науково-практичної конференції з проблем роботи середніх загальноосвітніх навчальних закладів нового типу. – К., 1994.– 36 с.
446. Програма з історії Української РСР. 8-11 класи: Проект.– К.: Радянська школа, 1990.– 40 с.
447. Програма з суспільствознавства для I концентру політехнічної школи. – Х.: Радянська школа, 1932.– С. 6–18.
448. Програма інформаційного семінару “ Реформування викладання історії в школах України”. – К., 1996.– 7 с.
449. Програма короткого курсу історії СРСР для 3 і 4 класів. – К.: Радянська школа, 1937.– 8 с.
450. Програма початкового курсу історії України для 5-го класу загальноосвітніх шкіл: Проект // Інформаційний збірник Міністерства народної освіти УРСР. – 1991.– №2.– С. 3-8.
451. Програми для вищих початкових шкіл. – Кам’янецьк-Подільський, 1918.– 45 с.
452. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Історія України, всесвітня історія: 5-11 кл. (Нова редакція) // Історія в школах України. – 1998.– №4.– С. 6–27.
453. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів (Редакція 2001р.): Історія України. Всесвітня історія: 5-11 кл. // Історія в школах України. – 2001.– №4.– С. 4–14.
454. Програми для середніх навчальних закладів. Історія: 5–11 кл. – К.: Радянська школа, 1989.– 96 с.
455. Программа по истории для средней общеобразовательной школы // Преподавание истории в школе. – 1986.– №3.– С. 32–86.
456. Программа учебных телевизионных передач по истории и обществоведению на 1976–1977 уч. г. // Преподавание истории в школе. – 1976.– №5.– С. 90–98.

457. Программы и методические записки Единой трудовой школы. Вып.1. – М.: Госиздат, 1927.– 13 с.
458. Программы и объяснительные записки по русской и всеобщей истории в мужских гимназиях. – С.Пб., 1913.– 64 с.
459. Программы семилетней единой трудовой школы. – М.: Госиздат, 1921.– С. 91–93.
460. Программы средней школы. История: Проект для обсуждения. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1951.– 3 с.
461. Програмні матеріали для трудшкіл I концентру. – Х.: Народний учитель, 1929.– С. 120–126.
462. Про деякі зміни у викладанні історії в школах Української РСР: Постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР. 4 січня 1960 р. // Керівні матеріали про школу. – К.: Радянська школа, 1962.– С. 283–286.
463. Проект Єдиної школи на Україні: Кн. 1. Основна школа. – Кам'янець-Подільський, 1919.– 172 с.
464. Проект концепції історичної освіти середньої загальноосвітньої 12-річної школи (В. Космина, Ф. Турченко) // Історія в школах України. – 2001.– №3.– С. 2–4.
465. Проект концепції історичної освіти середньої загальноосвітньої 12-річної школи (Львівський національний ун-т ім. І.Франка) // Історія в школах України. – 2001.– №3.– С. 4–7.
466. Проект концепції історичної освіти середньої загальноосвітньої 12-річної школи (Одеський національний ун-т ім. І.Мечникова) // Історія в школах України. – 2001.– №3.– С.7–8.
467. Проект концепції історичної освіти середньої загальноосвітньої 12-річної школи (О. Ф. Турянська) // Історія в школах України. – 2001.– №6.– С.13–17.
468. Проект реформи середньої школи міністра народної освіти Ігнатієва // Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки. – К.: Радянська школа, 1961.– С. 570–573.

469. Про навчальні програми в 1991–1992 н. р. для масових загальноосвітніх шкіл і СПТУ, шкіл з поглибленим вивченням окремих предметів, ліцеїв, гімназій // Інформаційний збірник Міністерства народної освіти УРСР. – 1991.– №17–18.– С. 60–63.
470. Про навчальні програми та режим у початковій і середній школі: Постанова ЦК ВКП (б). 25 серпня 1932 р. // Керівні матеріали про школу. – К.: Радянська школа, 1962.– С. 57–63.
471. Про підручники для початкової і середньої школи: Постанова ЦК ВКП(б). 12 лютого 1933 р. // Керівні матеріали про школу. – К.: Радянська школа, 1962.– С. 65–66.
472. Про початкову та середню школу: Постанова ЦК ВКП (б). 5 вересня 1931 р. // Керівні матеріали про шк. – К.: Радянська школа, 1962.– С. 42–43.
473. Про проведення конкурсів на створення нових підручників, навчальних посібників, програм для загальноосвітніх шкіл та педагогічних навчальних закладів // Інформаційний збірник Міністерства народної освіти УРСР. – 1991.– №21.– С. 3–18.
474. Про I Всеросійський з'їзд по народній освіті // Світло. – 1914.– Кн.. 5.– С. 59–61.
475. Про типові навчальні плани загальноосвітніх навчальних закладів на 1998–1999 н. р. // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1998.– №10.– С.23.
476. Прохоркіна Л. А. Что нам изучать на уроках истории // Преподавание истории в школе. – 1990.– №3.– С. 110–111.
477. Прохоров А. П. Что нам изучать на уроках истории // Преподавание истории в школе. – 1990.– №1.– С. 60–65.
478. Пузицкий В. Отечественная история в рассказах для младших классов средних учебных заведений. – М., 1911.– 253 с.
479. Пунский В. О. Преподавание истории в первые годы перестройки // Преподавание истории в школе. – 1991.– №1.– С.129–133.
480. Пчельников Т. Краеведческий материал на уроках истории

// Начальная школа. – 1962.– №9.– С. 46–48.

481. Пшук І. П. Методика викладання історії в 4 класі // Педагогіка і методика початкової освіти: Республіканський наук.-метод. зб. Вип..4. – К.: Радянська школа, 1967.– С. 22–31.

482. Пшук І. П., Шлайн Б. Б. Використання експозиції шкільного музею В.І.Леніна в навчально-виховній роботі з учнями початкових класів // Педагогіка і методика початкової школи: Республ. наук.-мет. зб. Вип.6. – К.: Радянська школа, 1970. – С.48–56.

483. Ржепецький Л. Формування в учнів історичного мислення засобами фольклору (На прикладі навчального курсу з історії для 5 класу) // Історія в школі. – 2000.– №1.– С.7–9.

484. Резолюція першого Всеросійського з'їзду в питаннях народної освіти // Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки. – К.: Радянська школа, 1961.– С. 567–569.

485. Ровенское реальное училище. Циркуляры попечителя Киевского учебного округа // – Ф. 215, Оп. 2, Од. зб. 30, Арк. 28.

486. Ровенское реальное училище. Циркуляры попечителя Киевского учебного округа // ДАРО. – Ф. 215.– Оп. 2.– Од. зб. 30.– Арк. 29.

487. Ровенское реальное училище. Циркуляры попечителя Киевского учебного округа // ДАРО.– Ф. 215.– Оп. 2.– Од. зб. 30.– Арк. 30.

488. Ровенское реальное училище. Циркуляры попечителя Киевского учебного округа // ДАРО. – Ф. 215.– Оп. 2.– Од. зб. 30.– Арк. 53.

489. Ровенское реальное училище. Циркуляры попечителя Киевского учебного округа. // ДАРО. – Ф. 215.– Оп. 2, Од. зб. 30.– Арк. 75.

490. Ровенское реальное училище. Учебные программы по разным предметам // ДАРО. – Ф. 215.– Оп. 2.– Од. зб. 625.– Арк. 5.

491. Ровенское реальное училище. Учебные программы по разным предметам // ДВРО. – Ф. 215.– Оп. 2.– Од. зб. 625.– Арк. 57.

492. Ровенское реальное училище. Учебные программы по разным предметам на 1899-1913 гг. // ДАРО. – Ф. 215.– Оп. 2.– Од. зб. 626.

493. Ровенское реальное училище. Программы по разным предметам на 1913–1914 гг. // ДАРО. – Ф. 215.– Оп. 2.– Од. зб. 628.
494. Ровенское реальное училище. Инвентарная книга регистрации литературы по русской истории // ДАРО. – Ф. 215.– Оп. 2.– Од. зб. 1066.
495. Ровенское реальное училище. Инвентарная книга регистрации литературы по всеобщей истории // ДАРО. – Ф. 215.– Оп. 2.– Од. зб. 1068.
496. Родзевич Н. О преподавании истории в 1 и 2 классах средней школы // Вестник воспитания. – 1902.– №5.– С. 117–133.
497. Рождественский С. Е. Краткая отечественная история в рассказах для народных и вообще начальных училищ, с портретами замечательных лиц. – С.Пб., 1900. – 240 с.
498. Рождественский С. Е. Отечественная история в рассказах для народных училищ. – С.Пб., 1863.– 277 с.
499. Рождественский С. Е. Отечественная история в рассказах для народных школ. – С.Пб., 1903.– 277 с.
500. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч.. XX ст.): Нариси... – К.: Радянська школа, 1991. – 380 с.
501. Розенко Е. Частные школы в России в конце XIX – начале XX века // Преподавание истории в школе. – 1991.– №5.– С. 37–42.
502. Розпорядок міністра віросповідань і просвіти з 29 вересня 1905 р., яким видає ся окончений устав для загальних народних і виділових шкіл: для науки в тих школах // Вісник законів державних для королівства і країв заступлених в раді державній. – Відень, 1905.– С. 401– 433.
503. Раманишко В. С. Краеведческий музей в школе // Начальная школа. – 1959.– №6.– С. 85–86.
504. Росихина О. И. Знакомьте учащихся с революционным прошлым нашего народа // Начальная школа. – 1967. – №1.– С. 18–22.
505. Румянцева Г. В., Генкина Э. М. Воспитание на героическом // Начальная школа. – 1965.– №5.– С. 22–26.

506. Румянцева Д. И. Межпредметные связи при изучении истории. – К.: Радянська школа, 1984.– 151 с.
507. Русова С. Проект новой свободной школы для Украины // Народный учитель. – 1907.– №9.– С. 5–9.
508. Рякин М. Н. О новой программе по истории СССР для начальной школы // Преподавание истории в школе. – 1946.– №4.– С. 59–60.
509. Ряппо Я. Народна освіта на Україні за десять років революції. – Х., 1927.– 146 с.
510. Савченко О. Я. Дидактика початкової школи. – К.: Абрис, 1997.– 416 с.
511. Самоплавская Т. А. Становления содержания школьного исторического образования в Украине (1920–1935 гг.): Дис. ... канд. пед. наук: 13. 00.01.– К., 1992.– 138 л.
512. Сапухін П. Дослідницька робота щодо вивчення історії місцевого краю // Шлях освіти. – 1925.– №11.– С. 111–128.
513. Сарбей В. Микола Аркас і його “Історія України-Русі” // Аркас М. Історія України-Русі. – К.: Вища школа, 1991.– С. 3–43.
514. Сборник декретов и постановлений Рабочего и Крестьянского Правительства. Вып. 1 – М.: Изд. Наркомпроса, 1919.– С. 107–112.
515. Сборник постановлений и распоряжений по гимназиям и прогимназиям. – С.Пб., 1874.– 448 с.
516. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Т.1. – С.Пб., 1864.– 1643 с.
517. Свод уставов ученых учреждений и учебных заведений ведомства Министерства народного образования // Свод законов Российской империи. Т.11, Ч.1 – С.Пб., 1893.– 673 с.
518. Сельдинин С. Н. Краеведение в начальной школе // Начальная школа. – 1960.– №4.– С. 83–85.
519. Семкович О. Оповідання із всесвітньої історії: Для нижших класів гімназійних і реальних шкіл. Ч.1. – Львів, 1910.– 200 с.
520. Семчук Ю. Історія – наука точна // Я. – 1994.– №37.– С. 3–4.

521. Сергеева Т. М., Цыпарева В. П. Как мы предлагаем провести первые уроки истории в 4 классе // Начальная школа. – 1961.– №8.– С. 61–64.
522. Сетин Ф. И. Книга удивительной судьбы // Советская педагогика. – 1977.– №2.– С. 115–120.
523. Сивков К. В. Русская история: Кур элементарный. Для младших классов средних учебных заведений. – М.: Задруга, 1918.– 136 с.
524. Сивков К. В. Систематический обзор литературы по вопросам преподавания обществоведения в школах I и II ступени. – М., 1924.– 32 с.
525. Сидоренко Т. Літературно-музична композиція “Великий син українського народу”: 5 клас // Історія в школі. – 2001.– №3-4.– С. 20–22.
526. Сизон В. Увага до уваги, або кілька порад молодому вчителю, як мобілізувати увагу учнів 5-8 класів // Історія в школах України. – 1996.– №2.– С. 36–38.
527. Сингалевич С. П. Страницы из методики истории (Как вести пробные уроки по элементарному курсу истории). – Казань, 1917.– 42 с.
528. Сірополк С. Історія освіти на Україні. – Львів, 1937.– 177 с.
529. Скрипкін І. М. Історія СРСР в 4 класі // На допомогу вчителю початкових класів. – К.: Радянська школа, 1961.– С.314–321.
530. Скрипченко Н. Ф., Савченко О. Я. Читанка: Підруч. для 2 кл. чотирирічної почат. шк. – К.: Освіта, 1999.– 352 с.
531. Скрипченко Н. Ф., Савченко О. Я. Читанка: Підруч. для 3 кл. чотирирічної почат. шк. I–2 кл. триріч. почат. шк.– К.: Освіта, 1994.– 368 с.
532. Скрипченко Н. Ф., Савченко О. Я., Волошина Н. Й. Читанка: Підруч. для 4 кл. чотирирічної і 3 кл. трирічної почат. шк. – К.: Освіта, 1998.– 358 с.
533. Слабошпицький М. Ф. З голосу нашої Клію: Події і люди української історії. – К.: Фірма “Довіра”, 1993.– 255 с.
534. Слуцкий Ф. Ф. Краеведческий материал в 4 классе // Преподавание истории в школе. – 1978.– №3.– С.67–69.
535. Слюсаренко В. Г., Левітас Ф. Л. Оповідання з історії Києва: Підруч. для 5 кл. загальноосвітніх шк.. – К.: Гранд, 1998.– 127 с.

536. Смагина Г. И. Из истории преподавания русской истории в XVIII в. // Преподавание истории в школе. – 1990.– №4.– С. 56–63.
537. Смілянecь Я. В. Використання технічних засобів на уроках історії в четвертих класах // Радянська школа. – 1966.– №5.– С. 85.
538. Смілянecь Я. В. “Історичне лото” в 4 класі // Радянська школа. – 1965.– №12.– С. 44–46.
539. Смирнова Н. П. Изучение заветов В. И. Ленина в теме “ Строительство социализма в СССР” (4 класс) // Преподавание истории в школе. – 1975.– №5.– С. 32–35.
540. Собчинська М. М. Становлення і розвиток шкільництва і педагогічної думки в Українській Народній Республіці (1917–1920 рр.): Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Український держ. пед. ун-т ім. М. Драгоманова.– К., 1995.– 207 арк.
541. Соломадін І. М., Соломадіна Н. А. Історія України. 5 клас: Зб. завдань для тематичного оцінювання навч. досягнень. – Х.: Ранок. Світ дитинства, 2001.– 32 с.
542. Степаненко Г. П., Цурупа О. І. Словникова робота на уроках історії // Радянська школа. – 1970.– №10.– С.58–60.
543. Студенников М. Т. Методика преподавания истории в школе. – М.: ВЛАДОС, 2000.– 240 с.
544. Ступарик Б. М. Развитие шкільництва Галичини (1772–1939 рр.): Дис. ... д-ра пед. наук / Прикарпатський ун-т ім. В.Стефаніка. – Ів.-Франківськ, 1995.– 494 арк.
545. Сукневич И. И. Методика формирования исторических представлений и понятий у учащихся 4 класса. – М.: Просвещение, 1968.– 159 с.
546. Сукневич И. И. Познавательные задачи на уроках истории // Начальная школа. – 1966.– №1.– С. 46–52.
547. Сухненко Т. В. Середня жіноча освіта в Україні (XIX – початок ХХст.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський Нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2000, –183 арк.

548. Табачник Д. В. Українська держава і біла гвардія: від протистояння до запізнілого компромісу // Політика і час. – 1996.– №8.– С. 67–74.
549. Тарасов Л. В., Жарова Л. Н., Мишина И. А. Кто мы? Откуда мы? (Наши древние предки): 5 кл. Ч.2. – М.: Авангард, 1995.– 188 с.
550. Тарасов Л. В., Жарова Л. Н., Мишина И. А. Человек в истории и история в человеке: 5 кл. Ч.1. – М.: Авангард, 1994.– 192 с.
551. Тарасов Н. Г. Проблема подготовки учителя истории для средней школы в России в прошлом и настоящем // Вопросы преподавания истории в средней и начальной школе: Сб. I. / Под ред. И.М. Катаева. – М.: Наука, 1916.– С. 8–30.
552. Телячий Ю. В. Реформа української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917–1920): історичний аспект: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Кам'янець-Подільський держ. пед. ун-т. – Кам'янець-Подільський, 2000.– 213 арк.
553. Терещенко Ю. І. Україна і європейський світ: Нариси історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст. – К.: Перун, 1996.– 496с.
554. Тимаев Н. Краткое изложение русской истории. – С.Пб., 1861.– 152 с.
555. Толочко М. Козаки і козацтво: Урок-подорож “Мандрівка в козацькі часи” (5 клас) // Історія в школі. – 2000.– №10.– С. 34–41.
556. Требования к книге рассказов по истории СССР // Начальная школа. – 1960.– №11.– С. 86–87.
557. Троицкий А. Я. Дополнительные материалы на уроках истории // Начальная школа. – 1960.– №4.– С. 48–50.
558. Троицкий А. Я. Историко-краеведческие экскурсии // Начальная школа. – 1969.– №6.– С. 55–56.
559. Туманова А. М. Использование диафильмов на уроках истории СССР в 4 классе // Начальная школа. – 1959.– №9.– С. 60–67 с.
560. Уваров С. С. О преподавании истории относительно народному воспитанию. – С.Пб., 1813.– 42 с.

561. Удод О. Історія в дзеркалі аксіології: Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920–1930-х роках. – К.: Генеза, 2000.– 292 с.
562. Указания по преподаванию истории в начальной школе. – Сталинск, 1935.– 15 с.
563. Указания по преподаванию истории в начальной школе. – Углич: РОНО, 1935.– 8 с.
564. Україна: Історичний атлас. 5 кл. – К.: Мапа ЛТД, 1997.– 40 с.
565. Уланов В. Я. О программах преподавания истории в начальной школе // Вопросы преподавания истории в средней и начальной школе: Сб. 1. – М.: Наука, 1916. – С. 84–119.
566. Уланов В. Я. Опыт методики истории в начальной школе. – М., 1914.– 320с.
567. Устрялов Н. Начертание русской истории для средних учебных заведений. – С.Пб., 1851.– 302 с.
568. Устрялов Н. Руководство к первоначальному изучению русской истории. – С.Пб., 1859.– 106 с.
569. Уховська П. Л. Про формування у учнів марксистського розуміння історії та виховання їх в душі радянського патріотизму // Радянська школа. – 1948.– №3.– С. 64–71.
570. Учебные телевизионные передачи по истории и обществоведению на 1975–1976 уч. г. // Преподавание истории в школе. – 1975.– №4.– С. 101–108.
571. Федоренко М. В. Виготовлення та використання історичних схем у 4 класі // Радянська школа. – 1963.– №10.– С. 90–93.
572. Федоренко М. В. Технічні засоби унаочнення на уроках історії в 4 класі // Радянська школа. – 1964.– №1.– С. 41–43.
573. Харлампович К. Западнорусские православные школы XVI и XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви. – Казань, 1898.– 487 с.

574. Хижняк З. И. Киево-Могилянская академия. – К.: Вища школа, 1988.– 268 с.
575. Хоткевич Г. Історія України. – Полтава, 1918.– 138 с.
576. Хоткевич Г. Історія України: до кінця XVI ст. – К.: Веселка, 1992.– 228с.
577. Хрестоматия по истории школы педагогики в России (до Великой Октябрьской соц. революции). – М.: Просвещение, 1986.– 432 с.
578. Цветков В. Мала історія України-Русі. – Л.: Каменярь, 1994.– 93 с.
579. Цепенда І. Є. Українська національна освіта в Західній Україні 1919–1939 рр. (політичний аспект): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський держ. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1993.– 162 арк.
580. Цыганов Н. В. Методические пособия по истории СССР // Начальная школа. – 1959.– №2.– С. 89–90.
581. Чарнолуский В. И. Начальное образование в первой половине XIX ст. // История России в XIX в. Т.4. – С.Пб., Б.г.– С. 68–128.
582. Чемоданов А. А. Игротека по истории // Начальная школа. – 1963.– №7.– С.84–85.
583. Чепіга Я. Національність і національна школа // Світло. – 1910.– Кн..1.– С. 16–29.
584. Чепіга Я. Проект української школи // Світло. – 1913.– Кн.. 4.– С.12–29.
585. Черепнин Н. Русская история: Курс эпизодический: Учеб. для мл. кл. сред. уч. заведений. и для городских училищ. – С.Пб.: Просвещение, 1896.– 188 с.
586. Чистякова Е. В. Первая учебная книга по русской истории //Преподавание истории в школе. – 1974.– №3.– С. 12–17.
587. Чуб А. А., Підлуцький Г. І. Перехід до роботи за вдосконаленими програмами з історії, суспільствознавства та основ Радянської держави і права // Радянська школа. – 1981.– №8.– С. 35–39.

588. Schapoval J. Entwicklung neuer Geschichts- und Sozialkundebücher in der Ukraine: Form und Inhalt // Internationale Schulbuchforschung.– 1998.– Heft 4.– S. 435–439.
589. Шаповал Ю. Комуністичний тоталітаризм та його образ у сучасних підручниках в Україні // Українська історична дидактика: Міжнародний діалог: Зб. наук. ст. – К.: Генеза, 2000.– С. 29–44.
590. Шаханов А. Н. Д. И. Иловайский и его учебники // Педагогика. – 1999.– №1.– С. 74–80.
591. Шашура Л. Я., Оршак О. Ю., Вівчарук Л. А. Конспекти уроків з історії. 5 клас: Методичний посібник для вчителів. – Т.: Мандрівець, 2001.– 104 с.
592. Швидько А. Отражение качественных изменений в исторической науке и историческом образовании на Украине в научной периодике 30-40-х г. // Сб.: Развитие историч. образования в СССР. – Воронеж, 1986.– С.84–93.
593. Шевченко Т. Щоденник: Повне зібрання творів: у 6 т.,Т.5.– К.: Вид. АН УРСР.– С. 7–245.
594. Шелухін С. Школа за 2000 років до наших часів. – К., 1911.
595. Шестаков А. В. Как преподавать историю СССР по новому учебнику // Исторический журнал. – 1937.– №9.– С. 79–80.
596. Шмойлова А. С. Краеведческий материал на уроках // Начальная школа. – 1960.– №8.– С. 31–33.
597. Ющишин І. Проект на зміну державного шкільного закону з дня 14 мая 1869 // Учитель. – 1913.– №10.– С. 292–307.
598. Яковенко Н. М. Нариси з історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К.: Генеза, 1997.– 312 с.
599. Яковенко Ф. М. За науково-атеїстичне спрямування уроків // Радянська школа. – 1954.– №11.– С. 32–42.
600. Яковлева З. М. Раскрытие роли труда на уроках истории // Начальная школа. – 1962.– №10.– С. 55–59.
601. Ярошенко А. Д. Тема “Богдан Хмельницький” в курсі історії середньої школи // Радянська школа. – 1945.– №4.– С. 36–46.

602. Яцутин Н. Газета, как материал работы с учащимся при занятиях по обществоведению // Шлях освіти. – 1924.– №9.– С. 57–64.
603. Яценко В. Г., Булда А. А. Четвертокласникам про Велику Вітчизняну війну // Радянська школа. – 1986.– №2.– С. 37–40.

ДОДАТКИ

Додаток А. Відгук про впровадження.

ЖИТОМИРСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ІНСТИТУТ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ

10014 м. Житомир, вул. Михайлівська, 15, тел. 37-21-10

№ 6/4-136

від 21.03.2003 р.

ВІДГУК

**про впровадження та використання в загальноосвітніх
школах Житомирської області підручників**

“Оповідання з історії України” (5 клас) Мисана В. О.

Вищезгаданий підручник надійшов в загальноосвітні школи Житомирської області в 1996 – 1997 навчальному році в кількості 20628 примірників. В 2002 – 2003 навчальному році більшість п'ятикласників області продовжує працювати за цим підручником.

Незважаючи на це, вчителі більшості шкіл області позитивно оцінили запропонований підручник, який вигідно відрізняється від свого попередника врахуванням вікових особливостей п'ятикласників, доступністю викладу навчального матеріалу, спробую поєднати історичну пропедевтику з найцікавішими сторінками вітчизняної історії.

Перспективним на думку вчителів історії області, є передбачений автором, краєзнавчий компонент.

Зміст підручника оптимально узгоджується з головним завданням пропедевтичного курсу – викликати інтерес до предмета та сформувати про нього первинне уявлення.

Автору вдалося це зробити через назву розділів та інших структурних складових підручника. (“Цікаво знати”, словник, ілюстрації), образність викладу, насиченість характерними історичними постатями – як втілення героїчного минулого України так і носіями певних духовних та культурних цінностей, що має значний виховний потенціал.

Разом з тим, ефективність використання даного підручника була нижчою від потенційно можливої через те, що він надійшов до шкіл області без передбаченого навчально-методичного комплексу (робочого зошита, та хрестоматії “Джерело”). Не надійшли ці компоненти і в роздрібну торгову мережу обласного центру.

Потребує удосконалення і доповнення навчально-методичний апарат підручника та ілюстративні матеріали.

Все вищезазначене є узагальненням відгуків, пропозицій, рекомендацій, висловлених вчителями історії в процесі обговорення особливостей викладання початкового курсу історії України на районних, міських методичних об'єднаннях, семінарах, конференціях, курсах.

Ректор ОППО

/Підпис/

В. М. Трохименко

/Печатка/

Додаток Б. Довідка про впровадження.

УПРАВЛІННЯ ОСВІТИ І НАУКИ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕОЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ

ЗАКАРПАТСЬКИЙ ІНСТИТУТ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ
88000, м. Ужгород, вул. А. Волошина, 35; 3-43-22, 3-43-32, факс: 3-42-74;
ipk@univ.uzhgorod.ua
20.03.2003 р. № 01-02/64

ДОВІДКА

про впровадження в загальноосвітніх закладах Закарпатської області
підручників “Оповідання з історії України” (5 клас) та навчально-методичного
комплексу з пропедевтичного курсу історії України (5 клас)
Мисана Віктора Олександровича

З 1995 року в школах Закарпатської області (гімназія м. Сваляви, Нижньоворітська середня школа-інтернат, Середнянська ЗОШ, ЗОШ I-III ст. м. Виноградovo, Рахівська ЗОШ I-III ст., ЗОШ I-III ст. м. Іршава) здійснювалася експериментальна апробація укладених Мисаном В. О. підручника “Оповідання з історії України та рідного краю” і “Робочого зошита учня 5-го класу” (Видавництво “Гене́за”, 1995 р.). Результати апробації засвідчили, що учителі вказаних шкіл позитивно оцінили запропонований підручник і зошит та виявили бажання в новому навчальному році працювати за ним.

З 1997-1998 н.р. школи області працювали за другим виданням підручника “Оповідання з історії України” (Видавництво “Гене́за”, 1997 р.) вказаного автора. Окрім шкіл м. Ужгорода, зокрема ЗОШ I-III № 1, 2, 5, 7, 8, 11, 12, 15, 9, 20, а також гімназія м. Ужгорода розпочали апробацію навчально-методичного комплексу з історії пропедевтики, до якого увійшли програма, підручник, робочий зошит та навчальна книга-хрестоматія “Джерело”. Відгуки, учителів, учнів, батьків були в основному позитивними. Ця позитивна оцінка обумовлена тим, що запропонований підручник та навчально-методичний комплекс мали ряд переваг над навчальною літературою, яка використовувалася в школах до цього часу. Варто відзначити оригінальне укладання самого змісту підручника, тематичний підхід до вивчення історичного матеріалу, художньо-образний стиль оповідань, його рубрики, мову. Разом з тим, більшість учителів звернули увагу на те, що потрібно удосконалити ілюстративний матеріал книги і не подавати його окремими блоками, а розмістити ілюстрації в самих оповіданнях. Частина вчителів висловилися за те, щоб завдання і запитання розмістити в кінці оповідань, а не в робочому зошиті, оскільки не всі діти мали робочий зошит, тому не могли працювати за ним. Учителі шкіл, які впроваджували навчально-методичний комплекс з курсу, досить високо оцінили його. Він дозволяв організувати навчальний процес абсолютно на іншому рівні, зокрема:

- сприяв реалізації індивідуального підходу у навчанні та використанні колективних форм роботи;
- розширив межі методів та прийомів навчання;
- дозволив здійснювати самоконтроль за темами згідно завдань “Перевір себе сам”;
- підсилив краснорічний компонент, який учнями сприймався з великим інтересом;

- дозволяв отримати певний обсяг історичної інформації з різних джерел і вчив користуватися цими джерелами;
- розвивав творчу активність на уроках;
- за рахунок навчальної гри спонукав учнів до більш уважної роботи з текстами тощо.

З 1998 р. школи Закарпатської області з угорською мовою навчання, зокрема ЗОШ І-ІІІ ступенів №10 м. Ужгорода, Брегівська гімназія, Мужіївська, Нижньореметівська, Добросільська ЗОШ І-ІІІ ст. Брегівського району, а також з румунською мовою навчання, зокрема Солотвинська ЗОШ І-ІІІ ст. Рахівського району історію України в 5-му класі вивчали за новим підручником Мисана В. О., видрукованим вищезгаданими національними мовами, видавництвом “Світ” (Львів, 1988 р.). У новому виданні були враховані попередні зауваження учителів і воно виявилось більш досконалим українського видання 1997 року.

На сьогоднішній день більшість загальноосвітніх шкіл Закарпатської області працює за підручником Мисана В. О., який хоча і не зовсім відповідає останній редакції програми, однак учнями і вчителями сприймається набагато краще, ніж новий підручник “Вступ до історії України” В. Власова і О. Данилевської.

В національних школах нашої області близько чотирьох тисяч учнів 5-го класу вивчають історію України за перекладеними підручниками. На жаль, не всі школи області забезпечені підручником Мисана В. О. Учителі історії області висловлюють побажання прискорити нове перевидання. Поза сумнівом, навчальний підручник Мисана В. О. має не стільки підсумовуюче, скільки мобілізуюче й спонукальне значення. Подальше практичне його застосування вчителями історії навчальними закладами нашого краю бажане й доцільне.

Методист з історії
та правознавства ЗППО

/Підпис/

Шимон Ю.Ю.

Підпис Шимона Ю. Ю. засвідчую

/Підпис/

Директор інституту

Талапканич М. І.

/Печатка/

Додаток В. Відгук про впровадження.**КОМІНТЕРНІВСЬКА РАЙОННА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ
ВІДДІЛ ОСВІТИ**

Україна, 67500, Одеська обл., смт. Комінтернівське, пр. 40-річчя Визволення 3, тел.:
(8-04855) 9-15-63. факс 9-14-02

№ 200 від 25 березня 2003 р.

Відгук

методичного кабінету відділу освіти Комінтернівської районної державної адміністрації щодо впровадження в навчальний процес підручника В. О. Мисана “Оповідання з історії України” та навчально-методичного комплексу з історичної пропедевтики: програми, підручника, робочого зошита, хрестоматії (5 клас) в загальноосвітніх школах Комінтернівського району Одеської області

У 1997 році всі школи району отримали новий підручник з історії України для 5 класу В. Мисана “Оповідання з історії України” (Генеза, 1997). Впродовж 1997–1999 років здійснювалася апробація вищезгаданої навчальної книги. Використання підручника у 5-х класах шкіл району дало позитивні результати. Ми вважаємо, що це зумовлено рядом причин: автор підручника обрав оригінальну форму викладання історичного матеріалу – художнє оповідання; мова оповідань проста і зрозуміла дітям 10–11 років, всі поняття і важкозрозумілі слова винесені у “Словник” з відповідними тлумаченнями; вдало підібраний матеріал у рубриці “Цікаво знати” – вона дійсно сприяє формуванню інтересу до історії; історичні оповідання укладені за тематичним принципом і запропоновані теми є цікавими та дійсно необхідними для першого знайомства з історією як навчальною дисципліною.

Разом з тим варто звернути увагу і на окремі недоліки книги: це відсутність запитань і завдань в кінці підручника, які автор виніс в робочий зошит. Школи району таких зошитів не отримали (частково вони були придбані в індивідуальному порядку за кошти батьків), тому це дещо ускладнювало роботу з текстами оповідань. Не зовсім доречним було

перенесення ілюстрацій окремим блоком в кінець розділу. Звичайно, більш доцільним було б подати його як супроводжуючий матеріал в тексті оповідань.

Окремі школи – Комінтернівська ЗОШ І-ІІІ ст., Петрівська ЗОШ І-ІІІ ст., Фонтанська ЗОШ І-ІІІ ст., Кордонська ЗОШ І-ІІ ст. з 1997 р. почали апробацію навчально-методичного комплексу, до якого увійшли: програма, підручник, робочий зошит, навчальна книга-хрестоматія “Джерело” (Гене́за, 1997). Використання навчально-методичного комплексу дало можливість учителям та учням дещо по іншому організувати вивчення початкового курсу історії України. Вперше здійснена апробація повного навчально-методичного забезпечення з однієї дисципліни. Складові комплексу дозволили організувати навчання в такий спосіб, що збільшився відсоток самостійної роботи учнів на уроці (цьому сприяли робочий зошит, хрестоматія, підручник). Це вплинуло і на зміну алгоритму роботи вчителя, оскільки тепер він більше допомагав учням самостійно отримувати знання, стимулював пошукову діяльність школярів, ніж традиційно пояснювати і переказувати історичний зміст. Така організація вивчення предмета сприяє свідомому засвоєнню виучуваного матеріалу, вчить співставляти історичні факти, проводити аналогії, робити висновки, розвиває інтерес учнів до історії як науки.

В апробації навчально-методичного комплексу взяли участь

у 1997 році – 256 п’ятикласників

у 1998 році – 261 п’ятикласник

у 1999 році – 257 п’ятикласників

Сьогодні за підручником В. О. Мисана “Оповідання з історії України” (Гене́за, 1997 рік) навчається 756 п’ятикласників району.

Начальник відділу освіти

/Підпис/

Т. В. Гапоненко

Додаток Ж. Довідка про впровадження.

УКРАЇНА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ГОЛОВНЕ УПРАВЛІННЯ ОСВІТИ І НАУКИ ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ
АДМІНІСТРАЦІЇ
ЛУГАНСЬКИЙ ІНСТИТУТ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ

91031, м. Луганськ, вул. слов'янська, 1-а. Тел./факс (0642) 54-40-30, 54-53-17
 7.04.03 №97

ДОВІДКА
ПРО ВПРОВАДЖЕННЯ В ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ЗАКЛАДАХ
ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ ПІДРУЧНИКА “ОПОВІДАННЯ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ”(5 КЛАС)
ТА НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНОГО КОМПЛЕКСУ З ПРОПЕДЕВТИЧНОГО КУРСУ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ (5 КЛАС) (АВТОР – МИСАН ВІКТОР ОЛЕКСАНДРОВИЧ)

З 1996/1997 навчального року в 428 середніх загальноосвітніх школах Луганської області (що складає 47,3% усіх навчальних закладів області) навчання пропедевтичного курсу історії України в 5 класі здійснювалося за укладеним Мисаном В. О. підручником “Оповідання з історії України” та “Робочим зошитом учня 5-го класу” (Київ, видавництво “Генеза”, 1995).

Участь у роботі за названими навчально-методичними матеріалами взяли близько п'ятисот учителів шкіл та понад 1300 учнів п'ятого класу (м. Луганська, Алчевська, Антрацита, Ровеньок, Сєверодонецьк, Рубіжного, Первомайська, Стаханова, Біловодського, Марківського, Новоайдарського, Новопсковського, Старобільського, Сватівського, Словоносербського, Троїцького районів). Під час обговорення на засіданнях шкільних, районних/міських методичних об'єднаннях учителів історії та обласних семінарах протягом першого року поточних підсумків роботи за даними виданнями їм було дано позитивну оцінку (порівняно з діючою до цього часу навчальною літературою –“Оповідання з історії України” О. Кучерука).

З 1997/1998 навчального року учні п'ятих класів шкіл області вивчали історію за другим виданням підручника В. О. Мисана “Оповідання з історії України” (Київ, видавництво “Генеза”, 1997). Частина учителів шкіл (ССШ № 42, СЗШ № 47, 48, 54, 57, 60, 67 м. Луганська, Малоіванківської СЗШ Антрацитівського району, Ясиновської СЗШ № 1 м. Ровеньок, Біловодської СЗШ № 1, Білокуракінської СЗШ № 1, Новопсковської СЗШ, СЗШ №№ 1, 2 смт. Словоносербська та ін.) разом з учнями опрацьовувала навчальну інформацію шкільного пропедевтичного курсу вітчизняної історії за матеріалами навчально-методичного комплексу (рекомендованого Міністерством освіти України програмою, підручником, робочим зошитом та навчальною книгою-хрестоматією “Джерело”), який на той час був першою спробою створення подібного багатofункціонального комплексу в практиці шкільної історичної освіти. В умовах навчання історії за новою редакцією

програми з історії України (2001 р.) вчителі шкіл області використовують даний комплекс для організації навчальної та пізнавальної діяльності п'ятикласників

Моніторинг поточних та підсумкових результатів навчання шкільного курсу вітчизняної історії в 5 класі за названим комплексом, обговорення узагальнених матеріалів на обласних нарадах, семінарах учасників впровадження даних посібників, представлення підсумків цієї роботи на засіданні кафедри соціально-гуманітарних дисциплін і методики викладання Луганського інституту післядипломної освіти (методистом з історії Калініном Л. І. в 1998 та 1999 роках) дозволяють дійти таких висновків.

Учасники впровадження (вчителі, учні, керівники шкіл, працівники місцевих методичних служб), про що свідчать матеріали моніторингу, відзначають новизну, актуальність й своєчасність видання даного комплексу, наявність певних концептуальних основ у запропонованих Мисаном В. О. навчально-методичних матеріалах, чітких принципових позицій автора щодо визначення змістових ліній, логіки та структурно-функціональної побудови інформаційного наповнення. Виваженими, на думку перш за все вчителів, є розподіл та дозування навчальної інформації по темах-оповіданнях з урахуванням вікових особливостей, пізнавальних можливостей п'ятикласників, темпу їх навчальної роботи.

Доцільним є методичний апарат комплексу, різний за змістом, формою, а також порадами, як краще виконувати певне завдання, не перевантажений.

Цінною є розробка автором книги-хрестоматії “Джерело”, яка забезпечує на початкових етапах ознайомлення учнів із джерельною базою – основою пізнання та розуміння історії, занурення у певну епоху, можливості “спілкування” (діалогу) з тими, хто жив у давнину й творив сам історію. Це дає можливість не тільки “побачити” на власні очі кольори, відчутти пахощі та звуки, голоси доби, що вивчається – панорамні картини героїчного минулого українського народу.

Привертає увагу мова оповідань: лаконічна, чітка, доступна, виразна й образна, яка дозволяє створювати яскраві цілісні уявлення як основу початкового розуміння історії, відвертої зацікавленості предметом.

У цілому розроблений Мисаном В. О. навчально-методичний комплекс із пропедевтичного курсу історії України для учнів 5 класу дістав високу оцінку всіма учасниками його впровадження. З урахуванням його доопрацювання (відповідно до діючої програми з історії України для 5 класу) він може бути використаним у шкільному пропедевтичному курсі вітчизняної історії.

Проректор із науково-методичної
роботи Луганського ІІПО

/Підпис/

О. М. Рудіна

Додаток Е. Довідка про впровадження.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ІНСТИТУТ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ
79007, м. Львів, вул.. Огієнка, 18 а: тел. (8-0322) 724773

Від 25.03.03 р. № 94

Експериментальний підручник Мисна В. “Оповідання з історії України та рідного краю” (Генеза, 1995 р.), рекомендований Міністерством освіти і науки України окремі школи м. Львова розпочали використовувати ще у 1995 році. З 1997 р., коли вищезгадана навчальна книга вийшла масовим тиражем, за нею навчалася більшість п’ятикласників загальноосвітніх шкіл області (2000).

У 2001 р. підручник “Оповідання з історії України та рідного краю” почали апробувати в школах з польською мовою навчання, оскільки у видавництві “Світ” було здійснено переклад україномовного видання 1997 року. Використання підручника у 5-х класах шкіл області мало схвальні відгуки учителів та позитивні результати оцінювання знань учнів, які проводилися в рамках програми апробації підручників і посібників нового покоління, запроваджених Міністерством освіти і науки України. На адресу цієї книги надійшли добрі відгуки від методистів районних (міських) методичних кабінетів, вчителів шкіл, батьків, які прозвучали на семінарах, методичних об’єднаннях, конференціях. Вважаємо, що це зумовлено рядом причин, зокрема, автор підручника

- обрав оригінальну форму укладання історичного матеріалу – художнє оповідання;
- ретельно продумав подання історичних оповідей у поєднанні з фактичним матеріалом;
- виклад змістової частини здійснив не складними конструкціями речень, що дозволяє дітям 11–12 років легко сприймати і запам’ятовувати текст;

- поняття і важкозрозумілі слова виніс до “Словника” з відповідними тлумаченнями;
- підготував оригінальну за своїм змістом рубрику “Цікаво знати”, яка сприяє формуванню інтересу до історії;
- історичні оповідання уклав дещо не традиційно – за тематичним принципом, дотримуючись засад створення самостійних розділів, які переплітаються змістовно з іншими, що дозволяє весь курс сприймати як єдине ціле.

Разом з тим, підручник має окремі недоліки – відсутні запитання і завдання в кінці підручника (вони винесені в робочий зошит, що ускладнює роботу з текстами оповідань), бажає бути кращим ілюстративний блок матеріалу. Окремі школи (СЗШ І-ІІІ ст. №№ 38, 85, 65 м. Львова) з 1997 р. здійснювали апробацію навчально-методичного комплексу, до якого увійшли: програма (Перун, 1996 р.), підручник, робочий зошит, навчальна книга-хрестоматія “Джерело” (Генеза, 1997 р.). Використання навчально-методичного комплексу показало, що вчителі та учні змогли організувати вивчення початкового курсу історії України на зовсім іншому рівні.

Позитивним надбанням програми слід вважати: збільшення навчального часу на вивчення краєзнавчого матеріалу, виділення годин на екскурсії та уроки контролю “Перевір себе”.

Уперше для п’ятикласників був створений робочий зошит з друкованою основою, який дозволив активізувати процес навчання історії і зробити його цікавим. Складові навчально-методичного комплексу сприяли збільшенню відсотка самостійної роботи учнів на уроці.

У порівнянні з підручником Кучерука О. “Оповідання з історії України”, експериментальний підручник Мисана В. “Оповідання з історії України та рідного краю” відзначається певними перевагами:

- виклад матеріалу в підручнику Кучерика О. здійснювався за хронологічним принципом, що призводить до перенасичення датами, подіями, прізвищами; підручник Мисана В. розвантажений від

необґрунтованої деталізації і реалізує програмні вимоги – формування в учнів елементарних історичних уявлень;

– для учнів 5 класу недоцільно викладати повний курс історії України (підручник Кучерика О.), а слід вибирати найважливіші події, найвидатніші постаті, розповіді про них подавати у вигляді історичних оповідань, що ми бачимо у підручнику Мисана В.;

– підручник “Оповідання з історії України та рідного краю” (Мисан В.) побудований із залученням певної кількості краєзнавчого матеріалу, що створює атмосферу зацікавленості, небайдужості до матеріалу, сприяє патріотичному вихованню учнів;

– підручник Кучерика О. перенасичений історичною термінологією, відсутнє пояснення деяких слів, в підручнику Мисана В. поняття і важкозрозумілі слова винесені до “Словника” з відповідним тлумаченням.

Підручник Мисана В. за формою та змістом більше відповідає віковим особливостям учнів 5 класу та доступний для сприйняття.

Викладач кафедри

гуманітарної освіти ЛОІППО

/Підпис/

Г. П. Івануса

Підпис Івануси Г. П. засвідчую

Директор ЛОІППО

/Підпис/

М. М. Барна

/Печатка/

Додаток Ж. Довідка про впровадження.

УКРАЇНА РІВНЕНСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ІНСТИТУТ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ

33028 м. Рівне, вул.. В. Чорновола, 74

тел. 63-36-82, 22-22-02

Довідка про експериментальну апробацію та упровадження в школах Рівненської області підручника Мисана В. О. “Оповідання з історії України та рідного краю” і навчально-методичного комплексу з початкового курсу історії України (5 кл.) упродовж 1991-2002 рр.

Згідно рішення ради Рівненського інституту удосконалення учителів (протокол №3 від 2 червня 1991 р.) затверджено регіональний варіант програми навчального курсу “Оповідання з історії України, рідного краю” (5 кл.), яку уклали учителі середньої школи №2 м. Рівного В. Мисан та Ю. Олексин. Упродовж 1991-1992 н.р. ця програма експериментально апробована в загальноосвітніх школах №2 та №7 м. Рівного. В експерименті брали участь 275 учнів. Про його результати підготовлені доповіді на засідання науково-методичної ради інституту, обласну науково-практичну конференцію “Концепція шкільної історичної освіти в умовах незалежності: проблеми і перспективи її втілення на Рівненщині (4-5 березня 1993 р.). У 1992 р рада інституту рекомендувала школам Рівненської області, укладений Мисаном В., підручник “Оповідання з історії України, рідного краю” та “Зошит учня з історії України, рідного краю” (Рівне, 1992 р.) як один із варіантів навчальної літератури, оскільки на цей час ще не вийшов загальнодержавний підручник. Упродовж 1992-1993 н.р. за підручником та робочим зошитом Мисана В. працювало понад 16 тис. п’ятикласників Рівненщини. Анкетування учителів та учнів за результатами упровадження підручника та робочого зошита дали позитивні результати. Понад 90% опитаних респондентів висловилися за запропоновану модель пропедевтичного курсу історії України з поєднанням краєзнавчого компоненту.

Упродовж 1995-1997 рр. у школах м. Рівного №2, №3, гуманітарна гімназія, №11, №12, №15, №22, №24) працювали за новим виданням підручника та робочого зошита (Генеза, 1995 р.), а з 1996 р. – за експериментальною програмою, рекомендованою Міністерством освіти України (Перун, 1996 р.). У 1997 р. в школах Рівненської області розпочалася апробація навчально-методичного комплексу з початкового курсу історії України (5 клас). У зв’язку з тим, що видавництво “Генеза” видрукувало в обмеженій кількості робочий зошит учня та навчальну книгу-хрестоматію “Джерело”, участь в упровадженні комплексу брали школи обласного центру та міст Дубна, Острога, Гощі, Здолбунова, Кузницьовська, Володимирця, Сарн. Використання комплексу у 5-х класах шкіл області дало позитивні результати, про що свідчать схвальні відгуки учителів на семінарах, методичних об’єднаннях, конференціях, курсах перекваліфікації. Вважаємо, що подібне зумовлене використанням дещо не традиційних підходів до укладання навчально-методичної літератури, які використані автором комплексу в програмі, підручнику, робочому зошиті, хрестоматії.

У травні 1997 р. на базі обласного ліцею-інтернату проведено Всеукраїнську школу передового досвіду з історії у творчій майстерні Заслуженого вчителя України, переможця Всеукраїнського конкурсу “Вчитель року – 1996” у номінації “Вчитель історії” В. Мисана. Одна із проблем творчого семінару присвячена викладанню пропедевтичних курсів історії.

Сьогодні більшість шкіл Рівненщини працює за підручником та навчальними посібниками В. Мисана, оскільки вони дозволяють подати учням не лише певний обсяг інформації, але й вчать працювати з цією інформацією, формують уміння, сприяють активізації навчальної діяльності школярів на уроках історії, виховують їх на засадах патріотизму, любові до своєї малої батьківщини – рідного краю, поваги й бережливого відношення до надбань минулого.

Ректор Рівненського обласного інституту
післядипломної педагогічної освіти /Підпис/

В. В. Демченко

/Печатка/

Таблиця №1

**Результати опитування учнів 5 класу та їх батьків про
запровадження курсу “Оповідання з історії України та
рідного краю”, 1990 – 1991 н.р.**

	1990–1991 н.р. I півріччя (180 уч.)				1990–1991 н. р. II півріччя (275 уч.)			
	Так		Ні		Так		Ні	
Чи подобається курс	169	94%	11	6%	263	95%	12	5%
Чи цікавий курс	172	95%	8	5%	261	94%	14	6%
Чи легко працює з курсом	150	83%	30	17%	245	89	30	11%
Чи допомагають батьки	144	80%	36	20%	215	79%	60	21%
Чи подобається поєднання істор. краєзнавства з історією України	175	96%	5	4%	268	97%	7	3%
Чи подобається вивчати історію рідного краю	162	90%	18	10%	270	99%	5	1%
Оцінка батьками нового курсу:								
– позитивна	165		– 91%		261		– 94%	
– негативна	6		– 3%		7		– 3%	
– не визнач.	9		– 6%		7		– 3%	

Таблиця №2

**Результати навчальної діяльності учнів за курсом “Оповідання з історії
України та рідного краю”, 5 клас, 1990–1991 н.р.**

	1990-1991 н.р. I півріччя (180 уч.)				1990–1991 н.р. II півріччя (275 уч.)			
	“5”	“4”	“3”	“2”	“5”	“4”	“3”	“2”
Рівень засвоєння понятійного апарату	62 34%	76 42%	22 12%	20 11%	84 31%	136 49%	40 15%	15 2%
Рівень засвоєння хронології (10 дат)	58 32%	73 41%	34 19%	15 8%	79 29%	126 46%	49 18%	21 7%
Рівень відтворення матеріалу: –репродукт.	74 41%	85 47%	16 9%	5 3%	105 38%	138 50%	25 9%	7 2%
–творчий	43 24%	51 28%	55 31%	31 17%	64 23%	152 55%	64 23%	24 9%
Знання історичної карти	64 35%	86 48%	20 11%	– –	95 34%	148 54%	42 15%	– –

Таблиця №3

Типи уроків з історичної пропедевтики у сучасній загальноосвітній школі (1991–2001 н.р.)

Типи уроків	1991–2001 н.р.		Розподіл уроків за четвертями		Не прав. визначен. тип уроку	
	Урок вивчення нового матеріалу, формування вмінь	285	42%	I четверть	89	118
	II четверть			73		
	III четверть			67		
	IV четверть			56		
Урок перевірки знань та вмінь	14	2%	I четверть	–	4	–
			II четверть	3		
			III четверть	5		
			IV четверть	6		
Урок узагальнення та систематизації знань	39	6%	I четверть	6	–	–
			II четверть	13		
			III четверть	8		
			IV четверть	12		
Комбінований урок	344	50%	I четверть	19	25	3%
			II четверть	61		
			III четверть	159		
			IV четверть	105		
Всього:	682	100		682	137	20%